

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“ТИЛШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ ВА
МЕТОДИКАСИ”
модули бўйича
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тузувчилар: **Б.Р.Менглиев, З.Т.Холмонова**

Тошкент – 2016

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАХБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“ТИЛШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ ВА
МЕТОДИКАСИ”
модули бўйича
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент - 2016

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 25 августдаги 355-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи:

Бахтиёр Менглиев,
филология фанлари доктори,
профессор, ТошДЎТАУ

Такризчилар:

М.Абдурахмонова, филология
фанлари номзоди, доцент,
ЎзМУ

Башорат Бахриддинова,
филология фанлари номзоди,
доцент, ТошДЎТАУ

Ўқув -услубий мажмуа ТошДЎТАУ Кенгашининг 2016 йил _____ даги ____ -сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I.	ИШЧИ ДАСТУР	3
II.	МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	10
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	14
IV.	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	127
V.	МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ	135
VI.	ГЛОССАРИЙ	136
VII.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	141

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асари ҳамда Кадрлар тайёрлаш Миллий дастуридан келиб чиққан ҳолда тилшунослик назарияси мазмунини ёритиш, фан доирасида ўрганиладиган асосий масалаларни белгилаш, тилшунослик назарияси асослари ҳақидаги билимларни такомиллаштириш, асосий лингвистик ҳодисалар, жараёнлар, тил бирликлари, тил бирликларининг тизим сифатида мавжудлигини асослаш, лингвистик структурани назарий муаммолар асосида таҳлил қилиш, лингвистик белги назариясини тавсифлаш коммуникация тизимининг асосий воситаси бўлган тил моҳиятини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Глобаллашув жараёнида тилнинг функционал доираси ижтимоий-иқтисодий тараққиётга мутаносиб равишда кенгайиб бормоқда. Тилнинг жамият ривожига аҳамияти янада долзарблик касб этмоқда. Бугунги кунда тил тафаккур ривожининг муҳим омили эканлигини таъкидлаш жоиз.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётни белгиловчи маънавий омил ва миллат мавжудлигининг дастлабки шarti бўлган тилнинг табиати, тилни ташкил қилувчи бирликлар тизими, тил бирликлари ўртасидаги муносабат, тилшунослик назариясига оид масалалар, тилшунослик методологиясига оид қарашлар, лингвистик таълимотларнинг узвий тараққиёт тизимини англаш мутахассислар назарий қарашлари учун муҳимдир.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулнинг мақсади “Тилшунослик назарияси ва методологияси” курсининг мақсади тингловчиларни тилшуносликнинг назарий масалалари ва методологик асослари ҳақидаги замонавий билим, кўникма ва малакалар

Модулнинг вазифалари:

- тилнинг серқирралиги ва кўп вазифалилиги масаласини тавсифлаш;
 - тилни тадқиқ қилиш методологияси бўйича янги маълумотлар билан таништириш;
 - тилнинг келиб чиқиши масаласига фалсафий ёндашиш;
 - тил ва тафаккур муносабатини замонавий ёндашув асосида таҳлил қилиш;
 - тилнинг рамзий система сифатидаги ролини шарҳлаш;
- тилнинг ривожланиши, тил ва жамият муштараклиги масаласини тавсифлашдан иборат.

Модуль бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва лаёқатларига қўйиладиган талаблар

“Олий таълимнинг норматив ҳуқуқий асослари”, “Илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат”, “Таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш”, “Амалий хорижий тил”, “Тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари” модуллари бўйича тингловчиларнинг

билим, кўникма ва малакаларига кўйиладиган талабалар тегишли таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлиги ҳамда компетентлигига кўйиладиган умумий малака талаблари билан белгиланади.

Махсус фанлар бўйича тингловчилар қуйидаги янги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади:

Тингловчи:

- тилнинг тизим сифатидаги моҳияти ва семиотик табиатини;
- тилшуносликнинг долзарб назарий масалаларини;
- тилшунослик тадқиқотлари методикасини;
- ўзбек тилшунослигида қўлланилаётган замонавий методлар ва уларнинг методологиясини *билиши* керак;

Тингловчи:

- лингвосомиотика хусусиятларини ажратиш;
- тилшуносликнинг долзарб назарий масалаларини аниқлай олиш;
- тилшуносликнинг назарий масалаларига доир лингвистик методларни қўллаш *кўникмаларига* эга бўлиши керак.

Тингловчи:

- тилнинг тизим сифатидаги ва семиотик хусусиятларини талқин қила олиш;
- лисоний сатҳларнинг ҳамкорлик муносабатларини тавсифлаш;
- тилшуносликнинг назарий масалалари ечимига доир тавсиялар бериш *малакаларини* эгаллаши зарур.

Тингловчи:

- тилнинг тизим сифатидаги хусусиятларини назарий жиҳатдан асослай олиш, унинг семиотик тизимлар сирасидаги ўрнини баҳолаш;
- тилшуносликнинг долзарб муаммоларига муносабат билдириш, мавжуд тавсиялардан тегишлисини танлай олиш ва асослай билиш;
- лингвистик масалалар талқинига доир методларни фарқлаш, янгича ёндашув усулларини татбиқ қилиш;
- тилшуносликнинг назарий масалалари юзасидан метод ва методология асосида илмий хулосалар чиқариш, янги таҳлил усулларини ишлаб чиқиш;
- синергетик методни тилшунослик методлари билан қиёслаш *компетенцияларига* эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Тилшунослик назарияси ва методикаси” модули маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий услублари, ахборот-мулоот технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида тақдимот ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий хужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар

билан ишлаш, ва бошқа интерфаол таълим усуллари кўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Тилшунослик назарияси ва методикаси” модули ўқув режадаги биринчи блок ва мутаххасислик фанларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнини ташкил этишда технологик ёндашув асосларини ва бу борадаги илғор тажрибани ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда кўллаш ва баҳолашга доир касбий лаёқатга эга бўладилар.

Модуль бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Ҳаммаси	Ҳами	Назарий	Амалий машғулот	Мустақил
1.	Тилнинг серқирралиги ва кўп вазиқалилиги	4	4	2	2	-
2.	Тилшуносликда методология масаласи	4	4	2	2	-
3.	Тилнинг келиб чиқиши фалсафий масала сифатида	6	4	2	2	2
4.	Тил ва тафаккур муносабати	6	6	4	2	-
5.	Тил рамзий система сифатида	4	4	2	2	
6.	Тилнинг ривожланиши. Тил ва жамият	4	4	2	2	-
Ҳами		28	26	14	2	2

НАЗАРИЙ МАШЎУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Тилнинг серқирралиги ва кўп вазиқалилиги

1. Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазиқали эканлиги.
2. Хусусият ва вазиқанинг диалектик яхлитлиги.
3. Серқирралик ва имконият тушунчалари муносабати.
4. Тилнинг серқирралиги ва тилшунослик босқичлари ҳамда йўналишлари.

2-мавзу. Тилшуносликда методология муаммоси

- 1.Инсоний фаолият структураси.
- 2.Методология – лингвистик фаолият асоси.
- 3.Формал мантиқ методологияси.
- 4.Диалектик методология.
- 5.Синергетик методология.

3-мавзу. Тилнинг келиб чиқиши фалсафий масала сифатида

- 1.Тилнинг келиб чиқиши (глоттогенез) масаласининг баҳсли мавзу эканлиги.
- 2.Муаммо мифологик дунёқараш, диний ва илоҳий қарашлар замирида.
- 3.Муқаддас китоблар тилнинг пайдо бўлиши ҳақида.
- 4.Ўрта асрларда глоттогенез бўйича фикрлар.
- 5.Дарслик қа қўлланмаларда глоттогенез масаласининг ёритилиши.

4-мавзу. Тил ва тафаккур муносабати

- 1.Тил ва тафаккур муносабати.
- 2.Тил ва тафаккур диалектикасига миллий ёндашув асослари.
- 3.Алишер Навоий қарашларида тил ва тафаккур муносабати масаласи.
- 4.Концепт, тушунча, сўз. Ҳукм ва гап.

5-мавзу. Тил рамзий система сифатида

- 1.Рамз ва унинг табиати.
- 2.Рамзнинг муҳим жиҳатлари.
- 3.Тил – рамзий тизим сифатида.
- 4.Тилшунослик семиотика эканлиги. Лисоний рамз. Лисоний рамз хоссалари.

6-мавзу. Тилнинг ривожланиши, тил ва жамият

- 1.Ривожланиш тушунчаси ва тил тараққиёти.
- 2.Тил тараққиётининг ички қонуниятлари.
- 3.Объективлик ва такрорланувчанлик. Тил = лисон – меъёр – нутқ. Тежам. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид).
- 4.Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Ўхшатиш (аналогия) қонуни.
- 5.Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Жамият тушунчаси.
- 6.Тил ва жамият. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатида. Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Тил ва тарихий муҳит. Миллий мафкура ва миллий тил. Миллий тилшунослик ва тил таълими.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Тилнинг серқирралиги ва кўп вазифалилиги

1. Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифалилиги масаласи бўйича савол-жавоб.
2. Хусусият ва вазифанинг диалектик яхлитлиги бўйича машқ.
3. Серқирралик ва имконият тушунчалари муносабати масаласи юзасидан дебат.
4. Тилнинг серқирралиги ва тилшунослик босқичлари ҳамда йўналишларини тавсифлаш.

2-мавзу. Тилшуносликда методология муаммоси

1. Инсоний фаолият структураси масаласи бўйича савол-жавоб..
2. Методология – лингвистик фаолият асоси бўйича машқ.
3. Формал мантиқ методологияси масаласи юзасидан дебат.
4. Диалектик методология масаласи юзасидан дебат.
5. Синергетик методологияни тавсифлаш.

3-мавзу. Тилнинг келиб чиқиши фалсафий масала сифатида

1. Тилнинг келиб чиқиши (глоттогенез) масаласининг баҳсли мавзу эканлиги бўйича савол-жавоб.
2. Муаммо мифологик дунёқараш, диний ва илоҳий қарашлар бўйича баҳс.
3. Муқаддас китобларда тилнинг пайдо бўлиши масаласи бўйича дебат.
4. Ўрта асрларда глоттогенез бўйича фикрлар муҳокамаси.
5. Дарслик қа кўлланмаларда глоттогенез масаласининг ёритилишини тавсифлаш.

4-мавзу. Тил ва тафаккур муносабати

1. Тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича машқ.
2. Тил ва тафаккур диалектикасига миллий ёндашув асослари мукаммоси бўйича машқ.
3. Алишер Навоий қарашларида тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича дебат.
4. Концепт, тушунча, сўз. Ҳукм ва гап тушунчаларининг ёритилишини тавсифлаш.

5-мавзу. Тил рамзий система сифатида

1. Рамз ва унинг табиати бўйича машқ.
2. Рамзнинг муҳим жиҳатлари масаласи юзасидан савол-жавоб.
3. Тилнинг рамзий тизим эканлиги юзасидан дебат.

4.Тилшунослик семиотика эканлиги. Лисоний рамз. Лисоний рамз хоссаларини тавсифлаш.

6-мавзу. Тилнинг ривожланиши, тил ва жамият

1.Ривожланиш тушунчаси ва тил тараққиётини баҳолаш.

2.Тил тараққиётининг ички қонуниятларини тавсифлаш.

3.Объективлик ва такрорланувчанлик. Тежам. Плеоназм (эхтиёт, таъкид) масалари юзасидан машқ.

4.Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Ўхшатиш (аналогия) қонунини шарҳлаб тушунтириш.

5.Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Жамият тушунчаси масалаларини тавсифлаш.

6.Тил ва жамият. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатида. Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Тил ва тарихий муҳит. Миллий мафкура ва миллий тил. Миллий тилшунослик ва тил таълими муносабати ҳақида фикрларни муҳокама қилиш.

Амалий машғулотлар ўтказиш давомида тингловчиларнинг мустақил фаолиятини ташкил этиш. Интерфаол методлардан фойдаланиш. Аудиториядан ташқарида талабаларнинг мустақил фаолиятини ташкил этиш (кейс-стади, лойиҳа услублари ва б.).

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб, тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модуль мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар воситасида маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича модуль бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- амалий машғулотларда берилган топшириқларни бажариш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Изоҳ
1	Кейс топшириқлари	2.5	1.2 балл
2	Мустақил иш топшириқлари		0.5 балл
3	Амалий топшириқлар		0.8 балл

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг кучли томонлари	
W	Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг кучсиз томонлари	
O	Тилнинг рамзий система сифатида ўрганилишининг имкониятлари	
T	Тўсиқлар	

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармокли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:



тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;



тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатади;



ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони апрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;



навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқунланади.

Намуна:

Тилшунослик методологияси					
Формал мантиқ методологияси		Диалектик методология		Синергетик методология	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	якка тартибдаги аудио-визуал иш; кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ахборотни умумлаштириш; ахборот таҳлили; муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	индивидуал ва гуруҳда ишлаш; муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	индивидуал ва гуруҳда ишлаш; муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	якка ва гуруҳда ишлаш; муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Лингвистларга амалий тилшунослик йўналишини ривожлантириш вазифаси қўйилди. Бир тилшунос бу борада формал мантиқ методологиясидан фойдаланишни режалаштирди. Лекин натижа у кутгандек бўлмади.

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Бажариладиган ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулоти натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:



- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Методология – лингвистик фаолият асоси.”

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим

даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки катнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.



Тест

• Синергетик методологияни изоҳланг...



Қиёсий таҳлил

Формал мантиқ методологияси ва диалектик методология қиёсий таҳлили



Тушунча таҳлили

- Синергетик методологияни изоҳланг...



Амалий кўникма

- Тилнинг серқирралиги нималарда намоён бўлишини кетма-кет ёзиб чиқинг?

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

х иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;

х навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;

х жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу. Тилнинг серқирралиги ва кўп вазифалилиги

Режа:

1. Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифали эканлиги.
2. Хусусият ва вазифанинг диалектик яхлитлиги.
3. Серқирралик ва имконият тушунчалари муносабати.
4. Тилнинг серқирралиги ва тилшунослик босқичлари ҳамда йўналишлари.

Таянч тушунчалар:

Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифали эканлиги

Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифали эканлиги

Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифали эканлиги

Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифали эканлиги. Ҳар бир давр ўз фани олдиға муайяи мақсад ва аниқ талаблар қўяди. Фанларнинг тараққиёти шу даврнинг илғор фалсафий фикри, давр учун етакчи бўлган фан соҳаларининг ютуқлари билан узвий боғлиқ. Турли фанларнинг манбалари серқирра бўлганлиги сабабли даврнинг етакчи фалсафий фикри аниқ фанлардан ўрганиш манбаининг қайси томонларига алоҳида эътибор бериш лозимлигини, борлиқдаги мавжуд қонуниятларни мантиқий категорияларда қай усулда акс эттириш йўллари белгилаб беради. Фалсафанинг методологик аҳамияти ҳам, унинг бошқа фанларга бевосита таъсири ҳам ана шундан иборат.

Хусусият ва вазифанинг диалектик яхлитлиги. Нарсанинг серқирралиги тадқиқининг диалектик мазмунли тамойиллари мавжуд. Улар куйидагилар:

№	Тамойил мазмуни	Қайси соҳага алоқадор
1	Нарсанинг ҳаққоний (объектив, мустақил) алоҳида эканлиги	Тадқиқ манбаи (ТМ)
2	Нарсанинг муносабатлар мажмуи эканлиги	ТМ
3	Нарса ўзгариш ва тараққиётда	ТМ
4	Нарсада ички зиддиятлар	Тадқиқ усули (ТУ)
5	Нарса зиддиятлар (қарама-қаршиликлар) бутунлиги	ТУ

	сифатида	
6	Қарама-қарши томонларнинг воқеланиши	ТМ, ТУ
7	Анализ (тахлил) ва синтез (умумлаштириш) бирлиги	ТУ
8	Нарсанинг ўзга нарсалар билан муносабатлари чексизлиги	ТУ
9	Нарсаларнинг ўз аксига ўтиши	Тадқиқ жараёни (ТЖ)
10	Нарса муносабатларининг (алоқадорликларининг) чексизлиги	ТМ, ТЖ
11	Нарса моҳиятига чуқурлашишнинг чексизлиги	ТЖ
12	Нарса алоқадорликларини чексиз миқдорда очиб бориш	ТМ, ТУ, ТЖ
13	Тараққиёт босқичида ўтган босқичлар такрори	ТЖ, ТМ
14	Инкорнинг инкори натижасида эскига қайтгандай бўлиш	ТМ, ТЖ
15	Мазмунни сақлаб, шаклни янгилаш	ТМ, ТЖ
16	Миқдорий ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиши	ТЖ, ТМ

Мазкур тамойилларга диққат қилинса, улар асосида тадқиқ манбаи (наrsa)ни ўрганиш жараёнида:

а) диалектиканинг уч асосий қонуни (қарама-қаршилиқлар бирлиги, инкорни инкор, миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиши) ҳам;

б) диалектик мантиқнинг оддий (формал) мантиқ «учинчиси мустасно» қонунига қарама-қарши турган «оралиқ учинчи» қонуни ҳам;¹

д) шакл-мазмун, умумийлик-яккалик (хусусийлик, алоҳидалик), моҳият-ҳодиса, имконият-воқелик, сабаб-оқибат, зарурат-тасодиф, сифат-миқдор, ҳаракат-турғунлик каби категориялари ҳам ўзининг амалий татбиқини топишига амин бўлиш мумкин.²

Тадқиқ манбаида мана шу тамойилларда ўз аксини топган томонларни - шу тамойилларга хос ҳодисаларни кўриш, очиш ва тавсифлаш нарсанинг илмий *диал* *аб*^М моҳиятини ташкил этади. Тилшунос, хазина ёки қазилма бойлиқлар қидирувчиси каби, ўз тадқиқ манбаида мана шу тамойиллар воқеланишини излаши, очиши, кашф этиши ва тавсифлаши, шу билан илму фан хазинасини янги дуру гавҳар билан бойитишга интилиши зарур³.

Шубҳасиз, бу тамойилларнинг ҳар бири тилнинг ҳар бир ҳодисасида ўзига хос равишда воқеланади. Қуйида шу хусусида сўз юритилади.

¹ Қар.: Закон исключенного третьего и его антипод // Диалектика и логика. Законы мышления. Под. Ред. Б.М.Кедрова. -М., 1962. -С. 72-88. Нигматов Х.Г. Включенное третье в морфологической системе тюркских языков // Сов.тюрк. -№ 3, 1976. -С. 44-50.

² Аниқроқ айтганда, объектив борлик ва унинг наrsa-ходисалари учун онтологик (материалистик нуктаи назардан - табиатан, зотан, идеалистик ва руҳоний нуктаи назардан - аклий, руҳий, илоҳий) хусусиятлар бу тамойилларда ўз аксини топган.

³ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8

Тадқиқ манбаи (предмети)нинг объективлиги (1-тамойил)⁴ тилшуноздан ўрганилаётган лисоний ҳодисани ранг-баранг шароитларда, хилма-хил бирикувларда аниқлашни, уларга ўздан ҳеч бир нарсани қўшмасликни ва ҳеч бир нарсани инкор этмасликни, нарса қандай мавжуд бўлса, шундай кўриш ва қабул қилишни талаб этади.

Тил бирлиги хилма-хил шароитда ранг-баранг хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Мана шу ҳар хил белгилар нарсанинг ўзида, моҳиятида, зотида бирлашади, мужассамлашади. Ҳар бир тил бирлиги мажмуи сифот (белги-хусусиятлар йиғиндиси) сифатида қаралиши (2-, 4-, 5-, 6-, 10-тамойиллар) шу билан боғлиқдир.

Масалан, [и] унлиси кирсўзида юмшоқ, ирўзида қаттиқ бўлса, унинг табиати қаттиқлик-юмшоқликка бефарқдир; уни, тилшунослар тавсифлашганидек «олд қатор унлиси» деб баҳолаш мумкин эмас - бундай баҳо нообъектив, ёлғон, уйдирмадир. Худди шундай эгалик қўшимчалари 1) китоби, 2) *укак* ~~ф~~ *аф* *аеаф* *аћ* *аg*TM *аск* каби бирикишларда хилма-хил шакл, маъно, вазифа, моҳиятга эга. Буларнинг барчаси эгалик қўшимчасида мужассамланган ва конкрет шароитда воқеланади деб қаралиши лозим: воқеланишлар қанчалик бир-биридан узоқ ва ўзаро зиддиятли бўлмасин, шу яққаликнинг умумийлигидан, ҳодисанинг моҳиятидан, воқеликларнинг имкониятидан, оқибатнинг сабабидан (ЯҲВО - УМИС), тажаллининг зотидан, тасодифнинг заруратидан ва ҳ. ҳеч қачон холи бўлмайди⁵.

Диалектик **нарса - мажмуи сифот** тамойили билан унинг 4- (**нарсада ички зиддиятлар**), 5- (**нарса қарама-қаршиликлар бутунлиги, бирлиги**), 6- (**қарама-қарши томонларнинг воқеланиши, мавжудлиги**) тамойиллари узвий боғлиқдир. Булар эса, ўз навбатида, диалектик билишнинг **анализ ва синтез** (тахлил ва умумлаштириш) (7-тамойил), **нарсанинг ўзга нарсалар билан чексиз муносабатларда бўлиши** (8-т), **нарса алоқадорликларининг чексизлиги** (10-т) билан узвий боғлангандир. Чунончи, эгалик қўшимчаси турли хил сўзлар билан бирикканда хилма-хил маъноларга эга бўлади. Бу қобилият (бирикиш ва хилма-хил вазифа бажариш) эгалик қўшимчасида мужассамланган, лекин ҳар хил шароитларда воқеланади. Бунда **шароит** маълум бир турдаги хусусиятни (номиналистик талқинлардан фарқли ўлароқ) яратмайди, балки нарса (УМИС, зот, тадқиқ манбаи) мужассамланган имкониятнинг юзага чиқишига қулай вазият яратади, холос.

Эгалик қўшимчаларининг моҳиятини аниқлаш учун:

а) уларнинг ранг-баранг қўлланилиш, воқеланиш ҳолатларини эмпирик усул билан объектив тадқиқ қилиш;

б) қўлланилиш шароити, ҳар бир шароитда шакл, маъно, вазифаларини;

⁴Араб рақамлари диалектик билиш тамойилларининг келтирилган жадвалдаги тартиб рақамига ишора қилади.

⁵Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.10

д) эгаликдан шаклан ва моҳиятан фарқланадиган, лекин қайсидир жиҳатлари асосида уларга ўхшаш ёки мутлақо зид бўлган тил ҳодисалари билан ўхшашлик, фарқ, зидланишларини аниқлаб системалаштириш (батартиб жойлаштириш) ва тавсифлаш лозим.

Эгалик қўшимчаларининг бундай алоқадорликлари эса деярли чексиздир. Масалан,

I.	th		
II.	th		
III.	th	w a th	w a th f ag
IV.	th	w a th ag	
V.	th		
VI.	th	ag	
VII.	th	a th ^M	aj a th

Бу 7 сирада маълум ўхшашлик мавжуд, барчаси “китоб”нинг “мен”га қарашлилигини ифодалайди. Бундай ҳолатлар деярли чексиз ва ҳар бир ҳодисани чуқурроқ ўрганиш унинг янги-янги қирраларини очади ҳамда яна ҳам ўрганиш зарур эканлигини - энди янги, аввал эса хаёлга ҳам келмаган томонларни - кўрсатади. Мана шунинг учун ҳам киши қанча кўп билса, билмаслигини уқади. Гёте Фауст тили билан: “Шунча ўргандим, лекин нодон эдим, нодонман, ҳамон”, -деб бежиз айтмаган.

Нарсанинг алоқадорликлари чексиздир (10-тамойил). Чунончи, эгалик қўшимчаси, масалан, келишиқ қўшимчалари билан узвий алоқада. Чунки китобим, ук *ak* каби сўзшакллар қаратқичли аниқловчи билан боғланади: унинг ук *ak* бир нарса бўлса, *mmak* (*Mmak a £.*) тамоман бошқа нарсадир. Нарса (эгалик) қанча кўп ва ранг-баранг муносабатларида тадқиқ ва тавсиф қилинса, унинг моҳиятига шунчалиқ чуқурлашиб борилади (11-т). Бундан хулоса қилиш мумкинки, нарса, унинг моҳияти ҳақида бизнинг ҳукм ва билимларимиз ҳамиша нисбийдир. Биз ҳеч қачон, масалан, эгалик шаклининг мутлақ моҳиятига ета олмаймиз. Мана шуни билиш бизни мутлақлаштиришдан сақлайди, эҳтиёткорликка, бир нарса ҳақида турли хил фикр ва талқинлар мавжудлигига (кўп фикрлиликка) онгли муносабатда бўлишга, ҳар бир фикр-хулоса маълум бир шароитдагина асосли эканлигига ўргатади. Тараққиётнинг асоси ҳам шундадир⁶. Ҳар бир тадқиқ манбаи ҳақида кўп фикрлилик бўлмаса, нарсанинг онгдаги инъикоси бўлмиш шу нарса ҳақидаги илмий тушунчада тараққиёт бўлмайди. Нарсанинг алоқадорликлари ва муносабатлари чексиздир. Кўп ҳолларда биз бу алоқадорликларни кўра олмаймиз, холос. Шуни назарда тутиб Альберт Эйнштейн: “Ўзаро мутлақо ўхшаш бўлмаган, бир-биридан жуда узоқ турган нарсалар орасидаги умумийлик, ўхшашлик ёки алоқадорликни очиш фикр учун нақадар қувончлидир”, - деб таъкидлаган эди. Масалан, эшиқ (дераза)нинг ошиқ-мошиғи билан ширин овуғўз бирикмаси орасида қандай ўхшашлик (алоқадорлик) бўлиш мумкин? Ошиқ-мошиқнинг бир томони (ошиқ томони) ингичкалашган, қозиксимон, бир ёрикқа (ўйикқа, чуқурга) киритишга мўлжалланган қисмга эга. Унинг мошиқ томонида эса шу қозик киритиладиган

⁶ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.12

ўйиқ (бўшлиқ) бор. Демак, ошиқда қандайдир ортиқчалик, чиқиб турган қисм, мошиқда шу қисмга мос бўшлиқ бор. Икки томон бирлашсагина (бўшлиқ ортиқчалик билан тўлдирилгач), парчин бутун бўлади, эшик билан кесақини (эшик, дераза ромини) бирлаштириб, уни очиб-ёпишга имкон беради. Икки карама-қаршилиқдан бир бутунлик ҳосил бўлади - ошиқдаги зарурат мошиқдаги имконият билан (ёки аксинча) қондирилади ва (икки ёрти бир бутун дейилганидек) бир бутунлик ҳосил бўлади.

Сўз бирикмасида ҳам шундай ҳолат кузатилади.

Алоҳида олинган ширин сўзи маълум бир таъм-маза белгисини мавҳум ҳолатда атаб келади. Уни татиб кўриш мумкин эмас, чунки белгини татиб, ушлаб бўлмайди. Овунсўзи эса маълум бир нарсани, полиз ўсимлигини атаб келади, лекин унинг белгиси кўрсатилмаган. Нарса (предмет) эса ҳеч қачон белгисиз бўлолмайди. Демак,

ширин - нарсасиз белги

қовун - белгисиз нарса.

Уларнинг бирикиши эса «маълум бир белги ва шу белги мужассамланган нарса» (ёки нарса ва унда мавжуд бўлган белги) моҳиятни касб этиб ва тугаллик, бутунлик ҳосил бўлади. Демак, оши моши (ёки моши оши) а интилганидек, белги нарсага, нарса белгига интилади ва уларнинг бирикиши бир бутунликни – ошиқ-мошиқ ва сўз бирикмасини ҳосил қилади.

Демак, бир-биридан жуда узоқ бўлган бу икки ҳодиса орасида ҳам умумийлик, алоқадорлик бор экан.⁷

Диалектиканинг шакл-мазмун симметрияси ва асимметрияси (15-тамойил) тилда воқеланувчи энг кенг тарқалган ҳодисалардандир. Буни ҳар бир тил бирлигида кўриш мумкин.⁸ Эгалик маъносини ифодалаб келаётган ва юқорида келтирилган сирага кўз югуртирилса ҳам, унда шаклларнинг хилма-хиллиги ва мазмуннинг яқинлиги, айнанлиги (чунончи -b ва -kb), мазмуннинг ранг-баранглиги ва шаклларнинг ўхшашлиги (айнанлиги) (чунончи, укаси ва айси) кенг тарқалган ҳодиса эканлигининг гувоҳи бўлиш мумкин.

Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши (16-тамойил) ҳам тилда ёрқин кўринадиган қонуниниятлардандир. Чунончи, нинни ча ало гўдак бола ўсмир ўспирин йигит эркак чол. Сўзлараро фарқлар фақат микдорий, лекин нинни бобо, гўдак чосўзлари ўзаро лисоний антонимик муносабатда. Ёки ўли китоби укаси отаси уйи ўшниси келишжабозўвиар каторида эгалик маъноси бутун-бўлакдан аста-секин камайиб, озлиги сўзига келиб “йўқлик” маъносига ўтади.⁹

Инкорнинг инкори (14-т) ҳам тилда кенг тарқалган ҳодиса. Чунончи: кўрмаган эмасман икки инкор бир тасдиқ. Ўзбек тилида моҳиятан ўзаро зид маъноли (морфологик антоним) бўлган чиқиш ва жўналиш келишиги шаклларининг гапиришга ўр ди- **ДМ** ҳолатларида

⁷ Умуман, ўзаро бириқиб, бир бутунлик ҳосил қиладиган ҳар қандай нарса ўзаро зид бўлган ҳолда бир-бирини такозо, талаб ҳам этади. Бу бирикишнинг умумий, мутлақ қонуни бўлса керак.

⁸ С.Карцевский. Асимметрический дуализм лингвистического знака. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях Ч II. -М., 1965 . Б. 85-90).

⁹ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.13

маънодошлиги (морфологик синонимлиги) ҳам шу қонун билан изоҳланиши мумкин.

Диалектиканинг санаб ўтилган 16 тамойили истаган тил бирлигида намоён бўлади. Фақат шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, илмий диалектик билиш тамойиллари ҳеч қачон алоҳидаликда, бири иккинчисидан (аниқроғи, бошқа 15 тасидан) ажралган, узилган ҳолда воқеланмайди - истаган ҳукмда бу 16 тамойилнинг барчаси мавжуд. Тадқиқотчи уларни кўра олиши, оча билиши ва шарҳлай олиши керак, холос. Фикрни ойдинлаштириш учун суҳбат нутқидан парча олиб, ундаги бир ҳукмда (гапда) шу 16 тамойилнинг воқеланишини кўриб ўтамиз¹⁰.

Суҳбат нутқи парчаси:

~~БД~~

~~Д~~

Қуйида диалектик тамойилларнинг мана шу Аммам ҳукмида (бунда у нолисоний ҳодиса, шахс сифатида қаралади) воқеланишини очишга ва кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

1-тамойил. ~~БД~~ таъкиди (яъни сўзловчи томонидан) нарсанинг ҳаққоний, мендан ташқаридаги бошқа бир мавжудлик, объектив борлик бирлиги (шахси) эканлигини тасдиқлайди.

2-тамойил. ~~БД~~ таъкидида амма инсон умумийлиги, аёллик жинси, шахслик, қон-қариндошлик тоифасига мансублик ва ҳ. белги-хусусиятларига мансуб шахс, яъни мажмуъи сифот эканлиги ўз аксини топган.

4-5-6-тамойиллар. Амма менга нисбатан амма, бошқа бировга нисбатан она, из, хола, жиян, хотин ва ҳ. к. бўла олиши –м эгалик қўшимчаси билан таъкидланган. Демак, амма менга нисбатан бир турдаги сифат-муносабат соҳиби бўлса, ўз ~~Д~~ сига нисбатан бошқа, онасига ва ҳ. нисбатан бошқа-бошқа сифат-муносабатлар ташувчисидир. Барча бир-бирига зид бўлган белги-хусусиятлар битта нарсада - ~~БД~~ шахсида мужассамланган.

3-тамойил. Меннинг туғилишидан олдин аммам амма эмас эди, амма бўлди, яъни ўзгарди. Ҳозир у, масалан, она эмас, лекин маълум муддатдан кейин она бўлади, яъни у доимий ўзгаришда.

7-тамойил. ~~БД~~ ҳукмида бир нарсани (қизни) инсон, аёл, шахс ва ҳ. умумийликлардан ажратиш (анализ), уни қон-қариндошлар гуруҳига бирлаштириш ва “мен” билан боғлаш (синтез) воқеланган.

8-тамойил. ~~БД~~ шахс, аёл жинсига мансублик билан бирга касб-кори, яшаш жойи ва ҳ. томонлари билан бошқа чексиз шахс ва нарсалар билан муносабатдадир. Бундай ранг-баранг муносабатлар ташувчиси ҳам шу аммам деб аталган шахсдир. Унинг муносабатларининг жуда кўп қирралари (чунончи, хотинлик, оналик, бувилик, келинлик . . . , ўқитувчилик, раҳбарлик ва б.) очилиши ҳам олдинда. Ўтмишда ҳам у боғча, мактаб, оила ва б. ранг-баранг муносабатлар ташувчиси бўлган – амманинг барча муносабатларини мен ҳеч қачон тўлиқ оча олмайман.

¹⁰ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.15

9-тамойил. §D мен учун амма дир. Ўз аммаси (холаси, то аси, амакиси в. х.) га нисбатан бунинг акси - *bug* дир.

10- тамойил. У юқорида шарҳланган 8-, 4-, 5-, 6-тамойиллар билан ўхшаш, чунки нарсадаги белги-хусусиятлар муносабатларда воқеланади.

11- тамойил. §D ни ўрганган сари биз унинг моҳиятига (оддий танишдан мукамал билишга) чуқурлашиб бораверамиз.

12- тамойил. Бу 10-тамойил ва унга алоқадорликнинг инсон онгида акс эттиши ва нарса ҳақида билимнинг ҳаққоний борлиқ билан айнанлиги (мослиги) дир.

13-, 14-, 15-, 16-тамойиллар. Нарсанинг тараққиёт ва ўзгариши билан боғлиқ бўлиб, ҳақиқатан ҳам амма ҳар сония-ю соатда ўсиб боряпти, лекин бу ўсиш миқдоран шундай камки, сезилмайди, лекин 10-15 йилдан кейин бу миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришларга ўтади (16-тамойил), амма *ba* ҳолатидан келинчак *ba* -*ba* -*ba* -*ba* -*ba* -*ba* ҳолатларига ўтади (14-тамойил), бора-бора боладек (бола эмас) бўлиб қолади (13-тамойил), шакл ва мазмун қисман ёки бутунлай ўзгаради (15-тамойил).

Энди мазкур диалектик тамойилларнинг амма лексемасида (бунда бирлик тил ҳодисаси сифатида қаралади) воқеланишини очишга ва кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

1-тамойил. §D лексемаси ҳаққоний, яъни сўзловчидан ташқаридаги объектив табиатли лисоний бирликдир.

2-тамойил. §D сўзшаклининг асоси бўлган амма лексемаси инсон лексемасининг гипероними, “аёл”, “шахс”, “қон-қариндошлик” семаларига эга, яъни мажмуи сифот лисоний бирликдир.

4-5-6-тамойиллар. Бу лексема мен лексемасига нисбатан бошқа, шу билан бирга, она, из, хола, жиян, хотин ва ҳ.ларга нисбатан бошқа семантик қирраси билан муносабатда бўлади. Демак, амма лексемаси *ba* лексемасига нисбатан бир турдаги сифат ва муносабатга эга бўлса, бошқа лексемаларга нисбатан бошқа-бошқа сифат-муносабатлар ташувчисидир. Барча бир-бирига зид бўлган белги-хусусиятлар битта бирлик - §D лексемасида мужассамланган.

3-тамойил. Тил пайдо бўлганда амма ушбу номамага эга эмас эди, бугунги кунда у шундай киёфага келди, ўзгарди, яъни у доимий ўзгаришда.

7-тамойил. §D лексемасида бир лексемани инсон, аёл, шахс ва ҳ.лексемалар умумийликларидан ажратиш (анализ), уни “қон-қариндошлар” луғавий-маъновий гуруҳига бирлаштириш ва аммам сўзшаклида уни мен лексемаси билан боғлаш (синтез) юзага чиққан.

8-тамойил. §D лексемаси “шахс”, “аёл” семалари билан бирга, зотий моҳиятининг бошқа қирралари асосида бошқа чексиз лисоний бирликлар билан муносабатдадир. Бундай ранг-баранг муносабатлар ташувчиси ҳам шу амма лексемасидир. Унинг муносабатларининг яна жуда кўп қирралари (чунончи, “хотин”, “она”, “буви”, “келин” . . . , “ўқитувчи”, “раҳбар” каби нутқий маънолар) очилиши ҳали олдинда - §D лексемасининг барча муносабатларини ҳеч қачон тўлиқ очиб бўлмайди.

9-тамойил. $\$D$ бирлиги мен олмоши билан олинганда автосемантик бирлик, фонемалар билан бирга олинганда номинатив бирлик, морфемалар билан олинганда лексема, ёрдамчи сўзлар қаторида муस्ताқил лексемадир.

10- тамойил. У юқорида шарҳланган 8-, 4-, 5-, 6-тамойиллар билан ўхшаш, чунки нарсадаги белги-хусусиятлар муносабатларда вокеланади.

11- тамойил. $\$D$ лексемасини турли методологик асосларда турли томондан ва турли методларда ўрганган сари унинг моҳиятига (оддий танишдан мукамал билишга) чуқурлашиб бораверамиз.

12- тамойил. Бу 10-тамойил ва унга алоқадорликнинг инсон онгида акс эттиши ва нарса ҳақида билимнинг ҳаққоний борлиқ билан айнанлиги (мослиги) дир.

13-, 14-, 15-, 16-тамойиллар. Нарса тараққиёт ва ўзгариш билан боғлиқ бўлиб, ҳақиқатан ҳам амма лексемаси ҳар сония-ю соатда ривожланишда, лекин бу ўсиш миқдоран шундай камки, сезилмайди, лекин давр ўтиши билан бу миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришларга ўтади, шакл ва мазмун қисман ёки бутунлай ўзгаради.

Серқирралик ва имконият тушунчалари муносабати. Бу шарҳдан кўришиб турибдики, биттагина амма бирлигида, хоҳ у объектив борлиқ бирлиги, хоҳ лисоний бирлик бўлсин, диалектик билишнинг (диалектик мантиқнинг) ҳар 16 тамоёили вокеланади. Фақат диалектик таҳлил ва тадқиқда нарса (жумладан, амма) турли **муносабатларда** ва **тараққиётда** олиниши шарт. Шу билан диалектик мантиқ (диалектик тадқиқ) оддий мантиқдан фарқ қилади. Чунки оддий мантиқ нарса ҳақида ўз ҳукмини маълум замон, маълум макон, маълум муносабатлар ҳолатида чиқаради, диалектик мантиқ эса уни бутунлигича, ранг-баранг муносабатларида, доимий тараққиётда ўрганади. Шунинг учун нарса ҳақида диалектик мантиқ қоидалари асосида чиқарилган ҳукм формал мантиқий зиддиятларга эга бўлмаслиги керак, яъни аммам менга айни замонда, ўз маъносида она бўлолмайди, у она бўлиши мумкин, фақат бошқа бировга нисбатан, холос.

Маълум бўладики, диалектик муносабатлар жуда оддий, ҳаммага тушунарли ҳодисаларда ҳам намоён бўлаверади. Фақат бу муносабатларни илғай олиш лозим, холос. Буюк файласуфлар (жумладан, И.Кант, Ф.Ҳегел ва уларнинг шогирдлари), ўз тадқиқотларини жуда содда, атиги бир гапдан иборат бўлган Тўрткўз итдир, Су рот $\$D$ - $\$D$ ва ҳ. каби ҳукмлар (яъни таърифлар) мисолида амалга оширар ва шу оддий, тушунарли мисоллар асосида жуда чуқур, кенг қамровли илмий-фалсафий қонуниятларни очар ва шарҳлар эдилар. Бундай усул, айниқса, Шарқ фалсафасида IX асрдан кейин маърифий адабиётда (тасаввуф адабиётида) юксак санъат даражасига кўтарилди. Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар бу йўналишда шоҳ асарлар яратиб инсониятни хайратда қолдиришди¹¹.

Қуёшли кунда ҳам осмон зим-зиё тундагидек юлдузлар билан тўла бўлгани, лекин қуролланмаган кўз бу юлдузларни кўра олмаганидек, оддий

¹¹ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.17

ходисаларда ўта мураккаб қонуниятларни (жумладан, диалектикани) ҳар қандай “кўз” кўра олмайди, буни кўриш учун к ў з қуролланган, маърифатли - аниқ методология эга бўлиши шарт.

Ҳар бир тадқиқотчи ўз методологик асосларини аниқ белгилаб олиши, ишининг кириш қисмида уни мухтасар шарҳлаб бериши зарур. Методологик билим ва уқув тадқиқотчи, олим учун сув ва ҳаводек зарур: у олимлик белгисидир.

Тилнинг серқирралиги ва тилшунослик босқичлари ҳамда йўналишлари. Фанлар тарихини ўрганиш шуин кўрсатдики, уларнинг тараққиёти икки зарурий диалектик босқичдан иборат бўлади:

биринчи босқич — ўрганилаётган манба, унинг бўлимлари ва таркибий қисмлари, белги-хусусиятларини аниқлаш, уларни саралаш, изчиллаштириш ва тасвирлаш. Бу ҳали том маъиода илмий таҳлил эмас, лекин илмий ўрганишнинг зарурий таркибий қисмидир. Бу босқичдаги тадқиқотлар формал мантиқ ва эмпирик асосларда олиб борилади. Фактография (далилларни йиғиш ва изчиллаштириш) даври босиб ўтилгач, далил ва ҳодисаларнинг ўзаро ички муносабатларини ўрганиши, шу муносабатлар асосида ҳар бир далилнинг моҳиятини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган иккинчи босқич куртаклари шакллана бошлайди. Демак, биринчи босқич фаннинг кенг йўлга чиқиб олишини белгиловчи ижтимоий эҳтиёж вазифасини ўтайди.

XX аср бошларида Европа илмий-фалсафий таълимотига Ф.Гегель диалектик усулининг кенг, кириб бориши физикада тўнтариш ҳисобланган А.Эйнштейн нисбийлик назариясининг шаклланиши ва ривож, турли фанлар соҳасида бўлгани каби, тилшуносликка ҳам катта таъсир кўрсатди. XX аср фанидан мустақкам ўрин олган диалектик усулнинг моҳияти шунда эдики, бу усул тадқиқотчиларини нарса ва ҳодисаларнинг бевосита ташки кузатилишида (кўриш, эшнтиш, ўлчаш кабиларда) акс этадиган хусусиятларини тавсифлаш билан чегараланмасликка, балки бу хусусият ва хоссалар заминида ётган моҳиятнинг ақлан англашга ҳамда тушунтиришга ундади. Диалектика, метафизикадан фарқли ўлароқ, борлиқ ва онгнинг рангба- ранг хусусиятлари ҳар доим ўзаро алоқадорлик, боғлиқликда олиб ўрганилмоғи лозимлигини кўрсатади ҳамда турли фанларнинг тадқиқотчиларига нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини очиб беришга хизмат қила оладиган умумий гносеологик қонун ва категорияларни тавсия этди. Бу эса, ўз навбатида, турли фаиларда бўлгани каби, тилшуносликда ҳам инқилобий бурилишни вужудга келтирди¹².

Тилнинг турли қирраларини узвий тарзда бирлаштириб, уни яхлит бир бутунлик, бир система сифатида ўрганувчи тилшунослик асримизнинг 20-йилларида шаклланди ва систем-структур тилшунослик номи билан машҳур бўлди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Фердинанд де Соссюр асос солган XX аср систем тилшунослиги бағрида ўнлаб янги лингвистик оқим ва мактаблар вужудга келди, уларда улкан замонавий ютуқлар қўлга киритилди. Лекин совет лингвистикаси маълум давргача систем тилшуносликни тўлиқ тан олмади, уни “буржуа фани” ва уйдирмачилиқда айблади. Ниҳоят, 60- йилларда,

¹² G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.26

кибернетика, генетика, мантиқ каби фанлар қатори, систем тилшунослик ҳам “окланди”, тилшуносларимиз систем тилшуносликни тан олдилар ва унинг ривожланишига катта ҳисса қўшдилар¹³.

Асосий тадқиқот принциплари 30-йилларнинг охири 40- йилларнинг бошларида шакллана бошлаган ва асримизнинг 50—60-йилларида ниҳоясига етган ўзбек тилшунослик фани ҳозирги кунда сифат жиҳатдан ўзгариш арафасида турибди. Ўтган 50-60 йил давомида ўзбек тилшунослиги ўз олдига давр эҳтиёжи заминида қўйилган қатор назарий ва амалий вазифаларни (қулай алифбо яратиш, саводсизликни тугатиш, адабий тил меъёрини қатъийлаштириш ва уни кенг оммага сингдириш, мактаб ва олий ўқув юртлари учун дарсликлар яратиш, ўзбек тили далилларини атрофлича тўплаш, изчиллаштириш, уларга маълум шарҳлар бериш, Европа лингвистик таҳлил усулларини кенг оммалаштириш каби вазифаларни) хал этди. Ҳозирги даврда эса ўзбек тилшунослиги олдида тил ҳодисалари орасидаги қонуний ички боғланишларни очиб бериш, ўзбек тилининг хилма-хил сатҳлари ва уларнинг бирликларини бир бутун ҳолда, ўзаро боғлиқликда олиб, яхлит бир система сифатида текшириш каби долзарб вазифалар турибди. Бунинг учун Ф.де Соссюр асарида (1916) тавсия этилган, сўнгги даврда юзлаб тилшуносларнинг ишларида синалган, мукаммаллаштирилган систем тилшунослик усул ва йўллари ўзбек тили далилларини ўрганишга ҳам татбиқ этиш лозимдир.

Ҳар бир давр ижтимоий талаблардан келиб чиққан ҳолда фанларнинг тараққиёт тенденцияларини белгилайди ва унга мос методологик асосларни таъминлайди. Тил ҳодисаларига системавий ёндашув йўналиши ва унинг методологик асослари ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Лисоний ҳодисаларни системавий ўрганиш тилшунослик фани билан тенгқур дейиш мумкин.

Тилшуносликда лисоний системаларни ўрганиш борасида турли даврда ҳар хил мақсад ва вазифалар долзарблик касб этган. Масалан, ўзбек формал (анъанавий) тилшунослиги олдида тил системаларини аниқлаш вазифаси қўйилган. Бу вазифа ўзбек адабий тили (нутқи) меъёрларини ишлаб чиқиш ва оммалаштириш мақсадига бўйсундирилган ҳолда олиб борилган. Фонетик (фонемалар), морфемик (морфемалар), лексик (лексемалар) ва синтактик системалар (гап турлари, гап бўлақлари системаси) аниқланиб, анъанавий асослардаги дарслик ва қўлланмалар яратилган, имло, талаффуз, изоҳли ва бошқа луғатлар тузилиб, академик грамматика нашр этилган. Бу давр тилшунослиги учун формал мантиқ тамойиллари, хусусан, унинг учинчисини истисно қонуни асосий методологик таянч вазифасини ўтаган.

Ўзбек субстанциал тилшунослиги олдида лисоний системаларни ташкил этувчи систем муносабатларни очиш ва шу асосда лисоний бирлик табиатини тушунтириш вазифаси турар эди. Бу эса махсус абстракт билиш методологияси – диалектик мантиқ тадқиқ тамойиллари асосида амалга оширилди. Лисоний бирликлар табиати, уларни бирлаштирувчи системавий муносабатлар – лисоний зиддиятлар атрофлича тадқиқ қилинди. Бунда, кўпроқ диалектиканинг

¹³ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 34

нисбатли категориялари билан бирга, инкорни инкор, қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунларига таяниш устуворлик қилди. Мазкур қонунлар кўпроқ ижтимоий ҳаётда ҳукмронлик қилган антагонизм, синфийлик тамойилларига мувофиқ эди. Қонунларнинг учинчиси – миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни эса ўзида борлик ҳодисаларидаги зиддиятларни эмас, балки қутбий “муроса”ни акс эттирганлиги учун муросасизликка асосланган ижтимоий ҳаётда ўз методологик мақомидан ҳар доим “маҳрум” бўлиб келди.

Бугунги кунда ўзбек тилшунослигида лисоний зиддиятларни тадқиқ қилишдан, қарама-қарши қутбларни зид қўйишдан кўра, уларни боғловчи, зиддиятлар сўнувчи нуқталарга эътибор қаратиш устуворлашди. Бу ижтимоий ҳаётда диалектик миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунига методологик асос сифатида таяниш зарурати кучайганлиги билан белгиланади. Зеро, масалан, мамлакатимизда ижтимоий қатламлар орасида ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка эришиш, янги иқтисодий муносабатларга босқичма-босқич ўтиш миллий истиқлол мафкурасининг асосий тамойилларидан биридир.

Назорат саволлари:

1. Нарсанинг серқирралиги деганда нимани тушунасиз?
2. Серқирралик ва кўп вазифалиликнинг моҳиятини тушунтиринг.
3. Серқирралик ва тадқиқ методологияси муносабати ҳақида гапиринг.
4. Нарсанинг серқирралиги ва диалектиканинг билиш тамойиллари муносабати тавсифланг.

Адабиётлар рўйхати:

1. Закон исключенного третьего и его антипод // Диалектика и логика. Законы мышления. Под. Ред. Б.М.Кедрова. -М., 1962. -С. 72-88.
2. Нигматов Х.Г. Включенное третье в морфологической системе тюркских языков // Сов.тюрк. -№ 3, 1976. -С. 44-50.
3. Карцевский С. Асимметрический дуализм лингвистического знака. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях Ч ИИ. -М., 1965 . Б. 85-90).
3. Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8-62.
4. G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.20-30
5. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 30-38

- а) номиналистик ёндашиш;
- б) диалектик ёндашиш.

Номиналистик ёндашишнинг ҳам, диалектик ёндашишнинг ҳам (нарсани номиналистик ёки диалектик тушуниш ва талқин этишнинг) ўз тамойиллари бор. Тадқиқотчи илмий тадқиқ жараёнида шу тамойилларга таяниб тадқиқот олиб боради.

M Zg тадқиқотчининг материалистик ёки идеалистик (рухоний) нуқтаи назарда туриши ва шу нуқтаи назардан туриб илмий тадқиқотни олиб бориши.

Тадқиқотчи дунёқараши, тадқиқотчининг методологияси деганда тадқиқот ва тадқиқотчида мана шу омиллардан қай бирларига таяниб иш кўриши назарда тутилади. Шунга кўра методология:

- 1) эмпирик-номиналистик–материалистик;
- 2) эмпирик - номиналистик –идеалистик;
- 3) эмпирик -диалектик-материалистик;
- 4) эмпирик -диалектик-идеалистик;
- 5) идрокий-номиналистик-идеалистик;
- 6) идрокий - номиналистик –материалистик;
- 7) идрокий -диалектик-идеалистик;
- 8) идрокий -диалектик-материалистик;

каби 8 умумий кўринишда бўлиши мумкин. Булар соф мантикий-риёзий турлар. Ҳақиқатда эса, улар беҳад кўп.

Ҳар бир илмий тадқиқот ҳам ўзига хос методологик асосларда курилади. Тадқиқотчилар ва уларнинг методологик асослари қанча ранг-баранг бўлмасин, у методологик асослар барибир, онгли/онгсиз равишда шу уч омилнинг у ёки бу турига, уларнинг у ёки бу даражада бирикувига бориб тақалади. Буни кўл ёки денгиздан турли томонларга чиқарилган каналлар ёки ҳовуздан турли одамларнинг турли томонларга сув олиб кетиши билан қиёсласа бўлади. Бу одамлар сувни бир манбадан олишади, шунинг учун идишлари, йўллари ҳар хил бўлишига қарамай, сувларнинг таркиби ва манбаси бир.

Демак, илмий тадқиқот бошламоқчи бўлган ҳар бир киши методологиянинг

- а) билим тури / билиш босқичи;
- б) тадқиқ манбаига ёндашиши;
- в) нуқтаи назари;

бинар (икки турли) кўринишларининг ҳар бирининг энг асосий тамойиллари (мезонлари, ўлчов бирликлари) билан танишиши зарур, зероки, тадқиқотчи мана шу тамойиллар билан нарсани (ўрганиш манбаи ва унинг хусусиятларини) ўлчайди, баҳолайди, тавсифлайди. Шунинг учун бу бўлимнинг навбатдаги маърузалари мана шу тамойиллар тавсифига бағишланади. Лекин бу ишга киришишдан олдин бир масала устида алоҳида тўхталишимиз лозим. У ҳам бўлса, тадқиқотчининг методологияга муносабати масаласи. Зеро, жуда кўп ҳолларда тадқиқотчи уқилган, изчиллик билан татбиқ этиладиган, онгли методологик асосга эга эмас ва кўр-кўрона иш тутаяди. Баъзи ҳолларда, ҳатто, методологияни рад этади. Уларнинг фикрича, методология, методологик

ҳаққонийликни бузишга олиб келиши мумкин¹⁶. Бу, асосан, методологик тамойилларга онгсизларча ёндашиш, бу тамойилларни мутлақлаштириш (фетишизм), ўзаро боғланган томонларни бир-биридан узиш, маълум бир дунёқараш ёки фикрни зўрлаб "асослаш" ва ўтказишга интилиш каби ҳолларда бўлади. Тарихда бунга жуда кўп мисоллар мавжуд. Чунончи, Европада ХИВ-ХВИИИ асрларда насроний (христиан) инквизицияси ҳукмронлиги даврида методологик асос тамойиллари вазифасини Таврот ва Инжилда (Библияда) баён қилинган фикр ва маълумотлар ташкил қилар эди.

Шунинг учун, масалан, Куёшнинг Ер атрофида айланишини "исботловчи" тадқиқотлар қўллаб-қувватланар (чунки Тавротда шундай талқин этилади), акс фикрни исботловчи ишлар шаккоклик ва куфр деб саналар эди. Шунинг учун Жордано Бруно, Галилео Галилей каби юзлаб сиймолар жазоланган, хўрланган, таъқиб этилган.

Шундай ҳолат Шарқда ҳам (жумладан, Ўзбекистонда ҳам) ХВ-ХИХ (хатто ХХ аср бошларигача) асрларда исломий теократик давлатларнинг мустабит ҳукмронлиги давлатларида содир бўлди. Куръоний дунёқараш (методология) нинг мустабидлашиши (мутлақлаштирилиши) ИХ-ХИВ ва, хатто, ХВИ асргача гуллаб яшнаган илмий-ишлаб чиқариш тараққиётини тамоман сўндирди, тараққиётни бўғди, халқ, давлат, фан, маданиятни ХИВ-ХВ аср босқичида зўрлик билан тутиб келди.

Шунга ўхшаш ҳолат собиқ Шўрода 30-80 йилларда назария ва социалистик режалаштириш методологиясини мутлақлаштириш натижасида рўй берди. Иқтисодиёт қонунлари зўрлаб бузилди, бозор ва товар ишлаб чиқаришнинг ҳаққоний қонуниятлари ўрнини сунъий қонунлар эгаллади, миллий кадриятлар топталди. Натижада, иқтисодиёт, маданият ва маънавият издан чикди. Мана, 20 йилдан кўпроқ вақт ўтдики, МДХнинг 300 млн. дан ортиқ аҳолиси зўрлик билан ўтказилган методологик тамойиллар асоратларини тугатиш, бозор, товар ишлаб чиқариш қонуниятларини, маънавият ва кадриятларини тиклаш азобини тортиб келмоқда.

30-50-йилларда шўро тилшунослиги марксистик тилшунослик деб янги ном олган таълимот- Н.Е.Марр таълимоти методологик тамойиллари исканжасида қолди.

Тарихий, қиёсий ва системавий тилшуносликнинг барча йўналишлари намоёндалари қувғинга учради. Жаҳоннинг 1/6 қисмини эгаллаган улкан давлатда тилшуносликнинг фан сифатида йўқолишига, унинг ўрнини хаёлий уйдирмалар эгаллашига сал қолди¹⁷.

Фалсафий адабиётларда **фаҳм, фаҳмий** тушунчаси жуда кўп ҳолларда турли-туман атамалар билан берилади. Чунончи, **эмпирик, сенсуал, эмпириокритик, практик, экспериментал** каби байналминал, **чувственное, опытное, внешнее** каби русча, **ҳиссий, фаҳмий, зоҳирий, ташқи, тажрибавий** каби ўзбекча атамалар шулар жумласидан. Ўзбек ва рус

¹⁶ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 44

¹⁷ Маррчиларнинг талқинларидан бир мисол: ўзбекча **бу** **о** **т** **м** **ғ** **о** **т** **м** **с** ўзларидаги **-е** **о** **т** **м** **с** ўшичаси тарихан юнонча **" ос**, **ғ** **"** маъноли **eod** сўзи билан айнан эмиш. Бу "назария" ҳақида қаранг: Усмонов С. Умумий тилшунослик. -Т.:Ўқитувчи, 1972. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.:Шарқ, 2002.

урғу, оҳангнинг хусусиятлари, гап ва матннинг фонетик бўлиниши ва х.), сўз ва кўшимчаларнинг конкрет (муайян, нутқий) маънолари, сўз бирикмалари ва гапларнинг конкрет маънолари, нутқнинг у ёки бу тури ва услубнинг муайян ўзига хосликлари, алоҳида ёзма ёдгорликларнинг танқидий-таҳлилий нашрлари, асосан, фаҳмий билиш усулида ҳосил қилинган билимлар маҳсули. Бундан ташқари:

-ёзма ёдгорликлар, лаҳжа ва шеваларда товушлар, кўшимчалар, сўзлар, сўз бирикмалари, гапларнинг қўлланилишидаги ўзига хосликларни қайд этиш ва тавсифлаш;

-нутқий ҳодисаларни, вокеланишларни тўплаш, саралаш, турли гуруҳларга ажратиш ва бирлаштириш, системалаштириш;

-турли-туман: изоҳли, кўп тилли луғатлар тузиш;

-адабий тил меъёрларини ўз ичига олган мукамал грамматикалар яратиш;

-тил бирликларининг қўлланилиш меъёрларини белгиловчи тавсиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш каби жуда кўп турли лингвистик тадқиқ ва изланишлар ҳам фаҳмий билиш маҳсули.

Маълумки, инсоннинг сезги органлари жуда ожиз. Шунинг учун у ўз сезги органларини хилма-хил асбоб-ускуналар (микроскоп, телескоп, рентгенограф, отсиллограф, спектроскоп, синхроноскоп, синхофизотроп, синхосиклотроп, усилитель, ЭХМ в. х.) воситасида кучайтиради, фаҳмий билиш қудратини ошириб, уни тобора аниқлаштиради. Хилма-хил ҳисоблагичлар воситасида ҳодисаларнинг қўлланилиш частотасини муайянлаштиради, уларни қайд қилади. Фаҳмий усул билан тилшунос тил бирликларининг ташқи (очиқ, зохирий) белги-хусусиятлари ҳақида билим ҳосил қилади. Бундай билимлар ҳосил қилишда нутқда вокеланган, бевосита кузатишда берилган нутқий бирликлар (товуш, бўғин, кўшимча, сўз, сўз бирикмаси, гап, матн) алоҳида-алоҳида олиниб, ташқи - физик белгилари аниқланади ва тавсифланиб, системалаштирилади.

Фаҳмий билиш, асосан, нутқ бирликларини яккалик, ҳодиса, воқеа ва оқибат (қисқ. ЯХВО) сифатида таҳлил ва тавсиф этгани сабабли бундай тадқиқ усули фанда $Zhfbklbd$ таҳлил деб ҳам юритилади.

Фаҳмий билимлар истаган фанда, жумладан, тилшуносликда беқиёс аҳамиятга эга. Улар барча турдаги назарий ишлар учун замин, моддий асос. Шунинг учун XX аср систем-структур тилшунослик асосчиларидан бири (қар. Акта лингвистика. Валум и. Фасс. Ч. И. Копенгаген. 1932¹⁸) И.А.Бодуэн де Куртене тилшуносликни:

I. тавсифловчи (описательное);

II. мослаштирувчи (резонирующее);

III. ҳақиқий илмий (подлинно научное)

сифатида учга ажратиб, фаҳмий - тил бирликларини ҳақида зарурий моддий

¹⁸Даниялик тилшунос В. Брендаль (1887-1942) шундай ёзди: «эта новая лингвистическая концепция, которой мы обязаны не только Соссюру, но и другим ученым, среди которых почетное место занимает Бодуэн де Куртене э. курсив бизники - Х.Н., Б.М.» (Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях. Часть II. -М., 1965. -С. 97.)

маълумотларни берувчи тавсифий тилшунослик ҳақида шундай ёзади:

“Том маънода эмпирик бўлган тавсифий йўналиш мутлақо зоҳирий далилларни тўплаш ва умумлаштириш билан банд бўлиб, улар орасидаги сабабий боғланишларни, генетик ва қариндошлик алоқаларини тушунтириб беришни мақсад қилиб қўймайди. Бу йўналиш тарафдорлари фаний заковат деганда тасвирий грамматикалар яратиш, луғатлар тартиб бериш, ёдгорликларни нашр этиш кабиларни тушунадилар. Лингвистик маълумотларни айнан, ҳеч қандай хулосаларсиз берадилар. Хулосаларни беришни ҳали барвақт ёки уни катта журъат талаб қилувчи иш деб биладилар.

Бу, бир томондан, улар ақлининг ўта танқидий руҳлилиги ва ишонмовчилигидан, аниқроғи, ҳақиқий фанни инкор қилиш ва вақти келгач, асоссиз бўлиб қолишидан чўчиб, хулоса ва гипотезалар беришда хато қилиб қўйишдан тийилишдан, бошқа томондан, ақлий ялқовлик, материал тўплаш мақсади ва фойдаси ҳақида ўз-ўзига виждонан ҳисоб беришдан қочиш, фанни қуйи, эмпирик машғулотлар даражасида, қандайдир мақсадсиз ўйинчок сифатида тутиб туриш истаги устуворлигидан келиб чиқади. Бундай тадқиқотчилар далилларни тушунтириб беришни ад *ZcZ* , *Z* *Ж* *Ж* (бўлғуси қулай вақтлар) га қолдирадилар. Лекин унинг ибтидоий, соф зоҳирий тушунтиришдан иборат бўлган пировард мақсади (балки, умуман, фойдалидир,) бевосита ўзи учун, фан учун сариқ чақага ҳам арзимаслигини, фақат бошқа олимлар учун ҳалол виждон ила ишончли материаллар тўплаб бераётганлигини унутиб қўядилар. Бироқ фан сари илк қадам, тайёргарлик сифатида тасвирий операциялар жуда муҳим, бунинг устига, фан учун биринчи шарт аниқ ва ҳалол кузатиш бўлиб, у мукамал ҳолда айрим кишиларгагина хос. Зеро, ҳамма қарайди, лекин ҳар ким ҳам кўравермайди. Яхши тасвирий грамматикалар ёзиш, ёдгорликлар нашр этиш ва луғатлар тузиш ҳар доим ҳам фаннинг биринчи эҳтиёжи бўлиб қолаверади, чунки уларсиз ҳатто улкан назариялар ҳам асоссиз деб баҳоланади.”¹⁹

Тилшуносликда фаҳмий билимлар мажмуаларига ҳеч ким И.А.Бодуэн дў Куртенедан аниқроқ баҳо бермаган ва биз бу даҳонинг баҳосини тўла-тўқис қабул қилиш билан чекланамиз.

Фалсафий-методологик адабиётларда нарсани фаҳмий ўрганиш усуллари *hpf* *Zafn* *Zaf* *Zl hpf* каби атамалар билан ҳам номланади. Айтиб ўтганимиздек, бу атамалар нарсанинг ва тадқиқ усулининг турли қирраларига ишора қилиб туради.

Маъруза якунида шуни таъкидлаймизки, барча фанларда бўлгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам ҳозирги кунда фаҳмий билимлар берадиган тадқиқотлар салмоғи жуда юксак, лекин барибир ҳали ҳам етарли эмас ва давр янги-янги тавсифий ишлар учун заруриятлар туғдирмоқда. Бунинг сабаблари ҳақида навбатдаги маърузаларимизда баҳс боради.

Фалсафий-методологик адабиётларда нарсани фаҳмий ўрганишга зид турган билиш усули **рационал, теоретик, каузал, логик, синтетик, феноменологик** каби байналминал, умозрительное, умственное, обобщающее

¹⁹ Звезгинцев В.А. Мазкур асар. 1-т. -М.: Учпедгиз, 1964. -С. 264-265.

каби русча ва **ақлий, идрокий, мантиқий, назарий, ички, ботиний** каби ўзбекча атамалар билан номланади. Русча ва ўзбекча адабиётларда байналминал атамаларнинг барчасини учратиш мумкин. Биз олдинги маърузаларимизда шарҳланган сабабларга кўра, **идрокий** атамасидан фойдаланамиз. Эслатиб ўтилган фалсафа ўқув қўлланмаларида бу ўринда **мантиқий ва ақлий** атамалари ишлатилган.

Идрокий билим ва унинг маҳсулининг умумий моҳияти олдинги маърузаларимизда берилган илмий-фалсафий ва лингвистик-методологик тадқиқотларда шарҳланган. Шунинг учун биз тилшунослик соҳасидаги идрокий билимларнинг хусусиятлари ҳақида баҳс юритамиз.

Тилшуносликда идрокий билимлар ЯХВОларни фаҳмий ўрганиш асосида аниқланган ва тавсифланган ҳодисалар ранг-баранглигининг сабаблари ва қонуниятларини очиб беради ва тушунтиради. Шунинг учун умумийлик, моҳият, имконият ва сабаб (УМИС) табиатига эга бўлган идрокий билимлар фаҳмий билимларга таянади ва улар билан асосланади²⁰.

Идрокий билимлар фаҳмий усулда тавсифланган ЯХВОларнинг хусусиятларини ақлий(идрокий) усул билан умумлаштириш, ўзаро алоқадор ЯХВОлар орасида бевосита кузатишда берилмаган (Яъни, сезги аъзолари билан аниқлаб бўлмайдиган) муносабатларни (ўхшашлик ва фарқларни, айнанлик ва зиддиятларни), шакл ва маъно боғланишларини очиш, ЯХВОларни УМИС табиатли системалар ичида кўриш усули билан ҳосил қилинади. Идрокий билимларни ҳосил қилишнинг ҳозиргача ягона воситаси методология ва ранг-баранг умумлаштириш, муносабатларни очиш ва тавсифлаш методлари билан қуролланмаган инсон мияси (онги) . Ҳеч қандай асбоб-ускуна, кучайтиргич, "фикролвчи машина" бу турдаги билим ҳосил қила олмайди - бундай воситалар инсон онги, мияси учун идрокий билим (қонуният, ҳукм, хулоса) ишлаб чиқишга фақат аниқроқ материал бериши мумкин, холос.

Идрокий билимлар фаҳмий усул билан аниқланган, тавсифланган ва системалаштирилган ҳодисалар ранг-баранглигининг сабабларини очиб беради, дейилди. Бу қуйида муайян лингвистик мисоллар асосида кўриб ўтилади.

1. Бутун дунё тилларида ассимиляция (ёнма-ён келган икки товушдан бирининг иккинчисини ўзига мослаштириши) ҳодисаси кенг тарқалган. Бунинг сабаби, товушларнинг артикуляция ўрни ва усули хусусиятлари. Чунончи, жарангсиз портловчидан кейин бир ҳаво оқими билан бир-биридан узмай жарангли портловчини талаффуз этиб бўлмайди: Масалан, кет ва **џ** ни кетди деб бўғинларни бир-биридан узмай талаффуз этиш мумкин эмас, шунинг учун у **ё** кедди (регрессив ассимиляция) ёки **џ** (прогрессив ассимиляция) талаффузига эга бўла олади. Тил ўз ички хусусиятлари асосида у ёки бу кўринишни танлайди ва унинг ҳам сабаблари бўлади.

2. Яна бир мисол. Ўзбек тилида сўз охирида **џ** ва **џ@** ва **џ** товушлари талаффузи фарқланмайди. Бунинг сабаби шундаки, бу икки жуфт товуш ўзаро приватив муносабатда туради²¹ ва бу оппозиция сўз охирида нейтраллашади. Шунинг учун фақат охирги [б], [д] ва **џ@** **џ@** товушлари

²⁰ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.22

²¹ Қар.: Абдуазизов А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. -Т.:Ўқитувчи, 1989.

билан фарқланувчи бирор жуфт соф туркий сўзни учратиш мумкин эмас.²² Лекин бу қонуният [з]-~~к~~ учун (шу вақтгача сунъий ва нотўғри талқин этиб келинганига қарамай) хос эмас. Ўзбек тилида ~~а~~ сўз охирида жаранглилигини заифлаштиради, лекин йўқотмайди. Чунки [з] ва ~~к~~ фонемалари сўз охирида ҳам маъно фарқлаш вазифасини сақлаб қолади. Чунончи, и~~л~~ -~~л~~ («жим тур» маъносидаги туркий сўз); ~~д~~ -~~л~~ -~~л~~ -~~л~~ -~~л~~ ~~д~~ ~~Ze~~ -~~к~~ (дастлаб, тошни ўйиб ясалган чуқур идиш); кўз-~~л~~ -~~к~~

Шу сабабли ўзбек тилида сўз охирида [а] ва [о] ва [е] орасида фарқ йўқолади, чунки бу фонемаларда сўз охирида маъно фарқлаш хос эмас. Лекин [з] ва [к] фонемалари орасидаги фарқ сўз охирида ҳам сақланади.

3. Ўзбек нутқида [Zɪbʁɪ] Z ~~л~~ - [Zɪ] Zg~~л~~ Z ~~л~~ ~~л~~ - ~~л~~ Zg~~л~~ Z~~л~~ каби синонимик қурилмалар анчагина. Бу ерда одатда, бир-бирига зид бўлган (Қиёсланг: макт абга ~~л~~ - f Z~~л~~ Z~~л~~ ± [Z] ва ±[^]Zg қўшимчалари бир хил маъно ва вазифаларда келган. Бунинг сабабини ўзбек тилида келишик шакллариининг парадигматик муносабатларигина тушунтира олади.

Ш.Шаҳобиддинова²³, З.Қодиров²⁴ кўрсатганларидек, ўзбек тили келишиклар парадигмасининг бир бўғини

[-да]

[-га]/[-дан]

[-ни]

қурилишига - оппозициялар тизимига эга ва бунда [га]-[дан] бир бўғинни эгаллайди, яъни бир хил моҳиятга эга. Шунинг учун айрим ҳолатларда уларнинг ўзаро маъно ва вазифадошлиги тасодифий эмас, балки қонуний.

1. XX асрнинг 30- йилларидан бери ўзбек гапининг минимал (энг кичик) қурилиш қолипи «эга кесим» сифатида талқин қилиниб келинар эди. Бундай қолип ҳақиқатан ҳам ғарбий Европа ва, қисман, славян тиллари учун хос. Туркий тилларда кесимнинг морфологик структураси ғарбий Европа ва рус тилларидагидан тубдан фарқ қилади. М.Абузалова, С.Назарова, М.Қурбоновалар аниқлашганидек, кесим таркибида шахс/сон маъноларининг ҳамиша ифодаланганлиги²⁵ гап таркибида эганинг ифодаланишини ортикча ёки қўшимча қилади. Бу эса, рус (ёки немис) тилидан фарқли равишда, ўзбек гапида, хусусан, оғзаки нутқда эганинг эксплицит (моддий ифодаланган) эмаслиги сабабини очиб беради. Бу сабаб эганинг ўзида эмас, балки кесимнинг морфологик тузилиши хусусиятларида яширинган. Шунинг учун нарса ҳақидаги идрокий билим, фаҳмий билимлар каби нарсанинг ўзидан эмас, аксинча, ўзга – шу нарса билан муносабатларда бўлган нарсалараро боғланишлар чизмаларидан ҳосил қилинади²⁶. Шу боис идрокий билимлар

²² ~~л~~ - ~~л~~ - [h] каби жуфтликлардан биттаси (ёки уларнинг ҳар иккаласи) нотуркийдир.

²³ Қар.: Ш.Шаҳобиддинова. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси ҳамда унинг ўзбек тили морфологиясида акс этиши. ДДА. -Т., 2001.

²⁴ Қар.: Қодиров З. Ўзбек тили грамматик категорияларини систем тадқиқ этиш. (Келишик категорияси). НДА. - Самарқанд, 1993.

²⁵ Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Содда гап синтаксиси учун материаллар. -Т.: Университет, 2002. Абузалова М. Ҳозирги ўзбек тили. Морфология. -Бухоро:НС, 2003.

²⁶ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.17

ҳосил қилиш жараёнида фаҳмий билимлар учун беқиёс катта аҳамиятга эга бўлган нарсанинг зоҳирий, ташқи, шаклий белгилари орқага чекинади, нарсанинг алоқадорликлари билан муносабатлари системаси, шу билан боғлиқ равишда унинг мазмун ва вазифа (функция) жиҳатлари ҳал қилувчи омилга айланади.

Демак, фаҳмий ўрганишда нарсанинг шакл, моддийлик, зоҳирий фарқли белги-хусусиятлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса, идрокий таҳлилда асосий эътибор мазмун, вазифа, муносабат томонларига кўчирилади. Нрсанинг зоҳирий белгилари сезги органлари учун аниқ бўлганлиги боис улар ҳар нарсанинг, очик, **бевосита кузатишда берилган хусусиятлари - томонлари** деб айтилади. Идрокий ўрганиш учун асос бўладиган томонлар - нарсанинг муносабатлар тизими, бутун ичида бўлакнинг ўрни, қатор оқибатларни берувчи сабаблар - ёпик, **бевосита кузатишда берилмагандир**, улар идрокий таҳлил асосида очилиши мумкин²⁷. Бу усул билан ҳосил қилинадиган билимларнинг ақлий, идрокий ёки ботиний деб аталишига ҳам сабаб шу омил. Фаҳмий (зоҳирий) ва идрокий (ботиний) билимлар нарсанинг (тадқиқ манбайининг) турли томонлари асосида ҳосил қилиниши сабабли кўп ҳолларда зоҳирий, бевосита кузатишда берилган белгилар нарсанинг моҳиятини очиб берувчи идрокий таҳлил учун тўсиқ бўлиши мумкин²⁸. Мутафаккир Шайх Азизиддин Насафий бу ҳақда шундай ёзади: “Мулк ва унинг сифатлари эҳсос (ҳис) этилувчидир ва ҳислар уларни қабул қила олади. Бинобарин, солиқлар хилватда ўтирганда нурни кўрдик, деганда, аслида нурни эмас, балки нурга ўхшаш саробни кўрадилар ва нур деб тасаввур этадилар. Бирон нарсани узоқ кутган одам ҳар бир нарсада ўзи ситаганни кўрмоқчи бўлади, ҳаммадан ўшани эшитмоқчи бўлади ёки истаган нарсасини тушида кўриб, ўзини уйғоқ деб хаёл қилади, зеро, солиҳ дарвешларнинг уйқуси жуда енгил. Уларга ҳаж қилиш ва авлиёлар қабри, муқаддас жойларни зиёрат этиш пайтида кўринган ёруғлик – сароб ва ёлғон. Икки кўз билан кўриш мумкин бўлган нур – олов ёки юлдузлар нури.»²⁹ «Лисонут-тайр»да Алишер Навоий:

†Њкбјwlbн Zfbδgb† hdgb

деб ёзганида худди шуни назарда тутган. Масалан, *-l* ва *-ʃ* истаган ўзбек учун зоҳиран хилма-хил нарса. Лекин орттирма нисбат шаклини ясовчи восита сифатида у бир морфеманинг варианты: издирмо – ~~ʃ~~ Лекин *[-t@* ва *[-ʃ@* каби шаклан хилма-хил нарсани бир моҳиятнинг икки кўриниши сифатида қабул қилиш «соғлом ақл» учун анча мураккаб. Шунинг учун идрокий билим ҳосил қилиш усуллари **рационализм, позитивизм, функционализм, структурализм, семантизм, системалогия** деб нарсанинг муносабатлари, бутун ичида тутган ўрни, вазифаси ёки билимнинг ҳосил қилиш воситаси асосида турлича номланади.

Тилшуносликда фаҳмий ва идрокий билимларни изчил фарқлаш системавий тилшуносликнинг (структурализмнинг) энг асосий тамойили –

²⁷ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 52

²⁸ Бу кундалик ҳаётда алданитиш деб аталади. Сароб, сурат, тасвир, ҳайкалларни ҳақиқий деб билиш, ўхшаш нарса-ходисаларни аралаштириш кабилар шунинг оқибатидир.

²⁹ Насафий Шайх Азизиддин. Зубдат ул ҳақойиқ // Тафаккур, 1995, -№ 3-4. –Б.55.

лисон-нутқ дихотомиясида ўз аксини топади ва бу масала Сизга «Тилшунослик назарияси» «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсидан атрофлича маълум.³⁰ Бу дихотомияда ebkhg lbe ва ebkhgbc атамаси билан кўрсатилган ҳодиса (УМИС)лар бевосита кузатишда берилмаган, идрокий билиш асосида тавсифланадиган умумийликлар, муносабат ва қонуниятлар бўлса, gml™ gml™ атамалари, асосан, фаҳмий усул билан ўрганиладиган, бевосита кузатишда берилган хусусийлик ва воқеликлар - ЯХВОлар.

Фаҳмий билимлар алоҳида олинган нарсанинг ўзи, унинг шаклий-моддий хусусиятлари, яшаш ва воқеланиши ҳақида маълумот берса, идрокий билимлар шу нарсанинг ўзга алоқадорлари билан муносабатлари, унинг бутун таркибида тутган ўрни, у ёки бу кўриниш ва вазифада воқеланиш сабабларини очиб беради. Идрокий билимлар ҳамиша фаҳмий билимларга таянади ва фаҳмий билимлар билан исботланади. Фаҳмий билимлардан узилган идрокий талқинлар хаёлпарастлик, сунъийлик ва зўрма-зўракилик бўлиб, фан учун ҳам, жамият учун ҳам зиён. Бундай хаёлпарастликни Бодуэн дў Куртене "мослаштириш, мувофиқлаштириш ва хаёлий" (резонирующее, априористическое) деб атади ва уни шундай тавсифлайди:

«Бу ўта камтарин ва қатъий йўналишга хаёлий, априористик, бачкана йўналиш қарама-қарши туради. Бу йўналиш вакиллари ҳодисаларни тушунтиришга эҳтиёж сезадилар, аммо унга ҳақиқат тақозо қилгандек муносабатда бўлмайдилар. Улар умумий ҳоллар учун ҳам, хусусий ҳоллар учун ҳам машҳур ибтидолар, априор тамойилларни ўйлаб топадилар ва бу тамойилларга далилларни беҳад андишасизларча тикиштирадилар. Турли-туман уйдирма грамматик назарияларни тилга, лингвистик хулосаларни илмнинг бошқа соҳалари бўлган тарих, қадимшунослик, этнография ва б.ларга қўллашлар бунинг манбаи. Бу беҳисоб ўйлаб топилган ва индукцияга асосланмаган ҳар хил тушунтириш ва хулосаларнинг, баъзан уларда соғлом фикр мавжуд эмаслиги ҳақидаги шубҳали фикрларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу иши учун жаноб этимологларнинг ўзини ҳам жиннихонага ташлагинг келадиган бекорчи этимологияларни ким билмайди дейсиз? Алкимёгарлар бошқалари ундан урчиган ибтидоий танани ёки сирли буюк яратувчи кучни топишга уринганликлари каби априористик йўналишнинг айрим вакиллари тилшуносликда ҳам бир ёки бир неча товушдошликдан инсоният тилининг бутун бойлигини келтириб чиқармоқчи бўлдилар. Бу замонда ҳеч ким алкимё билан шуғулланмайди, бироқ тилшунослик олами уйдирмачилик ҳукмронлигидан ҳали-вери қутулишига ҳам умид йўқ³¹.

Энди бу априористик йўналиш тилшуносликда гўёки айрим узук-юлук далилларни билиши биланоқ грамматик системалар курадиган, лисоний ҳодисаларни мантиқий рамкаларга, мантиқий схемаларга соладиган фалсафий мактаб яратишибди. Тўғри, бундай системалар олимларнинг муваффақиятли

³⁰Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т.:Ўқитувчи, 1993. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Т.:Университет. 2002; Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. –Б. 7-36; Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. в. б. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. –Т.:Янги аср авлоди, 2001. –Б.28. Общее языкознания. Отв. ред. Б.А.Серебренников. Формы существования, функции, история языка. –М.: Наука, 1970.

³¹ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 63

ақлий изланишларини, уйғунлик ва расолик касб этган мантикий санъат ярата олишларини кўрсатади; аммо уларнинг зўрма-зўраки, фактларни бузиб талқин қилишга асосланган тор назариялари бамисоли соғлом фикрловчи кишиларнинг талабларини қониктирмайдиган ҳавойи қасрларга ўхшайди.

Агар тавсифий, том маънода эмпирик бўлган йўналиш фан тараққиётига ғов бўлса, мазкур априористик, хаёлий ва бачкана йўналиш уни нотўғри йўлга бошлайди ва шунинг учун ўта зарарли."³²

Маълум бир ғояларни ҳодисаларга зўрлаб нисбат бериш тадқиқ манбаига номиналистик ёндашиш ва фетишизм (фетишизация) - маълум бир нарса-ҳодисани мутлақлаштириш фан ва жамият учун зарарли. Совет тузумида фанда (жумладан, тилшуносликда) ва сиёсатда (жумладан, миллий тиллар ва уларнинг тадқиқ ва таълимида) фетишизм, уларнинг оқибатлари устида кейинроқ фикр юритилади. Ҳозир фактларни (жумладан, тил ҳодисаларини) олдиндан қабул қилинган бир ғояга бўйсундириб таҳлил этиш, тадқиқ манбаини ғоя ёки назарияга м у в о ф и қ л а ш т и р и б изоҳлаш фан учун, буюк тилшунос таъкидлаганидек, "ўта зарарли" эканлигини қайд этиш билан чекланамиз; ҳодисалар, фактлар талқини ғоя-ю назарияларга эмас, аксинча, ғоя-ю назариялар ҳодисалар, фактларга таяниши, асосланиши лозим, Бу фаннинг истаган тараққиёт босқичида тадқиқотчи олдига қўядиган б и р и н ч и ва б о ш талаби. Шу сабабли тилшунослик бўйича ҳар бир идрокий ҳукм ва талқин ҳ а м и ш а мустаҳкам фа мийаминга эга бўлмоғи шарт.

Илмий тадқиқотда идрокий ҳукм ва хулоса фаҳмий билим, жумладан, тажриба ва амалиёт билан тасдиқланган, исботлангандан кейингина назария мавқеини эгаллайди. Бундай тасдиқ, исбот асосига эга бўлмаган ҳукмлар фараз (гипотеза), тахмин, гумон ёки хаёл (фантазия) бўлади, холос.

Идрокий билимлар фан ва жамият тараққиётида беҳад катта аҳамиятга эга. Том маънода фаннинг ижтимоий-амалий аҳамияти ҳам мана шундай билимда. Зероки, идрокий билим ЯХВОнинг сабаб ва қониниятларини очиб бериб, бу қонуниятлардан жамият манфаати учун, **жамиятни ўзгартиришда** онгли ва изчил **фойдаланишга** имконият яратади, **кишилик жамиятининг ривожланишини** таъминлайди. Қуйидаги далилларга мурожаат қилайлик.

Қумғондаги сув қайнаганда, қумғон оғзининг очилиб, ёпилиш ҳодисаси фаҳмий усул билан аниқланган ва тавсифланган эди. Буни Форобий ҳам, Беруний ҳам тавсифлаган. Шу асосда буғнинг вазни сувдан енгил, зичлиги ундан кам эканлиги ҳақида идрокий хулоса чиқарилган. Лекин бу қонуниятдан амалий фойдаланишга мустабитлашган исломий шариатнинг техника тараққиётига қатъий манъи енгиб бўлмас ғов бўлган³³.

Европа фани ва техникаси насронийлик инквизицияси қаршилигини енгиб, Форобий ва Берунийга маълум бўлган қумғон қопқоғининг кўтарилиб-тушиши сабабидан амалий фойдаланиб, 1763 йилда И.И.Ползунов, 1774 йилда Ж.Уайтт буғ машинасини яратдилар. Бу Еуропада техник революциянинг, фан, техника, иқтисоднинг кўз кўрмаган, кулоқ эшитмаган тезликда ривожланишига, буғ машинаси, паровоз, пароход, автомобилдан 100 йил давомида космик

³²Звегинцев В.А. Кўрсатилган асар. -Б. 265-266.

³³С.Айнийнинг «Эсдаликлар» асарининг II-III жилдларини ўқисангиз, бунинг гувоҳи бўласиз.

кемаларга ўтишга, Шарқдан узилиб, илгарилаб кетишига асос бўлди. Шарқ эса идрокий билим маҳсулидан амалий фойдалана олмаганлиги сабабли Европадан кескин орқада қолди. Ваҳоланки, ИВ-ХИВ (ва ҳатто, ХВИ асргача) фан, техника, маданият, санъат соҳасида Шарқ Ғарбдан анча илғор ва устун, уларни ўз таъсирида сақлаётган, Европанинг қатор давлатларига мустамлака сифатида тазйиқ ўтказётган эди. Академик шоир Ғафур Ғулом «Мен яхудий» шеърининг жуда кўп мисраларида худди мана шу ҳолатга ишора қилади.

ХИИИ асрда калом ва тасаввуф бирлашиб, бу Шарқ тафаккури таракқиётида улкан ютуқларнинг қўлга киритилишига сабаб бўлди. Бунда Нажмиддин Кубро, Фаридиддин Аттор, Мухийиддин ибн Ал-Арабий, Жалолиддин Румий ва Азизиддин ибн Муҳаммад ан-Насафий каби мутафаккирларнинг хизматлари беҳад катта бўлди.

Шарқ фалсафаси номи билан машҳур тасаввуф таълимотига ёндашувлар ҳар хил мафкуравий асосларда турли томондан турлича талқин қилиниб келди. Хусусан, собиқ коммафкура ҳукмронлиги шароитида атеизм ақидалари асосидаги ёндашувда у ортодоксал исломнинг мистик оқими сифатида қайд этилган бўлса, республикамызда истиқлол мафкураси таркиб топиши ва такомиллашуви натижаси ўларок, руҳий такломиллашувга эришиш дастури сифатида тан олинмоқда. Чунки мазкур шахсларни “комил инсон тадқиқотчилари дейиш мумкин. Уларнинг фикрича, инсон қолинотни кичрайтирилган нусхаси, инсонда барча илоҳий ва моддий оламларнинг хислати жамулжам. Инсон шуни англаши ва ўз руҳи – илоҳий жавҳарни поклаб, асл мақомига қайтиши лозим”.³⁴ Бироқ Шарқ фалсафий тафаккурининг мағзи бўлган диалектика таракқиёти ва хусусиятлари нуктаи назаридан у фалсафий тадқиқотларнинг маҳсус ўрганиш манбаи бўлмаган. Ҳолбуки, бугунги кунда бутун дунё замонавий фалсафасининг “асоси” ҳисобланаётган ғарб диалектик таълимотининг асл қаймоғи шарқ тасаввуф фалсафасида мужассамлашган. Бунга комиллик тариқатига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган юртдошимиз Шайх Азизиддин Насафийнинг “Зубдатул ҳақойиқ” [қисқ. ЗХ] асарининг методологик қатламини кузатиш асосида амин бўлиш мумкин.

Айтилганидек, методология фалсафанинг таркибий қисми бўлиб, у фаннинг гносеология (билиш назарияси) бўлими билан узвий алоқадор. Шунинг учун [ЗХ] да билиш асоси деганда тадқиқотчида камида уч омилнинг мужассамланиши ва унинг ўрганиш маҳсулида намоён бўлиши тушунилади³⁵. Булар:

;bḡb^ Zg солиқнинг ўз талаб манбаи ҳақида қай турдаги билимларни ҳосил қилишга интилиши, билишнинг қайси тури билан шуғуланиши. Маълумки, фалсафада нарса/ўрганиш объекти ҳақида тадқиқотчи икки турдаги билимлар ҳосил қилиши мумкин:

- а) фаҳмий (ҳиссий, эмпирик) билимлар;
- б) идрокий (ақлий, мантикий, назарий, теоретик) билимлар.

Ҳар бир турдаги билимни ҳосил қилиш йўл, восита ва усуллари ҳам,

³⁴ Комилов Н. Насафлик буюк мутафаккир // Тафаккур, 1995. -№ 3-4. Б.44.

³⁵ G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.43

мақсадлари ҳам бошқа-бошқа. Шу боисдан [ЗХ] “олами кубро” ва “олами суғро”ни билиш усул ва воситалари фарқланади, бутунни ўрганиш қисмларни текшириш асосида бўлиши ҳақидаги ҳозирги замон диалектик тамойили “олами кубро” ва “олами суғро” муносабати асосида талқин қилинади. Фаҳмий билим идрокий билим асоси эканлиги таъкидланади: “Олам ўзининг аввалида икки қисмдан иборат: биринчи қисм олами ғайб (яширин олам), иккинчиси олами шуҳуд (кўринадиган олам) деб аталади. Бу ҳар икки оламини миқдорий ва куллий (умумий, яхлит) маъноларда турли номлар билан тилга оладилар. Масалан, холиқият олами ва амр олами; мулк олами ва малакут олами; бадан олами ва руҳ (жон) олами; ҳислар олами ва шуур олами; нур олами ва соя (зулмат) олами ва шу кабилар. Бу номлар ҳар икки олам – олами –айб ва олами шуҳудга ишора.”³⁶ Демак, кўринадикки, мутафакир қарашларида ҳозирги замон гносеологик таълимотининг асосий тушунчалари - *wfibpd* ва назарий билиш ҳамда уларнинг объектлари қатъий фарқланган³⁷.

Иккинчидан, тадқиқотчининг тадқиқ манбаи/нарсага қандай усул билан ёндашиши. Бунда икки усул борлиги айтилди:

- а) номиналистик ёндашиш;
- б) диалектик ёндашиш.

Номиналистик ва диалектик ёндашув, номиналисталар ва диалектиклар [ЗХ] да аҳли шариат ва аҳли ҳикмат муносабатлари кўринишида талқин этилади. Аҳли шариат фикрича, “бу дунёга келган ҳар бир руҳ муайян чегарага эга бўлади ва аввалги еб-ичиши, қанча сўзлаши, нималарни ўрганиш ва ўйлаши ва ҳоказолар олдиндан белгиланган бўлади. Ҳақнинг иродаси ва илмидан ташқари дарахт япроғи қимирламайди ёки одам бирон нарсани ният қилмайди.

Эй дарвеш, аммо бу фикр иштибоҳли. Аҳли ҳикмат (яъни файласуфлар) фикрига кўра эса илм маълумга (билиб олганга) бўйсунди.”³⁸

M *Zg* ҳозирги замон диалектикаси уқтиришича, тадқиқотчининг материалистик ёки идеалистик (руҳоний) нуқтаи назарда туриши ва шу нуқтаи назардан туриб илмий тадқиқни олиб бориши. Азизиддин Насафий қарашларида **зот ва тажалли** олами - холиқият олами ва амр олами, мулк олами ва малакут олами, бадан олами ва руҳ (жон) олами, ҳислар олами ва шуур олами, нур олами ва соя (зулмат) олами кабилар асосида материалистик ва идеалистик ёндашувлар фарқланади. Бунда фақат руҳоний билим материалистик билим асосида эканлиги таъкидланади: “Эй дарвеш, сен кичик оламсен, бутун оламнинг ўзи эса улуғ олам. Сен ҳар икки оламнинг кичрайтирилган нусхаси ва тимсол – белгисисан. Улуғ оламда бор нарсалар кичик оламда мавжуд. Эй дарвеш, улуғ оламнинг аввалу охири, зоҳиру ботини, моҳият ва шаклларини идрок этиш учун ўзингнинг моҳиятинг, зоҳир ва ботинингни англаб етгин. Бундан бошқа йўл йўқ. Эй дарвеш, нарсаларнинг қандайлигини билмоқчи бўлсанг, ўзингнинг қандайлигингни билиб олишинг керак.”³⁹

³⁶ Насафий Шайх Азизиддин. Зубдатул ҳақойик // Тафаккур, 1995. -№ 3-4. Б.45.

³⁷ G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.74

³⁸ Ўша манба -Б.48-49.

³⁹ Ўша манба -Б.45.

Билиш усуллари ва турларининг хилма-хиллиги Азизиддин Насафий талқинида қуйидаги кўринишга эга: “Дунёнинг барча кишилари бу нурни (ҳақиқатни – *fm̄zebneʒ*) излаб талпинади, аммо улар бу нурни ўзларидан ташқарида излайдилар ва қанча изласалар, ундан шунча узоклашадилар.”⁴⁰

Идрокий билимларни амалиётда қўллаш жамиятдан маълум бир шарт-шароитларни, маънавий ва моддий заминни талаб қилади. Идрокий билимлар очилган пайтда жуда кўп ҳолларда жамиятда бундай замин тайёр бўлмайди. Шунинг учун Альберт Эйнштейн 1905 йилда очган нисбийлик гипотезаси орадан қарийб 40 йил ўтгач, назария сифатида қабул қилинди.

Бугунги тилшунослигимизда ҳам миллий истиқлол натижаси ўлароқ, она тилимизнинг ички қурилиш қонуниятлари асосида она тили таълимини тубдан янгилашга, тилимиз грамматик қурилишини (грамматикасини) тафаккуримизга мос шаклда янги талқин этишга замин пайдо бўлди. Шунингдек, она тили таълими асосида болаларимизда ижодий тафаккур кўникмаларини ривожлантиришга, миллий онгнинг гуллаб-яшнаши, миллий мафқуранинг гуркираши учун мустақам пойдевор қурилди. Афсуски, идрокий билимларнинг амалиётга татбиқи бўлган ишнинг кенг ривожланишида ва оммалашиб, моддий кучга айланишида жиддий маънавий ва моддий тўсиқлар мавжуд. Маънавий тўсиқ сифатида янги грамматик ва методик талқинларнинг, талаб қилинадиган иш услубларининг ўқитувчилар онгига сингмаганини, таълим тизимида ўқитиладиган бошқа (хорижий) тиллар таълими тамойиллари билан она тили таълимининг мувофиқ эмаслигини ва узлуксиз таълим тизимининг турли босқичлари орасида она тили таълимида узвийлик ва давомийликнинг заифлигини кўрсатиш мумкин.

Моддий тўсиқ сифатида эса, ўқувчи ва ўқитувчилар тасарруфида она тилимиз имкониятларини ўзида мужассамлаштирган ахборот банкларининг (луғат ва қомусларнинг), улардан мустақил ва компьютерлар ёрдамида фойдаланиш алгоритмларининг йўқлигини санаб ўтиш мумкин.⁴¹

Идрокий билимлар ҳамиша ўз даври шарт-шароитларидан анча олдинда бўлади. Шунинг учун улардан кўпчилиги ўз даври кишилари томонидан ғайриоддий, «ақл бовар қилмас»дек қабул қилиниб, кўп ҳолларда, инкор қилинади. Лекин бу билимлар объектив (ҳаққоний). Даврлар ўтиши билан улар ўз амалий татбиқи учун замин ҳозирлайди ва туғилган жойидами, ундан беҳад узокдами, барибир амалиётга ўтиб, жамият тараққиётига ҳалол хизмат қилади. Буни IX-XX асрда қилинган барча буюк кашфиётлар ва очилган улкан қонуниятлар тасдиқлайди⁴².

Бизнинг фанимизда ҳам бунга мисоллар талайгина. Чунончи, XX асрнинг бошларида (1925 йилда) Абдурауф Фитрат ўзбек гапининг маркази кесим эканлиги ғоясини илгари сурди. Лекин 30-80-йилларда совет фетишизми таъсири остида бу талқин (миллатчилик, ўзбекларни руслардан

⁴⁰ Насафий Шайх Азизиддин. Зубдатул ҳақойиқ // Тафаккур, 1995. -№ 3-4. Б.53.

⁴¹ Бу ва бу каби мураккабликлар, уларни бартараф этиш чоралари 2003 йилнинг октабрида Қўқон шаҳрида ўтказилган илмий конференцияда атрофлича муҳокама этилди. Қар.: «Ўзбек тили бўйича ДТСларни жорий этиш масалалари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. -Қўқон: Қўқон ДПИ нашри. 2003.

⁴² G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P84.

узоклаштиришга қаратилган фаолият сифатида) нафақат рад этилди, балки аксилинкилобий ҳаракат сифатида таъқиб қилинди. Истиқлол шарофати билан бу талқин ривожлантирилмоқда. Грамматик талқиннинг миллат тафаккури хусусиятларига ҳамоҳанглиги эса она тили воситасида ижодий фикрлаш кўникма ва малакаларини такомиллаштиришга хизмат қилиб, ўз навбатида миллат тафаккурининг (миллий онг ва ўзликни англашнинг) ялпи ўсишини таъминлайди ва илмий-техникавий инқилобга замин ҳозирлайди.

Истаган миллат ёки халқ вакиллари томонидан очилган, кашф этилган идрокий билимлар (муносабатлар, қонуниятлар, боғланишлар, тизимлар) умумбашарият, бутун инсоният мулки. Мана шунинг учунг юнонистонлик Арасту ва осиёлик Форобийни, англиялик Ньютон ва осиёлик Берунийни, Афлотун ва Ибн Синони, Коперник ва Улуғбекларни бутун инсоният бир хил ҳурмат қилади; Шарқу Ғарбда “Муаллими аввал” Арасту (Аристотел, Аристотилус) саналса, “Муаллими соний” ватандошимиз Абу Наср Форобий. Бир миллат вакили қўлга киритган фаҳмий билимлар асосида жуда кўп ҳолларда иккинчи миллат вакили идрокий хулосалар чиқаради, учинчи бири эса бу идрокий қонуният асосида янги тажриба-синов ишларини йўлга қўяди. Чунки фан ҳам, фаҳмий ва идрокий ўрганиш самаралари ҳам чегара билмайди.

Фаҳмий ва идрокий билимлар орасида кескин чегара қўйиш мумкин эмас. Зеро, улар ўзаро боғлиқ ва ҳамиша бири иккинчиси асосида ривожланиб боради. Хусусан, тилшуносликда ҳам шундай. Истаган тилшунос (бошқа фанлар тадқиқотчилари каби) хоҳ фаҳмий, хоҳ идрокий турдаги тадқиқотни амалга оширар экан, шу фан соҳасида, хусусан, ўрганиш манбаи доирасида қўлга киритган илмий ютуқлар – нарсани фаҳмий ва идрокий ўрганиш натижалари билан чуқур таниш бўлмоғи, уларга таянган ҳолда тадқиқни давом эттириши лозим. Иккинчидан, барча турдаги идрокий билимлар нарсанинг моддий, фаҳмий белги-хусусиятлари ҳақидаги билимларга таянади. Бошқа томондан, барча турдаги идрокий ҳукмлар амалиётга татбиқ билангина тасдиқланади. Шунинг учун Иммануил Кант (1724-1804) «Нақиқат мезони амалиётдир» шиорини ўртага ташлади.⁴³

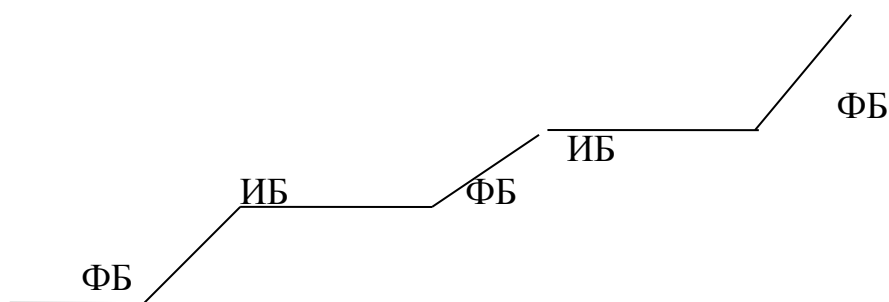
Билимлар замини тажрибадан ҳосил бўлади, инсон онгида қайта ишланади, қонуниятлар очилади ва яна амалиётга татбиқ этилиб, синовдан ўтказилади, тасдиқланади. Идрокий таҳлил ва умумлаштиришлар асосида очилган қонуниятлар янги турдаги тажрибаларга, улар асосида янги босқичдаги фаҳмий билимларга, кейингилари янги босқичдаги идрокий билимлар – янги, яна мукамалроқ, чуқурроқ қонуниятларни, тизимларни, олдин тасаввур ҳам этиб бўлмас алоқа ва муносабатларни очишга асос бўлаверади. Шунинг учун фаҳмий ва идрокий билим ҳамиша бир-бирига таяниб, бир-бирини аниқлаб, нарсани билишнинг чексиз жараёнида уни ўрганишда турли босқичлар сифатида алмашилиб кетаверади. Буни шартли равишда қуйидаги чизмада бериш мумкин.

⁴³ Қар.: Асмус В.Ф. Иммануил Кант. -М.: Наука, -С. 42-52.

(ФБ-фаҳмий билим, ИБ-идрокий билим)

ИБ

3-*bf* Z



Мана шу усул билан инсон онги нарсанинг маълум бир босқичдаги моҳиятидан ундан чуқурроғи (юқорироғи)га кўтарилиб бораверади.

Идрокий ва фаҳмий билимларнинг бир-бирини тўлдиришини ҳозирги кунда компютер техникасининг тараққиёти, ютуқлари, фан-маданиятдаги аҳамияти мисолида кўриш мумкин. Тилшунослик, физика (электроника) ва математика фанлари кесишувида компютер технологияси шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Маълумки, компютер тил билан ишлайди: у тилнинг рамзий тизим – шартли белгилар (символлар) системаси эканлигига таянади.⁴⁴ Фақат компютер тили (тиллари) тилимиздан кўра анча содда, унда инсоний тилга хос бўлган ўнлаб антиномиялар (диалектик зиддият ва зидланишлар, чунончи: шакл-мазмун, мазмун-вазифа, турғунлик-ўзгарувчанлик, тараққиёт-таназзул, яратиш-йўқотиш, янги-эски, фаолият-маҳсул, сабаб-оқибат, умумийлик-яккалик ва ҳ. зидлиги ва бирлиги асимметрияси⁴⁵) хос эмас. Компютернинг тили жуда содда, сўзлари бир маъноли, аниқ, миқдори тилмиздагидек сон-саноксиз эмас. Компютер тилининг имкониятлари ҳам чекланган. Нутқи ҳозирча фақат ёзма,⁴⁶ ўз-ўзидан ривожланиш қобилиятига эга эмас. Шунинг учун компютер тили мутахассислар томонидан йилдан-йилга мукаммаллаштирилиб борилади. Агар илк компютер тилларини (жумладан, «бейсик») ҳозирги тиллари билан солиштирсак, бунинг гувоҳи бўламиз. Яқин-яқин вақтларгача компютернинг "кўзи" фақат (бугун эскиликка айланган) перфокарталарнигина ўқий олар эди. Бугун у маълумотларни дисплейдан олади. Эрта-индин компютер товуш ва ҳарфларни бемалол оғзаки/ёзма матндан тушунадиган (ўқий оладиган ва эшита оладиган) бўлади –«саводи чиқади». Компютер тилининг соддалигини, масалан, табиий ва сунъий мато (чарм, газлама ва ҳ.) содда/мураккаблиги билан қиёслаш мумкин. Шунинг учун компютер тили **сунъий тил** деб аталади. Унинг ҳам ўз бирликлари, грамматикаси, ҳатто, стилистикаси бор.

Идрокий билимлар амалиётга татбиқ этилмаса, қуруқ ёғоч, бемева дарахт,

⁴⁴ Журавлёв А., Павлик Н. Язык и компьютер. -М.: Просвещение, 1989. -С.160.

















⁴⁵ Қар. :Маҳмудов Н. Тил. -Т.: Ёзувчи, 1998. -40 б. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. ва бошқ. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. -Т.:Янги аср авлоди, 2001. -164 б.; Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. -Т.:Ўқитувчи, 1995. -232 б.; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Т.:Ўқитувчи, 1995. 128 б.; Карцевский С. Об ассиметрическом дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. Мазкур асар. 2-т. -Б. 85-90. Скаличка В. Ассиметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. -М.: Прогресс, 1967.

⁴⁶Тилимизда эса нутқнинг асосий шакли оғзаки. Ундан ташқари имо-ишора ва б. нутқ шакллари ҳам мавжуд.

у ҳеч қандай самара бермайди.⁴⁷ Фороби ва Берунийларга маълум бўлган буғнинг сувдан кўра енгил ва сийраклиги кашфиётидай асрлар давомида «бекор», қуруқ гап бўлиб қолаверади. Шу 700 йил «бекор» ётган оддий қонуният – идрокий билимнинг амалиётга татбиқи эса буғ машинасидан 200 йил давомида космик кемалар-у компьютерларга олиб келди. Ахир, ХВИИИ – ХИХ аср двигателларисиз атом энергетикаси ва квант механикаси ривожлана олмас эди.⁴⁸ Буларсиз эса электроникани, электроникасиз кибернетикани, кибернетикасиз компьютерларни, компьютерсиз ҳозирги замонни тасаввур этиб бўлмайди. Билимнинг қиймати амалий татбиқда эканлигини шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий «Илмини (яъни идрокий билимларини) амалда қўллай олмайдиган олимдан устига китоб ортилган эшак яхши», - деган сўзлари билан алоҳида таъкидлаган эканлар, чунки эшак устидаги китобларни кимдир ўқиб, билимлар асосида янги тажрибалар ўтказиши ва янги босқичдаги билимларни қўлга киритиши мумкин.

Идрокий ва фаҳмий билиш ва билимларнинг ўзаро бирлиги ва боғлиқлиги Шарқнинг машҳур «илму амал» иборасида ҳам ўз аксини топган. Сиз олим-у олималар олдида ҳам илму амал биричилигини таъминлаш вазифаси туради. Бу Ватанимиз, халқимиз равнақининг асосий шартларидан бири.

Назорат саволлари:

1.  
2. 
3. 
4. 
5.  
6. 
7. 
8.  
9. 
10.  
11.  

Адабиётлар рўйхати:

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. –

⁴⁷ Қар.: Зикриллаев Ғ. Назария - қуруқ оғоч // Истиқлол ва она тили қурилиши, талқини ҳамда таълими. -Т.: Фан, 2000. - Б. 15-26.

⁴⁸ Қар. : Кузнецов Б.Г. Эйнштейн. -М.:Изд. АН, 1962. –С.468.

тилнинг яратилиши ҳақида ҳеч бир аниқ маълумот йўқ. Сўзлаш Худонинг ва Худо ўз илоҳий суратида яратган Одамнинг зотий (азалий, табиий, онтологик) хусусиятидир.

Ҳайвонларни номлаш вазифаси “Таврот”да Одам Атога юклатилган. Китобнинг 2-бобида шундай изоҳ берилган: “Яна Худованди Карим . . . тупро дан ар хил дашт айвонини, кўкда учувчи ар хил паррандани ясади ва уларга от ўйиш ма садида одамнинг олдига келтирди Одам эса ар бир жонли махлу а от ўйди ва ўша махлу нинг оти шундай бўлди”⁵⁵

“Таврот”да тилнинг яратилиши, пайдо бўлиш жараёни (ҳолати) шарҳланмаган, лекин олам ва одам яратилганда битта тил, бир хил нутқ мавжуд бўлганлиги, одамларнинг тил жиҳатидан фарқланиши Худо томонидан – одамларнинг бирлашиб, катта ишларни қилишга бел боғлашларига тўсқинлик қилиш мақсадида – амалга оширилганлиги “Таврот”нинг “Бобил минораси ва тилларнинг чатишуви” деб номланувчи 9 оятдан иборат бўлган 11- бобида берилган. Мана бу бобнинг матни:

“1. Бутун жа оннинг тили бир, нут и бир бўлган ва тлар эдй

“9. Ша ар Бобил (яъни “Аралашув”) деб аталиб олди, чунки ўша ерда Худованд бутун жа оннинг тилини аралаштириб, одамларни ер юзи бўйлаб тар атиб юборган эди.”⁵⁶

Бу ривоят бир жиҳатдан аҳамиятли – унда тилнинг кишилик жамиятини тузиш ва унинг бутунлигини таъминлашдаги мавқеи алоҳида бўрттирилади. “Таврот” ривоятида – тил яхлитлиги бўлмаса, кишилик жамияти парчаланиб кетади, деган ғоя мавжуд.⁵⁷ Шарҳлардан кўриниб турибдики, “Таврот”да тилнинг пайдо бўлиши, инсонга берилиши ҳақида аниқ бир маълумот йўқ – тил қобилияти инсоннинг тириклиги, жони сингари унинг ажралмас белгиси сифатида қаралади.

“Инжил” ва христиан филологияси тилнинг пайдо бўлиши ҳақида. “Инжил”да тил ва сўз масаласи – чигал жумбоқлардан бири. Инжилнинг тўртинчи – Юҳанно баён этган “Хушбар” қисми “Азалда Каломулло бор эдй деган оят билан бошланади:

:aʒɛhfmeehʃjvʔ
b
d £ b
aʒɛh

613+2.

⁵⁵Ўша манба. – Б. 613+4.

⁵⁶Ўша манба. – Б. 613+19.

⁵⁷“Таврот” тавсифларида яна бир масала очик қолади: Бобил воқеаси ва тилларнинг фарқланиши Нух тўфонидан олдин содир бўлдики ёки кейинми? “Таврот”да берилишича (11-боб), бу воқеа Нух алайҳиссаломдан кейин содир бўлган, чунки Нух тўфони воқеалари – ер юзида одамзоднинг – Нух пайғамбарнинг Хом, Сом ва Ёфас исмли уч ўғил ва келинларидан бошқасининг батамом қирилиши, тўфондан кейин Хом авлодидан қора танли (негроид)лар, Сом авлодидан оқ танли (европоид)лар, Ёфас авлодидан турк-мўғул-чин-мочин халқлари (монголоидлар)нинг тарқалиши, “ ар бирининг ўз элати, ўз хал и ва ўз тили бўйича жойлашиш”⁵⁷ – Китобнинг 10-бобида тасвирланган. Демак, ё Бобил воқеаси Нух тўфонидан олдин содир бўлган, лекин “Таврот”да кейин келтирилган ва “Бутун жа оннинг тили бир, нут и бир бўлган ва тлар эдй”изохи воқеанинг тўфондан олдин содир бўлганлигига ишора, ёинки тил ва халқларнинг бўлиниши икки марта – бир марта Бобил воқеаси, иккинчи марта Нух тўфонидан кейин содир бўлган.

“Таврот” ва “Инжил” каби муқаддас китобларда тилнинг яратилиши ҳақида аниқ бир маълумот бўлмаса-да, насроний илоҳиётчилар тилнинг пайдо бўлиши ҳақида черков томонидан маъқул деб топилган турли талқинларни ишлаб чиқишган. Бу борада Исидор Севильский ҳамда Ефрим Сириинларнинг нуқтаи назари диққатга сазовор. Ефрим Сириин ИИИ асрдаёқ “Одам Ато бир соатда мингта исмни ўйлаб топди ва бу қадимги яҳудий тилининг дастлабки луғатини ташкил қилар эди” деган қатъий фикрни илгари суради. Яҳудий тили инсониятнинг биринчи тили бўлганлигига узоқ асрлар давомида ҳеч ким шубҳаланмас эди. Жонзотларнинг Одам Ато томонидан аталиши қатор асарларда шарҳланган, Одам нафақат ном берди (атади), балки тилни ҳам яратди.

Данте Алигъерининг эътиқодига кўра, Одам гапирувчи қилиб яратилган ва “Таврот” ёзилган иброний (қадимги яҳудий) тилида сўзлаган, бу тилни Худо яратган, Момо Ҳаво ва унинг болалари Одам Атодан ўрганишган, бироқ Вавилон (Бобил)да бу тил аралаштирилган. Данте фикрига кўра, Одам Атонинг илк сўзи яҳудийча эл (“худо”) бўлган.

Таъкидлаш лозимки, диний қарашларга кўра, инсониятнинг бобо тили (яъни биринчи, илк тил) қадимги яҳудий тили бўлган. Буни 16-17- асрларда Расмус Раск, Шарл де Бросс каби файласуфлар ҳам эътиборга олишган эди. Лекин Иоханн Ҳоропий Беканус “Оригинес антверпие анд ьерматъене” асарида барча тиллар фламанд тилидан келиб чиққанини исботламоқчи бўлади. Баъзи ишлар бобо тилнинг хистй, баска, араб, арман, гот, олмон тилларидан иборат бўлганини далиллайди. ХВИИ асрда швед олими Эдем (Жаннат)да Одам Ато ва Момо Ҳаво дат тилида, илон француз, Тангри эса швед тилида сўзлашганларини тахмин қилади.

Григорий Нисский бу борада бирмунча ўзига хос йўлни танлайди. Исм ва объектнинг ўзаро уйғунлиги ҳодисасини изчил ўрганар экан, у шундай хулосага келади: “Исмлар эркин экан, демак, Одам исмларни ўз истаги бўйича берган.” ХВИИИ аср олимлари эса бошқа бир ғояни илгари сурадилар. Гўё тангри тилнинг келиб чиқишида ҳеч қандай роль ўйнамаган. **Тангри Одам Атога сўзлаш қобилиятини ҳадя қилган, у эса тилни ўзича яратган.** Шу ғоя арман файласуфларида, Ян Амос Коменский, Михаил Ломоносов, Николай Кузанскийларнинг қарашларида ҳам ўз аксини топган.

Арман диний-фалсафий дунёқарашида ҳам тилнинг келиб чиқишига оид айрим фикрларни учратиш мумкин. Арман муаллифлари барча ўрта аср файласуфлари каби мазкур савол ечимини топишда “Таврот”га таянганлар. Тилнинг келиб чиқишига оид маълумотларнинг бу китобда икки хиллиги – буюк табиат ҳодисаларига Худонинг ўзи, тирик жонзотларга эса – Одам Ато ном қўйганлиги – икки хил нуқтаи назар вужудга келишига сабаб бўлган. Масалан, тарихчи Агафангелос изоҳича, тангри жамики жониворларни инсонга таъзим қилишга келтирган. Инсон, илоҳий идрок ила уларнинг ҳар бирини англаган ва номлаган, яъни тангрининг билими унга кирган ва унинг билимлари билангина мўъжизаларини унгагина хос бўлган номлар билан атаган. Бу муаммо юзасидан файласуф шоир Ованес Эрнзкатси ҳамда Григорий Татеватси ҳам фикрлар ёзиб қолдиришган (жумладан, Г.Татеватсининг тилни

ВИИИ асрда сўзларнинг ташқи товуш томони билан мазмуни ўртасидаги ўхшашликни кенг муҳокама қилишган. Ибн Жиннийнинг гувоҳлик беришича, бу билан дастлаб Халил ибн Аҳмад шуғулланган. Шу анъана таъсирида Аъбад ибн Сулаймоннинг фикрлари ривожланди. Бу назария бўйича тил – инсоннинг табиий товушларга бўлган мойиллиги, уларга тақлид қилиши натижасида юзага келган. Бу “табиий (табиат) назария” ислом рукнларига анча эркин муносабатда бўлган мазҳаб ва йўналиш вакиллари (жумладан, намояндалари Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний каби олимлар бўлган мутазаллийлар) томонидан илгари сурилган ва расмий исломий – изҳор (илоҳий неъмат) назариясига зид эди.

Изҳор назарияси. Бу назариянинг асосчиси Ал-Ашафий дея эътироф этилади. Бироқ бу таълимот ундан-да илгари Абу Али ал-Жуббаъ ишларидаёқ илгари сурилган эди. Изҳор назариясининг асосини қуръоний таълимот – тилни Аллоҳ Одамга тайёр ҳолда инъом этганлиги, изҳор этганлиги ташкил қилади. IX асрда расмий исломий илоҳиётда – Каломда изҳор назарияси қабул қилиниб, мутазаллийлар ён босган ижтимоий келишув назарияси шаккоклик сифатида кораланди.

Илҳом назарияси. Бу таълимотга кўра, биринчидан, инсониятнинг биринчи умумий тили – араб тили бўлган ва у Оллоҳ томонидан яратилган. Оллоҳ бу тилнинг бутун бойлигини Одам Атога бирданига бермаган – Тангри изҳорларининг маҳсули бўлган араб тили асослари билан оз миқдордаги лексика Одамга берилган. Кейинроқ эса зарурат асосида барча қабилаларга қўшимча равишда бериб борилган ва бойитилиб-бойитилиб, фақатгина Муҳаммад алайҳиссаломга тилнинг бутун бойлиги маълум қилинган.

Бу исломий назарияларнинг барчасида тилнинг ривожланиш манбаи иккита – Аллоҳ ва одам, жамият эҳтиёжлари. Аллоҳ тилни, унинг ички қонуниятларини белгилаган ва Одамга берган.

Ижтимоий келишув назарияси. Айрим қарашларга кўра, Одам фарзандлари ҳаёт ва жамият эҳтиёжлари асосида тилни Аллоҳ белгилаган қонуниятлар (янги сўзлар ясаш, бошқа тиллардан сўз қабул қилиш, сўз ва қўшимчаларни бошқа – кўчма маъноларда қўллаш, ижтимоий келишув, шоир, воиз ва адиблар нутқининг таъсири қабилар) асосида бойитиб, ўз эҳтиёжларига мослаштирганлар. Жумладан, Ал-Ҳарасий ижтимоий келишув назарияси борасида таъкидлашича, жамиятда тил предмет ва тушунчаларга ишора қилиш, шунингдек, фикрни бир-бирига маълум қилиш учун керак бўлган. Дастлаб тил фақат ундошдан иборат эди, бироқ кейинроқ одамлар икки, уч, тўрт, беш ундош ва унлилардан иборат бўғин ва аффикслар ҳосил қилганлар ва ниҳоят тил яратилган.

Тилнинг шаклланиши, ривожланишида жамиятнинг ўрни масаласида ҳам мусулмон олимлари ўзига хос ижтимоий нуқтаи назарга эга эдилар. Масалан, профессор Н.Маҳмудов “Тил” рисоласида асосли илмий ҳаволалар билан Бобур Мирзонинг невараси Акбаршоҳ ўтказган бир тажрибани баён қилади⁶⁵.

Акбаршоҳ яҳудий, мусулмон, насроний ва буддавий диндаги олимлар

⁶⁵Маҳмудов Н. Тил. -Тошкент: Ёзувчи, 1998. – Б. 6-7.

орасида чиққан низо (яъни ташқи муҳит (жамият) таъсири бўлмаса, боланинг туғма табиий тили қайси тил бўлиши мумкинлиги ҳақидаги баҳс)ни ҳал қилиш мақсадида турли дин ва оилаларга мансуб 12 болани ажратиб, соқов энагаларга топширади ва жамиятдан батамом узилган ҳолда тарбиялайди. Лекин болаларда ҳеч қандай тил ўз-ўзидан ривожланмайди. Аксинча, бу тилларнинг тугунини ечмоқ энди тамоман мушкул эканлиги, нутқ товушларини айттирмоқ замони ўтиб бўлганлиги аниқланади, холос.

Глоттогенез масаласи бўйича асосий диний қарашлар билан танишиш шуни кўрсатадики, дин тилни Худо бандаларига инъом қилган, тилнинг ишига одам аралаша олмайди, деган ғояни илгари суриши, уни зўр билан тарғиб этиши, куч билан ҳимоя қилишига қарамай, қадим даврлардан бошлаб олимлар тилнинг ижтимоий моҳияти, жамиятнинг тил ривожига таъсири масалаларида қимматли фикрларни илгари суришган.

Тилнинг пайдо бўлиши борасидаги диний қарашлар талқини якунида глоттогенезга соф илмий-идеалистик қараш устида ҳам қисман тўхталиб ўтмоқ жоиз. Бундай ёндашишнинг диний ёндашиш билан умумийлиги шундаки, ҳар иккала ёндашувда ҳам тилни ғайритабиий куч (Худо, Аллоҳ, Мутлақ Рух, халқ руҳи, илоҳий шахс ва ҳ.) яратган ва инсонга тайёр шаклда берган деган умумий ғоя ётади. Диний-идеалистик ва илмий-идеалистик қарашлар орасидаги фарқ шундаки, улардан биринчиси ўз қарашларининг исботи сифатида муқаддас китобларни тан олади, иккинчиси эса ўз қарашларини у ёки бу шаклдаги таҳлилий илмий-манتيқий асос, кузатиш, умумлаштиришлар билан исботлашга, ўзгаларни унга ишонтиришга ҳаракат қилади. Жорж Беркли, Давид Юм, Иммануэл Кант, Фридрих Ҳегель, Фридрих Шеллинг, Иоҳанн Фихте каби файласуфларнинг, уларнинг фалсафий қарашларига таянган ҳолда тил тадқиқи масалалари билан шуғулланган Франс Бопп, Расмус Раск, Яков Гримм, Август Шлейхер, Вилгельм Ҳумбольдтлар тил тараққиётида икки давр – тарихдан олдинги ривожланиш ва тарихий таназзул (бузилиш) даврларини ажратишади. Бу объектив идеалистик фалсафадаги (жумладан, И.Кант ва Ф.Ҳегель таълимотида) Рухнинг дастлаб товуш оламида (халқ шакллангунча) ижоди (тараққиёти) ва маълум бир чўққига кўтарилгач, тараққиётдан тўхтаб, бирор ривожланиш нуқтасида турган (морфологик қурилишининг аморф – полисинтетик – агглютинатив – флектив босқичларидан бирига етган) тил сифатида халққа тайёр ҳолда ўтиши, бу эса энди тилнинг бузилиш даври бошланиши ҳақидаги таълимотнинг тилшуносликка айнан кўчирилишидир. Шунинг учун глоттогенезнинг диний ва илмий-идеалистик талқини бизни қизиқтирган масала юзасидан айнан: тилни одам (халқ, жамият ва ҳ.) яратмайди, балки жамият уни тайёр ҳолда олади⁶⁶.

Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида дуалистик ва материалистик қарашлар

Дуалистик қарашлар. Диний ва дунёвий, материалистик ва идеалистик – умуман икки бир-бирига зид қарашларни ўзида бирлаштирувчи талқинлар

⁶⁶ G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.76.

(нуктаи назар, дунёкараш) дуалистик қараш дейилади. Тилнинг келиб чиқиши масаласига дуалистик ёндашиш ҳоллари анчагина. Бунинг намунаси, жумладан, ислом тилшунослигида мутазаллийлар қарашларида қисман кўриб ўтилди. Глоттогенез масаласига дуалистик ёндашишнинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

1) тилни илк кўринишда Худо яратган ва бандаларига (Одам Ато орқали) неъмат сифатида тухфа этган. Бу – тилнинг халқ учун асосий алоқа-аралашув курули бўлишдан олдинги ҳолати;

2) халқ шаклланиб, тил унинг алоқа-аралашув курулига айлангач, у жамият, унинг эҳтиёжлари, ҳаёт тарзи таъсири остида ривожланади (парчаланаяди, бирлашади, аралашаяди, хуллас, илоҳий куч аралашувисиз ўзгаради).

Умумий моҳияти шунга ўхшаш бўлган дуалистик қарашлар даври, диннинг таъсир кучига кўра бир-биридан хусусий жиҳатлари билан фарқланади (масалан, Худо Одамга баъзи мавҳум тушунчаларни ва номлаш тамойилларинигина ўргатган, Одам Ато ва фарзандлари сўзларни товушларга тақлид асосида, бир сўз таркибидаги айрим товушларни алмаштириш заминида, сўзларни кўчма маънода ишлатиш йўли билан янги-янги ифода воситаларини шакллантиришган).

Дуалистик қарашлар – XIX асргача, фан дин ҳукмронлигидан батамом қутулгунга қадар асосий нуктаи назар бўлиб келди. Европа фалсафасида – немис мумтоз идеалистик фалсафаси ва француз атеистик материализмигача бўлган даврда (Френсис Бэконнинг руҳлари, Рене Декартнинг туғма ғоялари, Готфрид Лейбницнинг монадалари асосларида) бу йўналишда бир қанча ғоялар ўртага ташланди. Масалан Бобил воқеасидан кейин (ёки ҳар хил табиий ғожеалар – улкан ёнғин, тошқин, zilзила, қурғоқчилик, уруш, ҳайвонлар ёки касалликлар хуружи ва бошқалар натижасида) кишилар дунёнинг турли бурчаклари(қисмлари)га тарқалишга мажбур бўлгач, тиллари орасида фарқлар ошиб боради, янги-янги нарсалар ва ҳодисаларни аташ ва номлашга эҳтиёж туғилади. Маълумки, эҳтиёж – барча кашфиётларнинг онаси. Одамлар – энди бир-биридан узилган гуруҳлар томонидан мустақил равишда – янги-янги сўз ва ифода воситаларини яратадилар. Тиллараро фарқлар ошиб бораверади. Бу борада Жон Локк ва Роберт Бойлларнинг фикрлари диққатга сазовор. Тилни туғма ғоялар – бола онгига она қорнидаёқ Худо томонидан берилувчи, мужассамланувчи билимлар эмас, балки ҳаётий тажриба асосида олинадиган билимлар сифатида баҳоловчи, талқин қилувчи бу олимлар тилнинг ривожланиши, нутқнинг бой ва таъсирчанлигида таълим, тарбия ва ҳаётий тажрибани биринчи ўринга қўядилар. Ҳотфрид Лейбниц эса бу масалага ўта қатъийлик билан ёндашиб, тилларни илоҳий (табиий) ҳамда сунъий тилларга ажратади. Сунъий тил деб у муайян мақсадлар учун алоҳида кишилар томонидан яратилган тилни – нутқ кўринишларини назарда тутаяди. Бундай тиллар сирасига турли жаргон, арго, яширин тил, баъзи дунё табиий (асосан, Европа мамлакатларида кам тарқалган ва иероглифик ёзув тизимидан фойдаланганликлари сабабли европаликлар учун ғайриоддий кўринган) тилларини киритади. Унинг фикрича, тонли ва иероглифик ёзувли барча

тилларни бирор киши ихтиро қилган бўлиши мумкин. Табиий тил – бу Одам Ато тилидир (лингва адამиса). Ундан бошқа тиллар келиб чиққан. У ҳозирда мавжуд бўлган бирорта тилга ўхшамайди – тамоман ўзгача бўлган.

Глоттогенез ҳақидаги илмий қарашларда Этен Кондилякнинг изланишлари муҳим ўрин тутади. 1746 йилда чиққан “Инсоний билимларнинг келиб чиқиш манбалари” асарида бу муаммога энг катта бўлимни ажратади. Э.Кондиляк “Таврот” талқинларини инкор этмайди, балки қуйидаги гипотетик таҳлилни келтиради. Тўфондан кейин у ва бу жинсга мансуб икки бола чўлда адашиб қолишади. Рамзлардан фойдаланишни ҳали ўганишмаган эди. Улар ўзаро фикр алмашишга мажбур бўлишади ва тақлид товушлардан фойдаланишади. Унинг фикрича, биринчи исмлар ҳам, сўзлар ҳам тақлидлар бўлган.

ХВ-ХИХ асрларда яшаб ижод этган ҳар бир етук файласуф ва олим тилнинг келиб чиқиши ва ривожланиши хусусида ўз фикрларини баён этган. Булардан материалистик (номиналистик, сенсуалистик) ёндашувга яқинроқ бўлган файласуфларнинг қарашлари (Ф.Бэкон, Р.Декарт, Ж.Локк, Ҳ.Лейбниц, Пер Гасценди, Бенедикт Спиноза, Жон Толанд, Жозеф Пристли ва б.) дуалистикдир.

Хуллас, глоттогенез ҳақидаги дуалистик қарашларнинг асосини – “тил – Худонинг неъматиди, яъни сўзлаш қобилияти Оллоҳ томонидан ато этилган ва бандаларига инъом этилган, тилнинг кейинги тараққиёти эса инсоният, жамият тараққиёти, онгли тафаккури самарасидир” деган назария ташкил этади⁶⁷.

Материалистик қарашлар. Материалистик дунёқарашда тилнинг пайдо бўлиши халқ, жамият билан биргаликда олиб кўрилади. У тилни жамиятнинг ички зарурати – аъзоларининг ижтимоий меҳнат ва ҳаёт жараёнида бир-бирлари билан алоқа-аралашувини таъминлашни қондиришга интилиши натижасида ривожланган, дастлаб алоқа-аралашув, кейинчалик тафаккур воситаси деб билади. Тилни инсон, халқ, жамият яратади, ривожлантиради. Тил жамият билан бирга туғилади, яшайди ва бирга ўлади. Бу ғоя ғўр ва деярли асосланмаган (декларатив) шаклларда антик давр олимлари қарашларида мавжуд бўлиб, ХВИИИ аср француз маърифатчилари (Франсуа Вольтер, Жан Жак Руссо), материалистлар (Дени Дидро, Жулен Ламеттри, Пол Голбах, Клод Гелвеций, Людвиг Фейербах) уни фалсафий-тарихий нуқтаи назардан асослашга ҳаракат қилган.

Илмий лингвистик адабиётларда тилнинг келиб чиқиши муаммосига оид икки хил материалистик назария анъана тусига кириб қолган – булар ундовлар ҳамда тақлидлар назариясидир. Биринчиси сўзлар ибтидосини ҳислар ифодасида кўрса (бу ҳайвонларда ҳам бор), иккинчиси илк сўзларни табиат товушларига тақлид натижаси деб тушунтиради.

Таъкидлаш жоизки, ХВИИИ асрдаёқ бу назарияларнинг бирида қатъий фикр айтиб, уни лисоний ҳодисалар мисолида асослашга интилган олимни кўрсатиш қийин. Иккинчидан, ундовлар ва тақлидлар назарияси бир-бирига зид эмас, аксинча, бир-бирини тўлдирди. Уларнинг боғлиқлиги шундаки, инсоний сўзларга айланган товушларнинг дастлабки асосини ҳиссиётларни ифодаловчи

⁶⁷ G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.82.

ундовлар (албатта, сўз туркуми сифатида эмас) ташкил этади. Сўзлар нисбатининг кўпайиши эса воқеликка бўлган таклид оркали содир бўлган. Бир сўз билан айтганда, бу назариялар тилнинг юзага келишида турли босқичларни ифодалайди⁶⁸.

ХВИИИ аср манбаларида ундов ва таклидлар, одатда, луғат таркибини тўлдиришнинг ёндош асослари сифатида талқин қилинади, бироқ баъзиларида диққат ва мойиллик улардан бирига қаратилади. Муаллифларнинг у ёки бу назарияга тарафдорлигини аниқлашда чалкашлик туғилади. Иоханн Хердер ёки Шарл де Бросс гоҳ ундов, гоҳ таклид назариясининг тарафдорлари сирасига киритилади. Хусусан, Шарл де Бросс шундай ғояни илгари суради: “Ёввойи одам қуролни тўғридан-тўғри “пу” дейди, қушни “ку-ку” деб атайди, чунки қуш шунга ўхшаш товуш чиқаради. Мана – сўзлар тузишнинг биринчи механик усули.” Бу ерда Ш.де Бросс “таклидчи” сифатида кўринади.

Анн Робер Жак Тюрго товуш нутқининг уч асосини – ундов, таклид ҳамда чучмал сўзлар (бола нутқида уқиб-уқилмас талаффуз этиладиган товушлар сираси) ни ажратган бўлса, Жан Жак Руссо ундов ва таклидлар билан чегараланади. Ш.де Бросс эса бундай асосларнинг 5 турини фарқлайди:

1) ундовлар – ибтидоий тилнинг илк сўзлари: шодлик, қайғу, нафрат ва иккиланиш оҳанглари билан ихтиёрсиз равишда талаффуз этиладиган ўзаро боғланган, кўп ҳолларда бир-биридан аниқ ажралмаган ҳайқириқ-ундовлар⁶⁹;

2) ҳар қандай келишувдан мустасно, нутқ аппаратининг тузилишидан келиб чиқувчи гўдак сўзлари (чучмал сўзлар): баба, дада, нана, мама ва ҳ. ;

3) аъзолар ҳаракати ва вазифасига кўра берилган исмлар, масалан, ар ара, йилтир (йилдиз – юлдуз);

4) предметнинг физик хусусиятларидан олинган исмлар – таклидлар: ти - $\text{ʃ}^M \pm \text{ʒ}^M$ - $\text{ʃ}^M \pm \text{ʒ}^M$;

5) товуш рамзийлиги тамойили⁷⁰ асосида қурилган сўзлар.

Ундов назарияси ҳам, таклид назарияси ҳам тилнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабаби ва асосларини одамларнинг биргаликдаги меҳнат ва ишлаб чиқариш (илк босқичда овлаш) фаолияти эҳтиёжида кўради. ХИХ асрнинг иккинчи ярмида бу ижтимоий меҳнат тамойили марксистик таълимотда мутлақлаштирилди.

Моҳиятан атеистик бўлган бу дунёқараш глоттогенез борасида “илоҳий неъмат” тушунчасини буткул инкор этиб, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида ижтимоий меҳнат тарзини диққат марказига қўяди ва ўз талқинини объектив, ягона тўғри таълимот деб ҳисоблайди. К.Маркс,

⁶⁸ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P.88.

⁶⁹ Ҳозирги ўта ривожланган тилларда ҳам ундов ва таклидларнинг товуш таркибини аниқ тасвирлаш қийин: вой-/~~ʃ~~ $\text{ʃ} \text{ʒ}$ каби.

⁷⁰ Антик давр тилшунослигидаёқ аналогистлар (нарсанинг номланиши билан унинг табиати орасида боғланиш бор деган назария тарафдорлари (Қар.: Античные теории языка и стиля. Отв. ред. О. М. Фейденберг. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1936; Амирова Т. А. , Ольховиков Б. А. , Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1976. – С. 33-38) товушларни “яхши-ёмон”, “ёқимли-ёқимсиз”, “тотли-тотсиз”, “қаттиқ-юмшоқ” каби жуфларга ажратишган, сўздаги товушлар билан нарсанинг табиати орасидаги мувофиқликни исботлашга уринишиб, товуш рамзийлиги назариясини ишлаб чиққан эдилар.

Ф.Энгельс, В.И.Ленин каби файласуфлар бу назариянинг асосчиларидир. Масала Ф. Энгельснинг тугалланмаган ва ноширлар томонидан ”Табиат диалектикаси“ деб номланган асарининг “Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли” бобида махсус таҳлил этилган.

Ижтимоий меҳнат назариясига кўра, тил ибтидоий одамларнинг биргаликдаги меҳнат фаолияти жараёнида кишилиқ жамиятининг вужудга келиши билан пайдо бўлди. Ҳайвон аждодларидан одамга ўтиш мобайнида (миллион йил) питекантроп ва синантроп даврида қурол ясаш билан боғлиқ ҳақиқий маънодаги меҳнат келиб чиққанидан сўнг товуш ва размлардан иборат нутқ юзага чиқа бошлади. Товушлар ҳиссиёт ва ахлоқ ифодасининг воситаси бўлибгина қолмай, нарсаларни, уларнинг сифати ва муносабатини ифодалашнинг қуролига айланади. “Ривожланган одамларда бир-бирига нимадир айтиш эҳтиёжи сезилди. Эҳтиёж ўз органини яратди: ривожланмаган томоқ ҳам аста-секин модуляция ёрдамида юксала борди, оғиз органлари эса бир алоҳида товуш кетидан бошқасини талаффуз қилишга мослаша борди.”⁷¹

Археологик материалларнинг кўрсатишича, специфик белгиларга эга нутқ кроманон одам даврига тўғри келади, бу ҳақда унинг периферик нутқ органлари ҳамда қуйи палеолитдаги ёмо сапиенс (онгли одам) нинг шаклланиши далолат беради.⁷²

Маркистик назария моҳиятан ундов ва тақлид назариясига илоҳий аралашув омилини бутунлай рад этишдан бошқа ҳеч бир янгилик қўша олмаган бўлса-да, совет (коммунистик) мафқураси зўравонлиги ва мутлақлиги даврида у кўкларга кўтариб мақталди. Лекин, барибир, маркистик талқин ҳам бир фараз, гипотезадан нарига ўта олмайди, чунки ўз назариясини исбот эта олмайди: ҳозирги кунда бу назария ўзагини ташкил этувчи Чарльз Дарвиннинг одамнинг маймундан пайдо бўлганлиги ҳақидаги фаразининг ўзи шубҳа остига олинмоқда.

Тилнинг пайдо бўлиши ва илк тараққиёти масаласи билан қисман бўлса-да, танишиш фан олдида ҳали ечимини топмаган муаммолар талайлигини кўрсатади. Хусусан, одам, тил, туйғу каби инсоннинг инсонийлигини белгиловчи ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ва илк тараққиёт босқичларининг моҳияти ҳақида бизнинг – компьютер, робот ва космосни ўзлаштириш даври кишиларининг билимлари антик давр одамлари билимларидан юксак эмас. Бу билимнинг чексизлиги, билим хазинаси ошишининг нақадар мураккаблиги – олдимизда қандай чигал муаммолар турганлигига далил.

Тилшунослик бўйича дарслик ва қўлланмаларда глоттогенез масаласининг ёритилиши

Масаланинг қўйилиш сабаблари. Тилнинг келиб чиқиши масаласини шарҳлаш ўқув-методик қўлланмаларда акс эттирилиши лозим. Дастлаб бир мантиқий саволга жавоб бериш зарур. Қўлланма (дарслик)лар, албатта, илмий нутқларга таянади, фаннинг маълум бир (жумладан, глоттогенез) соҳасидаги

⁷¹Маркс К., Энгельс Ф. Асарлар. 2-нашр. 2-т. – М.: Политиздат, 1955. – Б. 489.

⁷²Бу ҳақда қаранг: А. А. Леонтьев. Возникновение и первоначальное развитие языка. – М.: Наука, 1963.

нотуқлари билан танишишдан сўнг методик адабиётлар устида тўхталишга ҳожат борми? Умуман ва мантиқан эҳтиёж йўқ. Лекин тараққий ҳолатимиз ва хусусиятларимиз ҳисобга олинса, бундай иш келажак учун фойдадан холи эмас, чунки:

[b]gqz , Совет Иттифоқи ҳукмронлиги даврида атеистик материалистик дунёқараш ҳукмрон ва ягона мафкура эди. Бундай ёндашиш методик адабиётларда ҳам ўз аксини топган ва шу дунёқарашдан ўзгалари инкор қилинар ёки яширилар эди. Бу нималарга олиб келганлигини ўша давр дарсликлари таҳлилисиз уқиш ва бундай хатолардан сақланиш чораларини ишлаб чиқиш, амалиётга татбиқ этиш мумкин эмас;

bddbqz , мустақил Ўзбекистон ёшлари олдида таълимнинг барча бўғин ва босқичлари учун ҳам миллий кадриятларимизга, ҳам жаҳон фани ва маданияти савия ва талабларига уйғун методик адабиётларнинг янги авлодини яратиш ва оммалаштиришдек масъул вазифа турибди. Ўтмиш давр хатоларини такрорламаслик учун олдинги давр методик адабиётларига танқидий назар ташлаш зарур.

Жаҳон тараққиёти билан нисбатан уйғун ўқув-методик адабиётлар собиқ шўро мамлакати ҳудудида 1950- йиллардан кейин – генетика, кибернетика, структурализм каби 1930-йиллардан бошлаб “буржуа (антимарксистик ва антисоветик) фанлари” деб лаънатланган илмий йўналишлардан таъқиқ тамғаси олиб ташлангандан сўнг – амалиётга киритилганлиги боис, Ўзбекистонда ўтган асрнинг 60-90-йилларида амалиётда бўлган тилшунослик назарияси бўйича асосий ўқув қўлланмаларида глоттогенез масалаларининг талқини билан танишамиз. Бу даврда ватанимизда кенг истеъмолда бўлган манбалар куйидагилар:

1. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1955.
2. Головин Б. Н. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1977.
3. Кодухов В. И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1987.
4. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963.
5. Содиқов А. ва б. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.

А. А. Реформатский, Б. Н. Головин ва В. И. Кодуховларнинг мазкур масалага оид марксистик таълимотгача бўлган қарашлар ва назарияларга муносабати. Кўринадикки, етакчилик А.А.Реформатский дарслигига хос. Ҳақиқатан ҳам тилшунослик янгиланган ўтган асрнинг 50- йилларидан ҳозиргача бу дарслик ўз қийматини йўқотгани йўқ ва собиқ Иттифоқда турли давр ва тилларда нашр этилган “Тилшуносликка кириш” қўлланмаларига катта таъсир кўрсатди. Дарслик бир неча марта муаллиф томонидан қайта ишланиб такомиллаштирилди, вафотидан кейин (1978) ҳам нашр қилинди.⁷³ А.А.Реформатский етти бўлимдан иборат дарслигининг энг охириги бўлимини глоттогенез масаласига бағишлайди.

В.И.Кодухов эса глоттогенез масаласига учинчи бўлимда⁷⁴ тўхталади ва уни жуда кенг ёритади. Унинг фикрича, “тилнинг келиб чиқиши масаласи нафақат тилшунослик, балки антропология, зоопсихология, биология ва

⁷³Интернет хабарларига кўра дарсликнинг бизга маълум охириги нашри 2003 йилда амалга оширилган.

⁷⁴Кодухов В. И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1987. – Б. 45.

Вимкб]Zeg]Zeb]b]BddbeZbr]Rrhgb]KwbeZmgZneZ
rmgZcZgbce]Zp]Domhbgkhg]KaeZgmlm]bebylbgbbgthf
wlbe_dbggKZ]hfbgb[_]Z

Ундов ва таклид назариясига келсак, ҳар учала муаллиф бу масалага танқидий ёндашадилар. Таклид назарияси ҳақида Б.Н.Головин шундай илмий таҳлилни кўрсатади: “ а и атан ам барча тилларда биздагав-зав, кукушка, мяу ~~ЗЗЗЗЗЗЗЗ~~”⁷⁸

~~ЗЗЗЗ~~
~~ЗЗЗЗ~~

~~ЗЗЗЗ~~ вода, земля, небо, трава, хлеб ~~З~~ .” А.А.Реформатский ҳам бу муносабатни ёқлаб, шундай танқидий мулоҳазани илгари суради: “Язык возникает и развивается у человека совместно с мышлением, а при звукоподражании мышление сводится к фотографии .”Шунингдек, ундов назарияси ҳам муаллифлар томонидан, марксистик ғоялар таъсирида жиддий зарбага учради. А.А.Реформатскийнинг фикрича, бу назария тилга эҳтирос ва эмоциялар орқали етиб келган “тилсиз инсон”ни назарда тутди. В.И.Кодухов рефлексли назариянинг тарафдорлари А.Штейнталь, Ч.Дарвин, А.Потебня бўлганлигини таъкидлайди. А.А.Реформатский дарслигида, шунингдек, “меҳнат (билан боғлиқ) кичқириклар” назарияси билан ҳам танишиш мумкин. Бу назария ХИХасрда гўл (вульгар) материалистлар ишларида юзага чиққан бўлиб (Л.Нуаре, К.Бюхер), жамоавий меҳнат жараёнидаги кичқириклардан тил пайдо бўлганлигини исботламоқчи бўлади. Олимнинг танқидий фикрича, бу товушлар – фақат меҳнатни ритмиклаштириш воситаси, холос; улар ҳеч нарсани, ҳаттоки эмоцияларни ҳам ифодаламайди, балки иш жараёнида фақат ташқи, техник восита бўлиб хизмат қилади⁷⁹.

Адабиётларда “ижтимоий келишув” назарияси ҳақида ҳам жуда кенг маълумот берилади. Шунингдек, инсон нутқининг пайдо бўлишида имо-ишоранинг роли ҳақидаги қарашлар ҳам батафсил шарҳланган. Бунда муаллифларнинг марксистик таълимотгача бўлган қарашларга мана бундай муносабатини илғаш фойдали: “...все подобные теории игнорируют язык как общественное явление.”⁸⁰

А.А.Реформатский, В.И.Кодухов, Б.Н.Головин ўз дарсликларида тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги марксистик таълимотга таянишган. Бунда Ф.Энгельс ҳамда К.Маркснинг асарлари асосий манба саналади. В.И.Кодухов ўз китобида шундай маълумот келтиради: ”Инсон ва унинг тилининг шаклланишига таъсир илган кўплаб омилларга арамай, масаланинг марксча ўйилиши~~ЗЗЗЗ~~

~~ЗЗЗЗ~~
~~ЗЗЗЗ~~

~~ЗЗЗЗ~~ ”(52-б.). Унинг фикрича, меҳнат қуролларини яшаш ва уларни ишлатиш – бу инсон меҳнат фаолиятининг икки муҳим таркибий қисми. Онг – худди тил каби фақат жамиятда пайдо бўлади, инсон ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида ҳамиша предметларга у ёки бу номни бериб, уларнинг янги хусусиятларини очаверади. Тил эса инсон

⁷⁸Реформатский А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1955. – Б. 348.

⁷⁹G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.95.

⁸⁰Реформатский А. А. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1955. – Б. 352.

1. Биринчи даражадаги сифатларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши. Буларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши тилнинг келиб чиқиши ва тарқалиши билан боғлиқ. Буларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши тилнинг келиб чиқиши ва тарқалиши билан боғлиқ. Буларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши тилнинг келиб чиқиши ва тарқалиши билан боғлиқ.

Ёки "... та лидий овоз ва ундов назариялари, асосан, психофизиологик планда сўзлашиш механизмининг келиб чиқиши ишини ўрганишни биринчи даражали масала сифатида кўндаланг илаб ўйди. Социал факторларни исобга олмаслик тилнинг келиб чиқиш масаласига скептик муносабатда бўлишга олиб келди. Бунда биологик томонга хаддан орти а амият бериб, одам ва кишилик жамиятининг пайдо бўлиши исобга олинмайди"

Миллий дарсликларимиздаги яна бир асосий камчилик – уларда ижодийлик, мустақиллик, эркин тафаккурнинг етишмаслигидир. Дарсликлар, асосан, рус муаллифлари кўлланмалари ва адабиётлари андозаси, нусхаси, эркин таржимаси сифатида яратилган. Муаммонинг ечими ўқувчининг тафаккур эркинлигига ҳавола этилмасдан, марксистик (атеистик) нуқтаи назар мутлақлаштирилиб, бундан аввалги қарашлар, назариялар буткул қораланган ёхуд марксча дунёқарашга тамоман зид ғоялар сифатида баҳоланган. Даврнинг фожеали акси сифатида марксистик мафкура ва унинг асосчиларини хаддан ташқари илоҳийлаштириш бўртиб туради.

Тўғри, биз ҳам тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги "меҳнат назария"сини инкор қилиб, унинг ўрнига диний ёхуд ундовлар сингари қарашларни исботлашга қодир эмасмиз, лекин бу борадаги барча таълимотлар, умумбашарий ғоялар, мушоҳадалар билан, айниқса, миллий тарихимиз, маънавий қарашларимиз билан танишишга, ўрганишга, ҳаққоний ва танқидий кўз билан қараб, зарур дунёқарашга эга бўлишга тўла ҳақлимиз⁸³.

Аслида, дарсликлардаги мавжуд жиддий ҳамда жузъий хато-камчиликларнинг асл сабаби – уларга шўровий, марксистик ва атеистик мафкуранинг зўр бериб сингдирилганлигидир. Бироқ миллий истиқлолга эришиб, динимиз, тилимиз ва маънавиятимиз яна ўзимизга қайтган ушбу муборак замонларда, ҳурфикрлилик, демократик тамойиллар тарғиб этилаётган шундай даврда лингвистика ва фалсафанинг энг муҳим масаласи бўлган тилнинг пайдо бўлиши муаммосини миллий ва дунёвий қарашлар асосида, чуқур илмий ва фалсафий методологияга таяниб ёритиш, ўрганиш ва ўргатиш мақсадга мувофиқ. Бу эса олий ўқув юртларида "Тилшуносликка кириш", "Тил тарихи" курсларида тилнинг келиб чиқиши муаммосини ўқитиш масъулиятини янада оширади. Зеро, бу мақсад миллий мафкурамизнинг миллий тарих ва маънавиятни ўрганиш, эркин, фаровон, демократик, қудратли жамият барпо этиш, баркамол шахсни тарбиялаш каби эзгу ниятларига ҳамда "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"нинг эркин фикрли, ижодкор, чуқур диний ва дунёвий илмлар билан мустаҳкам қуролланган етук шахсни тарбиялаш сингари талабларига тўла мувофиқ ва ҳамоҳанг.

⁸³ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.38.

Назорат саволлари:

1. Ўрта аср диний қарашларда тилнинг келиб чиқиши масаласининг моҳияти қандай эди?
2. Бу ҳақда қандай назарияларни биласиз?
3. Бир-бирига зид таълимотларнинг вужудга келишига нима сабаб бўлди?
4. Тилнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назариялар ҳақида маълумот беринг.
5. Дуалистик қарашларнинг ўзига хос жиҳатлари нимада?
6. Ундовлар ва тақлидлар назарияси ҳақида гапириб беринг .
7. Материалистик таълимотнинг мутлақлашган ғоя сифатида синдиришига салбий ҳодиса деб қарайсизми?

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш. – Т.: Шарқ, 2010.
2. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание. – Т., 2004.
3. Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8-62
4. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
5. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.
6. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
7. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
8. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.
9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.
10. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. -Тошкент, 2008.
11. Холманова З. Тилшуносликка кириш. -Тошкент, 2007.
12. G.Hegel. The science of Logic. Cambridge.2009.
13. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company.

Демак, нотаниш тил биз учун тил ҳам, тафаккур воситаси ҳам бўла олмайди. Шунинг учун ўзга бир тилни эгаллаш бошқа бир халқ (миллат)нинг тафаккур тарзини ўзлаштириш демакдир.

Юқорида тафаккурнинг ижтимоийлиги ҳақида гапирилган эди, ижтимоий тафаккур – халқ, миллат ёхуд ижтимоий гуруҳнинг руҳий, психологик ва мантиқий билиши натижасидир. Шунингдек, исталган тил ўша халқнинг турмушини, тафаккурини, идрокини ифодалайди. В.Хумбольдтнинг қуйидаги фикри диққатга сазовор: “Если мы разграничиваем интеллектуальную деятельность и язык, то в действительности такого разделения нет... Язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык – ~~■~~ - ~~■~~ ^{”96}

Аслида, тил ёрдамида тафаккур орқали фаҳмланган ҳодисаларни ифодалаймиз, қор, яъни предметни аташ учун бошқа предмет номини (масалан, китоб ёхуд қорбобо) қўллай олмаймиз. Бошқа тилни ўрганганда эса билишни, яъни предмет, воқеа ва ҳодисаларни бошқа тил доирасида унга оид воситалар орқалигина ифодалаймиз (рус. снег, ингл. kghw). Шунинг учун қанча кўп тилни билсак, билиш қобилиятимиз шунча ривожланади, тил ва тафаккурнинг нисбатан мустақил ҳодисалар эканлигини илғай оламиз. Фақат бир тил доирасида тафаккур юритадиган кимса тилни тафаккурдан, тафаккурни тилдан ажрата олмайди. Бу ҳақда академик Л.Шчерба шундай ёзган эди: “Язык и мышление составляют одно неразрывное целое, расчленить которое у человека, владеющего только своим родным языком, нет никаких поводов. Только когда появляется термин для сравнения, иностранный язык, начинает делаться возможным освобождение мысли из плена слов; только тогда мы начинаем понимать мысль как таковую, только тогда мы можем преодолеть все те пережитки в языке, которые сковывают по рукам и ногам и самую нашу мысль.”⁹⁷

Тил ва тафаккурнинг ажралмаслиги, лекин бир нарса ҳам эмаслиги, ҳар бир халқ тафаккур тарзининг ўзига хослиги ва бу унинг тилида ёрқин акс этишини Алишер Навоий мазкур асарида туркий ва форсий тилларнинг лексикаси ва грамматик тизимини қиёслаш орқали исботлаб берган эди. Туркий тил лексик ва грамматик бойликларининг замири сифатида Алишер Навоий “турк сортдин тезфаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилкати софроқ ва покроқ”⁹⁸ лик асосини кўради, буни туркий тилда мавжуд бўлиб, форсий тилда ўзининг айнан муқобилларига эга бўлмаган юзлаб сўзлар ва қатор грамматик шаклларнинг маъно ва вазифаларини қиёслаш билан исботлайди. Бундан тил ва тафаккур ажралмас бўлса-да, бир нарса эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз.

Хуллас, тил ва тафаккур муносабати ўзаро диалектик алоқадорликда бўлиб, биргаликда ривожланиш қонуниятларига амал қилади. Демак, диалектик алоқадорликдаги бу икки ҳодиса ўзаро ажралмас, бир-бирини тақозо этувчи мураккаб бутунлик, шунинг учун уларни ўрганувчи фан соҳалари ҳам зич алоқадор, ажралмас, лекин бир эмас. Қуйида бу мантиқ ва тилшунослик

⁹⁶Звегинцев В.А. – С. 89; Звегинцев В.А. Общее языкознание. Под ред. А.Е.Супруна. – М.: Наука,

⁹⁷Цитируется по кн.: Звегинцев В.А. Общее языкознание. Под общ. ред. А.Е.Супруна. – С. 102.

⁹⁸Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XVI том. - Тошкент: Фан, 2000. - Б. 11.

мисолида кўриб ўтилади.

Мантиқ ва тилшунослик муносабати

Мантиқ фани ҳақида. Мантиқ кўпгина фанлар билан алоқадор. Хусусан, у грамматикага жуда яқин. Тил ва тафаккурнинг алоқадорлиги мантиқ ва грамматикнинг боғланишида, лисоний ва мантиқий муносабатларнинг ўзаро чатишувида ўз аксини топади. Г.В.Колшанский тилнинг фикр шаклланишидаги фаол иштироки ҳақида, жумладан шундай ёзади: “Язык не только форма, в которой отлагаются результаты мысли (знания), но он есть и средство самого мыслительного процесса, чувственное, звуковое обнаружение этого процесса. Ошибочно предполагать, что язык только регистрирует уже сформированные без помощи языка мысли, закрепляет в звуках уже совершившиеся операции мышления. Язык есть обнаружение самого процесса мышления, реальность этого процесса.”⁹⁹

Мантиқ ва грамматика. Мантиқ фанининг грамматика билан боғлиқлиги шундаки, мантиқ тафаккурнинг умумий қоидаларини, тушунча, ҳукм, уларнинг таркибий қисмлари, ўзаро муносабатларини ўрғанади. Грамматика эса мантиқ фани ўрганувчи ҳодисаларнинг шаклий ифодасини, тилнинг грамматик шакллари тадқиқ этади. Табиийки, улар ҳамиша бир-бирига боғланган ҳолда текширилиши лозим.

Мантиқ ва тилшуносликнинг ўзаро алоқадорлиги кўплаб олимларни кизиқтириб келади. Хусусан, тушунча ва сўз, ҳукм ва гап сингари масалалар долзарб бўлиб қолмоқда, яъни мантиқий тушунча ва категорияларнинг тилда, унинг лексик ва грамматик бирликларида ифодаланиши каби муаммолар мантиқшуносларни ҳам, тилшуносларни ҳам бир хил даражада тадқиқотга чорлайди.

Тил ва тафаккур ажралмас, лекин бир нарса эмас. Мантиқ ва тилшунослик ҳам шундай. Лекин тилшунослик антик даврлардан бошлаб ҳозирги кунгача мантиқ фанининг асирлигидан қутула олмади ва абадулабад қутулмаса керак; ахир дунё тилшунослигида ўзлашиб кетган ва гапнинг энг муҳим икки бўлаги – эга ва кесимни номловчи инг. *субже cl*, фр. *сужет*, нем. *субъект*, исп. *сужето* ва умумевропавий *предисZ* (предисате) атамаларини Европа тилшунослиги янгилашига имонимиз комил эмас. Ваҳоланки, грамматиканинг бу икки муҳим атамаси мантиқ фанидан олинган ва ҳозиргача грамматик тадқиқотларда хилма-хил англашилмовчиликларни келтириб чиқармоқда¹⁰⁰.

XVII асрдан XIX асргача бўлган даврда Европада том маънода мантиқий тилшунослик – мантиқий ва лингвистик категория (ҳодиса)ларни тенглаштирувчи лингвистик йўналиш ҳукмрон бўлиб келди. Мантиқ ва грамматикани чеклашга жиддий илмий қадам немис мумтоз фалсафасининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади ва у фалсафада Ф.Ҳегель, тилшуносликда В.Ҳумбольдт каби буюк сиймоларнинг номлари билан боғлиқ. Жумладан,

⁹⁹Колшанский Г. В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965. – С. 16.

¹⁰⁰G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. 101

уктирмоқчимиз. Ҳозирги кунда ҳам деярли ҳар қадамда грамматик тадқиқ ва таҳлилларимизда грамматик категория ва мезонларни мантиқий ўлчовлар билан аралаштирамиз, шу асосда хато грамматик талқин ва таснифларга йўл қўямиз. Масалан, А.Ғуломов ва М.Асқароваларнинг биринчи нашри 1960, учинчи нашри 1989 йилда амалга оширилган, олий таълимда ҳозиргача амалиётда бўлган “Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис” дарслигида Мевалар терилди каби курилмалар шахси номаълум гап сифатида тасниф этилган. Ваҳоланки, гапнинг курилишига кўра таснифида шахси номаълум гап содда бир таркибли гап кўриниши сифатида берилди. Мевалар терилди гапи эса икки таркибли. Шунинг учун у бир таркибли гапнинг тури бўла олмайди. Бу ерда буюк олимларимизни мантиқ ва грамматика мезонларининг фарқлилиги ва уларни қориштириш чалғитган. $F_{\text{гап}} \text{гап}$ каби курилмалар **мантиқан** – мазмунига кўра – шахси номаълум гап, лекин курилиши (**грамматик структураси**) га кўра икки таркибли гапдир.

Грамматик тадқиқ жараёнида бизни чалғитадиган, мантиқнинг “тузоқ”ларидан яна бири жуда кўп ҳолларда грамматик терминларнинг мантиқ фанидан олинганлиги ва бир-бирига ҳам яқин (бири – тилга, иккинчиси – тафаккурга хос), ҳам узоқ (бири – филологияга, иккинчиси – фалсафага хос) фанларда қўлланиб келаётганлигидир. Булардан иккитаси – $km[t_dl]$ ва предикат атамалари юқорида эслатиб ўтилди. Шу икки терминнинг европа тилшунослиги ва мантиқшунослигида умумийлиги лингвистик тадқиқ жараёнида тасаввур этиб бўлмас мураккабликларни туғдиради. Масалан:

1. $F_{\text{гап}}[гап] \text{гап}$.
2. $F_{\text{гап}}[гап] \text{гап}$.
3. $F_{\text{гап}}[гап] \text{гап}$.

1- ва 2- гапларда Каримжон ҳам кел-, ҳам ёрдамлаш предикатларининг субъекти, лекин фақат 2- гапта уларнинг айна замонда грамматик эгаси. 1- гапта унинг эга мавқеида эмаслигини барча тан олади, 3- гапта эса унинг эга мавқеида эканлиги мунозарали, чунки “мантиқчи”лар (грамматик тадқиқ жараёнида мантиқий ва грамматик мезонларни аралаштирувчилар) уни эга сифатида тан оладилар, соф грамматистлар эса 1- ва 3- гапларни курилиши ва кесим структурасига кўра тенглаштирадилар. Бу эса қўшма ва содда гапларни фарқлаш ва таснифлашда қатор муаммони келтириб чиқаради. Гап кесимининг синтетик морфологик курилиши кенг ривожланган тилларда (масалан, туркий, сомиий/семит-хамит, қадимий орий/ҳинд, лотин каби тилларда) мантиқий предикат билан грамматик кесим фарқланишининг морфологик тамойиллари (масалан, тусланиш – шахс/сон қўшимчаларининг бор/йўқлиги)ни киритиш мумкин, лекин бундай шаклларни йўқотган, аввало, инглиз, сўнгра француз, испан, немис тиллари учун-чи? Бу тилларда предикативлик ва кесимлик деярли ҳаммиша мос келади, лекин бу мос келиш мутлақ эмас. Масалан, немисча аккусативус $cfi \text{гап}$ (тушум келишикли ҳаракат номи) - $Vq \text{гап}$ $K \text{гап}$ $b \text{гап}$ $D \text{гап}$ $b \text{гап}$ - $F_g [he \text{гап} g \text{гап}] \text{гап}$ $gb \text{гап}$ $df \text{гап}$ каби курилмали гапларда мантиқан дие $D \text{гап}$ субъект, спиеден эса предикат мавқеида. Бу курилмани қўшма гап сифатида баҳолаш европа тилшуносларининг хаёлига ҳам келмайди, зеро, биринчидан, дие $D \text{гап}$ тушум келишиги шаклида,

иккинчидан, спиелен тусланмаган феъл. Лекин европа грамматик талқинларини қабул қилиб, унга уқиб-уқмай эргашган тилшунослар-чи? Масалан, кўпчилик рус туркийшунослари ва уларга эргашган туркийзабон миллий тилшунослар ўйламай-нетмай Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди қурилишли гапларни икки содда гапдан иборат қўшма гап деб баҳолашдан ҳайиқишмади. Бунда уларда икки асос бор эди. Биринчидан, Каримжон билан келгач орасида мантиқий субъект-предикат муносабатларининг мавжудлиги бўлса, иккинчиси – $[f h g d e] \bar{d}$, $[m d k b [ba] z f e z b]$ ўзбекча гапига рус тилида ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган қўшма гап (После того как Каримджан пришел, его младший брат стал нам помогать) нинг мувофиқ келишидир. Кўринадики, Каримжон келгач, укаси бизга ёрдамлашди гапи нограмматик ва нотуркий мезонлар асосида қўшма гап сифатида баҳоланади.

Европа тилшунослигида грамматик терминларнинг жуда катта қисми мантиқ фанидан олинган (масалан, оқим- $[h t l]$ ± $[k n]$ $[z f]$ $[m]$ ва х.) Мантиқий грамматика даври таъсири бўлган бундай атамалар умумийлиги, албатта, ҳозиргина кўрганимиздек – маълум қийинчилик ва чалкашликларни келтириб чиқаради.

Мантиқ фани, асосан мазмуний томон билан иш кўради. Европача грамматик анъана ҳам ХВИИИ асргача – мантиқий грамматика ҳукмронлиги даврида – шу асосга таянган. Лингвистик таҳлил (грамматика)да мазмуннинг эмас, шакл устуворлигини таъминлаш Европа фани учун кейинги давр хусусияти. Лекин бу тамойилни грамматикада мутлақлаштириш мумкин эмас, чунки грамматик нуқтаи назардан, масалан, chi mo , $kirmo$, ya инлашмо феълларининг орттирма нисбат шакллари chi $armo$, $kiritmo$, ya инлаштирмо дир. Ваҳоланки, $-z$ -, $-b$ -, $-p$ - шаклан тамоман бошқа-бошқа моҳият. Шунинг учун европача грамматик талқин анъанасининг ўзи – ўз ичида, негизида – мантиқий камчиликка эга – грамматик (лисоний, лингвистик) бирлик моҳиятини бирданига олинган икки – ҳам шакл ҳамда мазмун тамойиллари асосида белгилаш, мантиқан айна бир таснифда, бир замоннинг ўзида икки асосга таяниш каби кўпол мантиқий хатодир. Шу сабабли ҳозирги грамматик талқинлар ҳаминша эътироз ва зиддиятларга ўрин қолдиради ва бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Шу жиҳатдан асосан шакл омилига таянувчи Шарқ (жумладан, араб/ислом) грамматик анъанаси ва илк тараққиёт босқичларида дескриптив лингвистика (Америка структурализми)да мантиқий ва лингвистик ҳодисаларни фарқлашда изчиллик анча кучли эди – мантиқ – ҳодисанинг мазмун томонига, грамматика эса – асосан, шакл томонига таяниб иш кўрарди¹⁰⁴.

Масалан, ўрта аср араб ва қадимги ҳинд грамматик анъанасига таяниб тузилган грамматик тавсифлар, одатда, ҳажман кичик ва ихчам бўлиб, асосан, шакллар парадигма (арабларда ихчам жадваллардан, ҳиндларда “сутр” – назмга солинган қоида)лардан иборат эди. Бундай жадвалларда бутун грамматик нозикликларни, қоида ва мустасноларни беришда қадимги ҳиндлар ҳам, ўрта аср ислом тилшунослари ҳам шу даражада маҳорат кашф этган эдиларки,

¹⁰⁴ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 104.

эрамиздан олдинги даврларда Панини томонидан тузилган ва ҳозирги ўлчовларда варақ сатҳи 1/8 (0.25 фолиант), сони 100 саҳифа атрофида бўлган “Санскрит грамматикаси” Франс Бопп эътирофига кўра, “у (Бопп) нинг грамматикасидан мукамалроқ ва тугалроқ бўлган.” Ваҳоланки, Ф.Боппнинг “Санскрит тили грамматикаси” фолиантлардан иборат ҳар бири камида 200 бетли беш жилддан иборат эди. Шунинг учун XIX асрда Ўрхун ёзуви сирини (дешифровка қилиб) очган, турк руник алифбосининг биринчи кўриниши калити ва шарҳини тайёрлаган даниялик тилшунос Вилхелм Томсен (1842-1927) “Тилшунослик тарихи” китобида Панини грамматикаси ҳақида шундай ёзади: “Ҳозирги лотин ҳарфлари билан берилганда 75-100 бетлик рисола ҳажмида бўладиган Панинининг асари шу кунгача жонли ва ўлик тиллар тафсифи бўйича яратилган грамматикалар ичида энг муфассали ва тўлиғидир.”¹⁰⁵ Албатта, даниялик буюк тилшуноснинг баҳоси муболағали, лекин, бежиз ва асоссиз ҳам эмас.

Араб грамматик тавсифлари мукамаллигининг ёрқин белгиси шуки, XX асрда Европада яратилган араб тили грамматикалари (жумладан, Карл Броккелманн ва Н.В.Юшманов асарлари) да ўрта асрларда тузилган шундай жадваллардан кенг фойдланилади.¹⁰⁶

Араб ва ҳинд тилшуносликларининг ютуқлари ва ҳозирги грамматик талқинларнинг мунозаралилиги, хусусан бунда – араб ва ҳиндларда тасниф ва таҳлил асосининг битталиги (фақат шаклга таяниши) ва ҳозирги грамматик талқинларда унинг иккиталиги (шакл ва мазмунга таяниши) да бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун замонавий тилшуносликда гоҳ мазмун (вазифа), гоҳ шакл омилини биринчи ўринга кўювчи йўналиш ва оқимлар шаклланиб ва ривожланиб туради.

Мантиқий ва грамматик бирликлар орасидаги мувофиқлик ҳамда номувофиқлик. Замонавий грамматик талқинлар ҳам, мантиқий изланишлар ҳам – ҳар бири ўз тадқиқ мезонларига, тамал тошларига эга. Бу асослар қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги – масаланинг бутунлай бошқа томони, лекин мантиқий мезон асосида чиқариладиган ҳукм (масалан, Мевалар терилди гапида шахс (ишловчи) мажҳуллиги, номаълумлиги ҳақидаги хулоса)ни грамматик талқинга кўчириш (масалан, мазкур мантиқий асосда Мевалар терилди гапини бир таркибли гапларнинг шахси номаълум тури билан ёки марказида мажҳул нисбатли феъл турган пассив қурилмалар билан **тенглаштириш** мутлақо мумкин эмас. Бу грамматик талқиндаги хатоликка олиб келади. Шунингдек, Уйга бориш керак гапида эганинг йўқлиги ва бўла олмаслиги грамматик белгиси асосида ўзбек ҳукми бир таркибли – фақат предикат қисмидангина иборат бўла олади, деган мантиқий (яъни мантиқ фанига оид) хулоса ҳам нотўғри. Бундай ҳолда ҳар иккала хулосанинг асослари ҳукм кўчирилган фан тармоғи учун ўринсиз. Тилшунос ҳам, мантиқшунос ҳам

¹⁰⁵“... является самой полной грамматикой, которая существует для какого-либо языка, будь он мертвым или живым языком.” Томсен В. История языковедения до конца XIX века. С послесловием проф. Р.Щора. – М.: Учпедгиз НКПС РСФСР, 1938. – С. 12.

¹⁰⁶Brockelmann Carl. Arabische Grammatik. – Leipzig: Enzyklopedie, 1962; Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка. Изд. 3-е. – М.: Наука, 1985.

бундан эҳтиёт бўлмоғи шарт. Ҳар бир фаннинг ўз ўрганиш объекти (объект бир хил бўлса, предмети), тадқиқ усуллари, тадқиқ бирликлари, мақсад ва вазифалари, асосий таянч тушунчалари бор. Шунинг учун навбатдаги бандларда ўзаро муносабат, лекин ҳар бири тадқиқ ва татбиқ доирасида ўз хусусиятига эга бўлган:

- а) мантиқий категория ва лингвистик категория;
- б) мантиқий тушунча ва лингвистик сўз;
- д) мантиқий ҳукм ва грамматик гап

каби ҳодисаларни ўзаро қиёслаш устида тўхталинади. Бунда филологик тадқиқотлар бош омилимиз бўлганлиги сабабли, кўпроқ эътибор лингвистик ҳодисаларнинг хусусиятларига, уларни мантиқий алоқадорлари билан чалкаштирмасликка қаратилади¹⁰⁷.

Мантиқий ва лингвистик категориялар

Категория тушунчаси Ҳақида. Объектив воқеликка қаратилган бутун инсоний билиш фаолияти билиш натижалари каби тафаккур категориялари шаклида воқеланади. Категория атамаси грекча категория сўзидан олинган бўлиб, “мулоҳаза”, “фикр”, “белги” маъноларини билдиради. Фалсафада категория – воқеликдаги ҳодисалар ва билишнинг муҳим, умумий хусусият ҳамда муносабатларини акс эттирувчи энг умумий ва асосий тушунчалар. Категория билиш ва ижтимоий амалиёт тарихий тараққиётининг умумлашган натижаси сифатида вужудга келган. Категория ҳақидаги таълимотни ривожлантиришга Аристотель катта ҳисса қўшган. Унинг учун категория – моҳиятга эга тушунча, тасаввурларнинг моҳият-мазмунини ўз ичига олган, объектив реалликнинг энг умумий ва юксак умумлашмаси. “Категориялар” асарида файласуф 10 та категорияни ажратади: мо ият, ми дор, сифат, муносабат, макон, замон, оида, олат, аракат, азоб Унинг бу таълимоти Ибн Сино, Форобий, ал-Киндийлар томонидан ривожлантирилди. Улар 6 та – [ҳеб^ТкbnZ fbN^УZ fmghk^У ва эгалик – категориясини фарқлашди.

“Муаллими аввал” ва “Муаллими соний”дан бошлаб барча файласуфлар фалсафий категориялар ҳақида ўз фикрларини баён этган.

Ҳар бир фан ўз категорияларига эга ва ҳеч қачон бир фан категориялари бошқа бир фан категориялари билан тўлиқ мос келмайди, чунки барча фанлар объектив борлиқ нарса, ҳодиса, муносабатларини ўрганиш билан бирлашса-да, ҳар бир фан ўз хусусий объекти ва предмети борлиги билан бошқалардан фарқланиб туради ва ҳеч бир фан бошқа бирини тўлиқ такрорламайди.

Ҳар қандай фанда категориялар сони кўп, аммо ҳеч қачон чексиз бўлмайди. Одатда ҳар бир фан 10-15 тача ўта умумий категориялар билан иш кўради. Бу категориялар объектив ва субъектив табиатга эга. Категориялардаги объективлик шундан иборатки, ҳар бир категория борлиқдаги бирор элементнинг маълум бир томони умумийлиги билан узвий алоқадор, боғланган,

¹⁰⁷ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 110.

белгиланган, шартланган, асосланган. Лекин бу алоқадорлик шу объективликнинг онгдаги акси, инъикоси орқали намоён бўлади. Бу фан категорияларидаги субъективликни ташкил этади.

Ҳар бир категория, албатта, мураккаб бўлиб, ички нисбий бутунлик ва яхлитликка эга. У бир турли нарса, ҳодиса ва муносабатларнинг барқарор бутунлигидир. Шу асосда ҳар бир фанда категориал маъно (вазифа/хусусият каби) тушунчаси мавжуд. Категориал маъно деганда шу соҳа (масалан, тил) нинг маълум бир категорияси учун умумий бўлган, шу категориянинг ички бутунлигини таъминлайдиган умумийлик (мавжудот, белги, хусусият, муносабат, вазифа кабилар) тушунилади. Категориал маъно ҳар бир фанда фақат шу фан учун хос бўлган ифода шакл ва воситаларига эга бўлмоғи шарт. Агар шундай шакл ва воситалар бўлмаса, демак, бу фанда шу категория йўқ ёки тамоман бошқа моҳиятга эга. Масалан, рус тилида морфологик род категорияси мавжуд ва бу тилдаги от туркумига мансуб ҳар қандай сўз уч роддан бирининг шаклига эга. Род категорияси махсус қўшимчалар, аниқловчи вазифасида келган сўзларнинг аниқланмиш от билан род шаклига кўра мослашуви, кесим вазифасидаги сўзнинг эга родига мослашуви каби шаклларда воқеланади. Ўзбек тилида морфологик род категорияси йўқ. Зарур бўлган ҳолларда жинс (биологик хусусият) ўзига хос лексик (эркак – Э) ёки лексик-синтактик (эркак ў итувчи – $\text{Э} \pm \text{И}$) йўл билан ифодаланади. Лекин ўзбек тилида жинсни кўрсатувчи воситалар маълум бир морфологик категорияни ташкил этмайди.

Истаган категория бутунлик ва яхлитлик бўлганлиги сабабли, албатта, мураккаб – бир неча ташкил этувчи – таркибий қисм (элемент) лардан иборат бўлади. Категориал маъно шу категория элементларига жинс-тур (ёки тур-хил, ёки хил-кўриниш) объектив-мантиқий алоқалари асосида бўлинади, лекин ҳеч қачон категория элементи категориал маънодан бутунлай ташқарида, унга нисбатан мутлақо алоқасиз бўла олмайди, зид, қарама-қарши бўлиши мумкин (масалан, тасдиқ ва инкор каби)¹⁰⁸.

Кўринадики, тилшунослик фанининг ўзига хос категориялари – лингвистик категорияларни тўғри аниқлаш, уларнинг категориал маъноларини белгилаш, ҳар бир лингвистик категория учун моддий замин (объектив асос) вазифасини ўтовчи тегишли мантиқий категория билан алоқадорлигини таҳлил этиш усуллари билан танишиш тилшунос учун зарур. Дастлаб лингвистик категория нима, деган саволга жавоб бериш лозим. Чунки тилшуносликда алоҳида-алоҳида категорияларга шарҳлар берилган бўлса-да, лингвистик категория тушунчаси ҳозиргача мавҳум.

Лингвистик категория. Лингвистик (лисоний) категория деганда, объектив борлиқ маълум бир қиррасининг тил тизимида махсус шакл ва воситалар билан ифодаланиши, бу шакл, воситалар, уларга хос бўлган маъно (вазифа/функция) ва алоқадорликлар (иерархик, парадигматик, синтагматик ва ҳ.) дан ташкил топган бир бутунлик тушунилади. Объектив (моддий) борликда: а) мавжудот; б) уларнинг белги-хусусиятлари (“сифот”и); д) ўзаро алоқалари

¹⁰⁸ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P.118.

(муносабатлари) бор, холос. “Муаллими соний” Абу Наср Форобий айтганларидек, “билки, оламда субстанция (жавҳар, мавжудот) ва акциденция (ораз – белги-хусусият ва алоқадорлик) амда субстанция ва акциденцияни ~~...~~ (Худо)дан бошқа ҳеч нарса йўқ.”¹⁰⁹ Барча фанлар шу борлиқнинг алоҳида-алоҳида қирраларини ўрганади. Тил – оразнинг кўринишларидан, мавжудотнинг бир тури бўлган инсон “сифот”идан бири. Тилнинг вазифаси борлиқни аташ, фикрни шакллантириш, ифодалаш (етказиш ва уқтириш) ва сақлашдир. Борлиқ субстанцияларидан бирининг оразлари кўриниши бўлган тилни тадқиқ қилувчи тилшунослик илми тил унга юклатилган мана шу вазифаларни қандай усул, восита ва йўл билан бажаришини ўрганади ва ўргатади. Бу вазифани бажаришга хосланган бирликлар ўзаро ўхшашлик ва фарқлари, айнанлик ва зидликларига кўра маълим гуруҳларга бирлашади. Бундай гуруҳлар лисоний категорияларни ташкил этади. Масалан, тилнинг асосий вазифаларидан бири тафаккур маҳсули бўлган тасаввурларни тушунчаларда тўплаш (муҷассамлаштириш) ва аташ эканлиги сабабли тилда атов воситалари категорияси мавжуд. Бу категория – аташ категорияси – тилнинг номловчи (номинатив) бирликлари – сўз ва сўз бирикмаларини ўз ичига олади ва тил тушунчаларни қандай усуллар билан номлаши, номловчи, аташ вазифасини бажара оладиган лисоний бирликларнинг турлари, уларнинг ҳосил бўлиши, ўзаро алоқадорликлари, тараққиёти омиллари кабилар шу категория доирасида ўрганилади. Бу аташ категорияси умумлисоний категориялардан биридир. У барча тиллар учун хос бўлиб, тилнинг барча сатҳлари ва бирликлари билан узвий боғланган. Ифода категорияси – тилда аташ/номлашнинг шахсий муносабат (субъектив, коннотатив) маъноси билан ҳамроҳлиги ҳам – шундай умумлисоний категория бўлиб, барча тиллар, сатҳ бирликлари ва воситаларига алоқадор.

Тил сатҳларга – фонетик-фонологик, лексик-семантик, грамматик, стилистик сатҳларга бўлинади. Шунинг учун лисоний категориялар ҳам сатҳлар бўйича хусусий – фонетик-фонологик, лексик, грамматик, стилистик каби ҳар бир сатҳга хос, ёки сатҳлараро – лексик-семантик, лексик-грамматик, лексик-морфологик, лексик-синтактик, лексик-деривацион, лексик-стилистик, функционал-семантик каби турларга бўлинади. Бундай ажратилган хусусий категориялар уларнинг вазифаларига кўра маълум бир гуруҳ ёки категория (масалан, сўз туркуми, сўз туркуми ичида катта бир гуруҳ, гап қурилишида маълум бир функция ёки мавқе, шакл ясалиши ва қўшимчалар алломорфларининг қўлланишини белгиловчи омиллар кабиларни) ажратишга хизмат қилувчи таснифловчи (таксонимик), маълум бир вазифани бажаришга имкон берувчи функционал, маълум бир маъновий муносабатни ифодаловчи маъновий (семантик), шахсий муносабатни ифодаловчи стилистик (услубий), сўзларнинг маълум бир гуруҳига маълум бир вазифани бажаришни таъминловчи лексик-функционал ва бошқа тур ва хилларга бўлинади.¹¹⁰

¹⁰⁹Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Мерос, 1993. – Б. 174.

¹¹⁰Тилшунослигимизда лисоний категория муаммоси махсус ўрганилмаган, ички таснифи берилмаган – том маънода очилмаган кўрик дейиш мумкин. Барча тилшунослар тадқиқотларда мавзу танлашдаёқ лисоний категория тушунчасига дуч келадилар, лекин, афсуски, “умумий лисоний категория ва хусусий лисоний категория нима, у қандай унсурлардан ташкил топади, нима учун хизмат қилади, нимани лисоний категория сифатида тасниф этиш мумкин, лисоний категория қандай

Рўйхатдан кўришиб турибдики, умумий ва хусусий лисоний категориялар жуда кўп, ранг-баранг, улар турли асос ва мақсадларда ажратилади. Бу ҳолатнинг ўзиёқ лисоний категорияларнинг чегараси ва моҳияти фанда аниқ белгиланмаганлигига энг ёрқин далил. Тилшуносликда лисоний категориялардан бирмунча аниқлик ва ўрганилганликни фақат морфологик категорияларда кўриш мумкин. Бунинг сабаби компаративист ва ёш грамматикларнинг морфологик структура тадқиқига ва ҳар бир морфологик шакллар (шунингдек шакллар сираси, парадигмаси сифатида морфологик категориялар), уларнинг тарихий тараққиёти масалаларига катта эътибор билан қараганлари ва уларни анча муфассал тадқиқ этганликлари билан боғлиқ. Бунинг натижаси ўлароқ, фанимизда деярли барча тиллар бўйича морфологик категорияларнинг чегаралари, ички парадигмалари, парадигматик алоқалари нисбатан яхши ўрганилган. **Бошқа лингвистик категориялар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.**¹¹¹

Лингвистик категориялар тилшуносликда ҳали анча мавҳум ва аниқ чегараланмаган ҳодиса бўлса-да, масаланинг бугунги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, лингвистик категория деганда моҳиятан хилма-хил табиатли, лекин ҳар сафар лисоний сатҳ ёки тил турли сатҳ бирликларининг бир хил вазифаси асосида вужудга келадиган ва бутунлиги таркибий қисмларининг барқарор парадигматик муносабатлари билан таъминланадиган мажмуа тушунилади. Лисоний категорияда бирликлар бирлашиб, бу бирликлар вазифаси асосида ҳам, вазифа жиҳатдан фарқланувчилари табиати асосида ҳам ўзаро оппозитив бўла олади. Бошқача – фалсафий атамалар билан айтганда, таркибий қисмлари субстанциал асосда бирлашиб, акциденциал жиҳатдан фарқланиши ҳам, акциденциал асосда бирлашиб, субстанциал жиҳатдан фарқланиши ҳам мумкин. Субстанциал асосда тузилган лисоний категориялар, одатда, бир сатҳга мансуб бўлиб, хусусий лисоний категорияларни ташкил этса, акциденциал асосда тузиладиган лисоний категориялар умумлисоний табиатга эга. Лисоний категориялар шакл ва мазмун¹¹² томонларидан иборат бўлган бирликлардан ташкил топиши сабабли улар бирликларининг субстанциал хусусиятлари асосида ҳам, семантик-функционал табиати асосида ҳам тузилиши мумкин. Лисоний категорияни бирлаштирувчи асос – категориал маъно – одатда, категориянинг номланишида ўз аксини топади. Масалан, $k\bar{a}$ $l\bar{m}\bar{d}\bar{m}f\bar{e}\bar{z}$ $d\bar{z}$ $h\bar{p}ykb$ w $z\bar{b}d$ $d\bar{z}$ $h\bar{p}ykb$ $z\bar{z}$ $e\bar{z}$ $d\bar{z}$ $h\bar{p}ykb$ $d_kbfe\bar{b}dd\bar{z}$ $h\bar{p}ykb$ каби.

Лисоний категория бирликларининг шаклий томони тилнинг ифода

талабларга жавоб бериши керак?” кабилидаги саволларга жавоб беришни ўзларига эп кўрмайдилар – чунки, аслида, билмайдилар ва билишни истамайдилар ҳам.

¹¹¹Лисоний категория муамосининг фанимизда очилмаган кўриқ эканлиги эҳтимол икки омил билан боғлиқ бўлиши мумкин. Биринчидан, систем таҳлил ҳар бир лисоний бирликнинг серқирралиги асосида уни бир неча система вава микросистема (демак, лисоний категория)лар доирасида кўришни талаб қилади ва бундай категориялар миқдорини кўпайтириб юборади. Иккинчисидан, системавий тадқиқотларнинг ўзи фанимизда ҳали навқирон йўналиш, янги-янги лисоний категорияларни очиш ва муҳокамага чиқариш эса бу ёш оқимнинг маҳсули ва уларнинг тадқиқи келажакдаги вазифасидир.

¹¹²Бунда шакл ҳам, мазмун ҳам жуда кенг – шакл – истаган турдаги моддий, субстанциал, мазмун эса шу моддийлик билан боғлиқ бўлган номоддий (мазмуний, вазифавий, ифодавий ва х.) томон сифатида тушунилади. Масалан, унлиларнинг бўғин тузиш (хосил қилиш) вазифаси уларнинг мазмуний томони сифатида қабул қилинса, артикуляцияси (талаффузи) жараёнида ҳаво тўлқинининг бўғиз ва оғиз бўшлиғида тилнинг кўтарилиши ва лабларнинг иштирокидан иборат тўсикка учраши шаклий (моддий) томони сифатида қабул қилинади.

томони хусусиятлари (сегмент ва суперсегмент фонемалар, просодик воситалар, ўзак ва кўшимчаларнинг хусусиятлари, агглютинация, фузия, сўз тартиби, синтетизм ва аналитизм, имо-ишора каби) билан боғлиқ бўлса, уларнинг семантик-функционал томони фанда мантикий категориялар ёки тушунчавий, мазмуний категориялар деб номланувчи ҳодиса билан алоқадор.

Дастлаб атаманинг ўзи хусусида тўхталиш лозим. Мантикий (тушунчавий, мазмуний) категория деганда, маълум бир маъно, мазмунни аташ билан боғлиқ бўлган шаклан ранг-баранг ҳодисалар тушунилади. Шунинг учун атаманинг биринчи таркибий қисми ўзгарувчан бўлиб, у бу ерда кўрсатилган тушунчавий, мазмуний шаклларида ташқари маъновий, нолисоний, экстралингвистик каби кўринишларда ҳам қўлланади. Бу атама ҳақида гапирганда, аввало, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, унинг таркибида қўлланган мантикий сўзининг мантиқ фанига мутлақо алоқаси йўқ ва мантикий категория атамаси остида тушуниладиган ҳодисаларни мантиқ фани билан алоқадор нарсалар деб тушуниш мумкин эмас. Бу атамада мантикий сўзи “бир хил маъно”, “бир хил мазмун”, “бир хил тушунча” маъносида. Тилшуносликка бу атамани О.Есперсен ўзининг “Грамматика фалсафаси” китобида инглиз. *С* *с*, *ghlbhg* *с* шаклида қўллаган,¹¹³ И.И.Мешчанинов 1940 йилда нашр этилган, ўз вақтида жуда машхур ва нуфузли бўлган “Общее языкознание” китобида русча понятийные категории шаклида бериб, асослаган эди.

Мантикий категория, одатда, грамматик аҳамиятга эга бўлган (яъни тилда ўзига хос фонетик, лексик, морфологик, синтактик каби воситалар билан ифодаланувчи) бир маъно – граммема – асосида тузилади. Бундай маънолар хилма-хил бўлиши мумкин. Масалан, замон, макон, жонли/жонсизлик, шахс, инсон/хайвон, эгалик/қарашлилик, сон/миқдор, даража, йўналиш каби. Тил қурилишида бу маънолар хилма-хил восита билан ифодаланиши мумкин. Дейлик, ўзбек тилида замон маъноси лексик (кун, йил, ой. . . ;энди, кейин. . .), морфологик (замон шакллари, келишиклар . . .), лексик-морфологик (урушда, келганда. . .), синтактик (2016 йил 10 январь) каби йўллар билан берилади. Мантикий категория тилда турли восита билан берилганидек, айти бир мантикий категориянинг бир тилда, масалан, лексик усул билан бериладиган маъноси иккинчи тилда, масалан, грамматик усул билан берилиши мумкин. Бунда жуда кўп ҳолларда тилшуносликда нотўғри талқинлар юзага келади; мантикий категориянинг бир тилда ифодаланиш хусусияти асосида бошқа бир тил ҳодисалари ҳақида хулоса чиқарилади. Масалан, рус тилида жинс мантикий категориясининг род грамматик категорияси билан алоқадорлиги асосида (*М* -*М* -*М* . . . кабиларга таяниб) ўзбек тилида род категориясини “тўқиш”, ўйлаб чиқариш ёки унинг йўқлигидан “хайратланиш” ҳолатлари шунинг натижасидир. Ваҳоланки, бир тилда ўзига хос ифодаланадиган мантикий категория бошқа тилда тамоман ўзгача берилиши ёки бу тил шу маънога нисбатан тамоман бифарқ бўлиши мумкин. Масалан, бир таркиблилик ва шахсизлик (гап қурилишида эганинг бўла олмаслиги ва ҳаракат/ҳолат

¹¹³Есперсен О. Философия грамматики. – М.: ИИЛ, 1958.

субъектининг мажхуллиги) рус тилида асосан шахссиз феъллар (светает, снежит, знобит . . .), кесим мавқеида келганда эга билан бирика олмайдиган ҳар хил сўзлар билан (можно, нужно, много, нет, холодно. . .) ифодаланади. Ўзбек тилида бу мантиқий категория маъноси лексик эмас, балки морфологик усул билан берилади.¹¹⁴ Шунинг учун мантиқий категориялар ва уларнинг тилларда ифодаланиш хусусиятларига ҳам эҳтиёт муносабатда бўлиш лозим. Бундан ташқари, тил ва тафаккур узвий боғлиқ бўлганлиги сабабли мантиқий категорияларнинг ҳажми ва ҳатто турлари ҳар хил тиллар учун бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, жонли-жонсизлик мантиқий категорияси рус тилида барча отларни икки:

- 1) одам ва ҳайвонларни атовчи;
- 2) нарса-буюм ва мавҳум отларни атовчи отларга ажратади:

Одушевлённые	Неодушевленные
dlh	Qlh
hg	Hgh
Δ hdZ	DmdeZ
kh[z Z	I hjn_ev

Ўзбек тилида эса бу бўлиниш бошқача. Ўзбек тафаккур тарзи жонли-жонсизликни эмас, одам-одам эмасликни фарқлайди. Яна бир мисол. Ўзбек онги модда, маъдан, хом ашёларни алоҳида бир мантиқий категорияга ажратишни талаб қилади. Чунки буларни атовчи сўзлар тилимизда қатор грамматик хусусиятга эга. Қиёсланг: чўян печ – ~~печ~~ . Вахоланки, рус тили учун бундай бўлиниш аҳамиятсиз. Қуйида мантиқий категориялар бўлмиш сифат ва миқдор ҳақида мулоҳаза юритамиз.

Фалсафий қонуниятларнинг негизида ётувчи сифат ва миқдор унсурлари барча объектив категориялар каби ўзаро алоқада, тобелик (бўйсунмиш) муносабатида туради.¹¹⁵ Аниқроқ қилиб айтганда, реал борлиқдаги, ўз кузатувимиздаги ҳар қандай предмет (воқеа, ҳодиса) да бу икки элементни текшириш мумкин. Шу фикрни қатъий таъкидлаган А.Г.Спиркин шундай илмий хулосага келади: “Для оперирования категорией количества, необходимо

~~предмет~~
~~и~~

»¹¹⁶

Предмет – ўзига хос белгилар мажмуидан иборат, яъни “мажмуи асм о ~~б~~ ~~б~~”. Ундаги сифат шундай муҳим хусусиятки, у туфайли предмет маълум бир давр мобайнида ўз-ўзида предмет (“вещь в себе”) бўлиб умумлашади, у ёки бу жиҳати, энг умумий, энг характерли белгилари орқали бошқа предметлардан фарқланишни, шунингдек, предметнинг алоҳидалигини, ўзига хослигини, яқкалигини таъминлайди. “Сифат – ~~б~~ ~~б~~”

¹¹⁴Бу масала тилшунос М. Р.Саидова томонидан атрофлича ўрганилган эди. Қаранг: Саидова М.Р. Сравнительно-типологическое исследование односоставных предложений в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – Ташкент, 1996.

¹¹⁵Бу масала И.М.Хайдаровнинг “Диалектика становления, функционирования и развития системного качества” (- Ташкент, 1984) асарида ёритилган.

¹¹⁶Спиркин А.Г. Происхождение сознания. – М.: Наука, 1960. – С. 331.

117 “Краткий философский словарь” (- М., 1998) да эса “сифат – бу ички ва ташқи муайянлик, предметларнинг характерли белгилар системасидирки, уни йўқотса, предмет предметлигини йўқотади” деган таъриф келтирилади. Бизнингча, сифат мантикий категориясига энг адекват (ҳаққоний) берилган изоҳ шу бўла олади. Чунки онгимизда “предмет” тушунчаси айнан мана шу характерли белгилар, ички ва ташқи муайянлик туфайли яшайди, сақланади. Инсон тафаккури энг умумий, моҳиятга дахлдор, энг характерли, нисбий муҳим хусусиятга эга тушунчаларни сақлаб қолишга мослашган.

Сифат – муайян белги (хусусият)лар мажмуи экан, бу ерда “хусусият” ҳамда “предмет” тушунчалари ҳам иштирок этади. Агарда сифат категорияси миқдор ва даража категориялари билан умумийликда бўлса, тафаккуримиздаги белги-хусусият (качество) категорияси “нарса” (предмет) ва “муносабат” категориялари билан мавжудликда:

omkmkby:ij f l:fmghk

Предметларнинг “гўзал”, “катта”, “оппоқ” каби белгилари улар (нарсалар) га нисбий барқарорлик бағишловчи, уларнинг сифатий муайянлигини таъминловчи, шунингдек, бошқа хусусиятлар билан алоқасини ифодаловчи элементлар. Шу қарашни назарда тутган ҳолда Г.Хегел предмет тушунчасига хос бўлган мантикий сифат категорияларига, айнан белги маъносига қуйидагича изоҳ берган эди: “Нарсанинг белгиси – бу унинг бошқаси билан алоқадорлиги, муносабати; белги(хусусият) бирор нарсанинг бошқа бир нарса билан муайян муносабати сифатидагина мавжуд.”

Тафаккур категорияларидан яна бири миқдор (количество) дир. Бу шундай мантикий бирлики, предметнинг ташқи белгиларини, муайянлиги – унинг ҳажми, кенглиги, узунлиги, баландлиги кабиларни ифодалаб келади. Нарса белгилари миқдорининг даражаси ошиб бораверган сари унинг сифати ҳам ўзгаради. Бундай жараён миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришига ўтиши дейилади.¹¹⁸ Буни тилдаги градуонимия ҳодисаси мисолида кўриш мумкин. Масалан, миқдор ўзгаришлари амалга ошаверган сари (уйдан харобагача ёки уйдан қошонагача) ўзининг энг охирги (ҳал қилувчи) чегарасига етгач, кескин сифат ўзгаришлари, сакраш содир бўлади: уй – ~~уй~~ ± ~~о~~ .

Аён бўладики, мантикий категориялар ва уларни турли хил тилларда бериш воситаларини қиёсий ўрганиш тилшунослик назарияси учун ҳам, тил таълими учун ҳам аҳамиятли. Зеро, мантикий категориянинг борлиқ, реал воқелик билан боғланиши лисоний категория ва маъноларнинг булар билан боғланишидан кўра бир поғона яқин ва буни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1-бўлим

Воқелик	
Онг (тафаккур)	
мантикий категория	лисоний категория

¹¹⁷Ўша манба – С. 340.

¹¹⁸Хайдаров И. М. Особенности действия закона взаимоперехода количественных и качественных изменений в современных условиях (09.620 - Диалектический и исторический материализм): Автор. дисс. . . канд. филос. наук. – Ташкент, 1971.

Демак, тил ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш лисоний категориялар воқеликни бевосита эмас, балки билвосита – воқеликнинг онгдаги инъикоси, миллий тафаккурда шаклланиши ва мантиқий категорияларда системалашishi (муносабатлар асосида гуруҳларга бирлашиши) орқали акс эттиради. Лекин бу ерда келтирилган қатор ҳали тўлиқ эмас. Чунки ҳар бир лисоний категория бу категориянинг умумлисоний ёки хусусийлиги, умумлисоний бўлса ҳам, хусусий бўлса ҳам, қайси муайян тилда воқеаниши ва бу тилнинг умумлисоний типологик ҳамда соф хусусий-индивидуал (такрорланмас) сифатлари билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳар бир тилда бетакрор ўзликка эга. Шунинг учун 1- чизма бирмунча тўлдирилиши лозим (2-чизма):

2-қў

Воқелик	
онг (тафаккур)	
мантиқий категория	лисоний тизим
	лисоний категория

Объектив воқеликдаги барча нарса ва ҳодисалар, мавҳумлик ва аниқлик (умумий ва хусусий ҳодисалар) бир-бири билан зич алоқада, таъсирда бўлгани каби тафаккур категориялари ва тил категориялари ҳам ўзаро уйғунликда ривожланади. Тил мавҳум, умумлашган, кузатишда берилмаган (нутқ билан оппозицияда) унсурларнинг муштараклиги, системаси сифатида энг умумий, юксак тафаккур категорияларини юзага чиқариш воситаси эканлиги мантиқий ва грамматик категориялар муносабатида қайта-қайта ўз исботини топади¹¹⁹.

Мантиқий категориялар моҳиятан нолисоний бўлганлиги (онг, тафаккур ҳодисасига асосланиши) сабабли лисоний категорияларни белгилаш ва, хусусан, ажратишга асос бўла олмайди; лисоний категориялар соф лисоний асосларда ажратилади, лекин мантиқий категорияларнинг лисоний ифодаси, хусусан, бу йўналишдаги қиёсий-типологик тадқиқотлар фан учун аҳамиятли.

Концепт, тушунча, сўз

Концепт – билимлар мажмуи.¹²⁰ Билиш ва тушуниш чу урливи ани лик сўзлари билан муайянлашади. Шунингдек, билиш борлик ҳодисаларига, тушуниш уларнинг замиридаги моҳиятга алоқадор тушунчалардир. Яъни инсон кўп нарсаларни билиши, лекин уларнинг моҳиятини англамаслиги мумкин. Буни Алишер Навоий “Лисонут-тайр” достонида “Кўрлар ва фил ҳикояти” орқали бадиий ифодалаган. Кўрлар фил ҳақида кўп нарсаларни билишади, лекин филнинг моҳиятини англаб етмаганлар. Ориф эса уларнинг билимларини умумлаштириш орқали фил моҳиятини англайди. Шу маънода кўрларнинг фил

¹¹⁹ G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.121.

¹²⁰Қаранг: “концепт (concept; konzept) – термин, служащий объяснению единиц ментальных или психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека”: Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – С. 90.

хақидаги билимларини чуқур, орифнинг фил моҳияти хақидаги тушунчасини аниқ дейишимиз мумкин. Тушунчадан эса маъно келиб чиқади. Бугунги кунда замонавий когнитив тилшунослик ёки лингвокогнитология (биз уларни фарқлаш тарафдоримиз¹²¹) тушунча замиридаги билимларнинг системавий муносабатларини тадқиқ қилиш билан шуғулланмоқда. Билимлар система характериға эға бўлмас экан, у тасаввурлиғича қолади. Барқарор (система)лашган билимлар концепт табиатига эға бўлади. Концепт моҳиятини тушунча ва сўз категориялари билан яхлит парадигмада, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини текширмасдан тушунтириб бўлмайди. Яқин вақтгача тушунча талқинларда тўғридан-тўғри борлиқ билан сунъий равишда боғланар эди. Когнитология самараси ўлароқ бу сунъийликка барҳам берилмоқда ва “қолдириб кетилган” бўғин – концепт чуқур ва атрофлича тадқиқ қилинмоқда. Занжир қанчалик қалин бўғинлардан тузилмасин, ундаги бир заиф бўғин ҳам унинг мустаҳкамлиғига путур еткази, демак, концептнинг ўрганилиши “тасаввур-концепт-тушунча-маъно” занжирини мукамаллаштиради ва, шу билан бирга, тушунча ва маъно (сўз) хақида бизга маълум ва тан олинган қарашларни ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Масалан, концептнинг миллийлиги кенг эътироф этилар экан, бу, ўз-ўзидан, тушунчанинг ҳам байналмилаллиги хақидаги “мумтоз” ақидаларға раҳна солиши мумкин¹²².

Тушунча – концептнинг “мағзи”. Воқеликнинг инсон онгида акс этиш жараёни – жуда мураккаб ҳодиса. Бунга ҳиссий (бундан тасаввурлар ҳосил бўлади) ҳамда мантиқий билиш (бундан концепт ва тушунча ҳосил бўлади) орқали эришилади. Улар шундай изчил ва босқичма-босқич ҳодисаларки, воқеаларни сезиш, туйиш, идрок этиш, улар хақида тасаввур, билим ва, ниҳоят, тушунча ҳосил қилиш жараёни кетма-кет содир бўлади. Масалан, маълум бир фильм (айтайлик, “Келинлар кўзғолони”)ни кўраётганда воқеларни сезги аъзолари – кўз ва қулоқ фаолиятиға таяниб қабул қиламиз, онг ва хотирамизда мавжуд бўлган ахборот билан қиёслаб идрок этамиз – уқамиз, тушунамиз. Шунинг маҳсули ўлароқ, тафаккуримизда мазкур фильм хақида анча абстракт, умумий бир ахборот (маълумот) ҳосил бўлади, бу – шу фильм хақида бизнинг онгимиздаги **тасаввурдир**. Бу тасаввур бизнинг онгимизда манзарали, иллюзиор – кўз олдида гавдаланувчидир. Лекин бу манзаравий тасаввур ҳали билим ёки тушунча эмас. **Тушунча даражасига кўтарилиш учун тасаввур муносабатлар тизимиға киришиб, концепт даражасига, яъни системалашган билим даражасига, сўнгра бу концепт жузъийликлардан, манзаравийликдан холи бўлиши, юксак умумийлик даражасига**

¹²¹Тилшуносликнинг ўрганиш объекти ҳар қандай ҳолатда ҳам тилдир. Шу маънода тилшуносликнинг психолингвистика, лингвокультурология, социолингвистика, когнитив лингвистика, прагматингвистика каби йўналишларининг ўрганиш объекти умумий, яъни тилдан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас. Масалан, прагматингвистика тил имкониятларининг прагматик хусусиятларини “тил→мулоқот системаси” йўналшишида ўрганса, у тилшуносликнинг, акс ҳолда прагматиканинг таркибий қисми саналади. Когнитив тилшунослик хақида ҳам шундай дейиш мумкин. Модомики, ўрганиш объекти тил экан, когнитив тилшунослик ўз тадқиқ масалаларини тил→мантиқ→борлиқ йўналишида, яъни маънодан тушунчаға, тушунчадан концептға, концептдан борлиққа йўналган ҳолда ўрганиши лозим. Акс ҳолда у мантиқ, психология каби фанларнинг таркибий қисми бўлиб қолади. Шунинг учун номлари шартли бўлган “концептдан тилға” йўналишидаги когнитив лингвистикани “тилдан концептға” тамойили асосида иш кўрувчи лингвокогнитологиядан фарқлаш лозим. Йўналишлар моҳиятини англашда ҳам мантиқан юқорида айтилган чуқурлик ва аниқлик тушунчаларига таянмоқ мақсадға мувофиқ деб ўйлаймиз.

¹²² Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 121.

қўтарилиши лозим. Фильмнинг муаллифи, яратилиш даври, образлар системаси, сюжети, композицияси, ғояси, бадиий хусусиятлари, асар ҳақидаги фикрлар, аҳамияти (бу қаторни анча давом эттириш мумкин) кабилар ҳақидаги тўлиқ ва системали тасаввур ҳосил қилинган, концепт шаклланди дейиш мумкин. Тасаввурнинг юқори даражаси (яъни тўлиқ ва системали тасаввур)да **концепт** туғилади.

Фильмнинг шаклий ва мазмуний томонларини ўзга фильмлар ва шу йўналишда ахборот берувчи бошқа манба (ёзма асарлар, оғзаки ривоятлар каби) лар билан қиёслаб, ўхшашлик ва фарқларини аниқлаб, унинг бошқа фильм ва ахборот манбалари билан муносабатларини – умумийлик ёки уйғунлигини ҳамда ажралиб турувчи жиҳатларини (ўхшаш ва зид томонлари, белги-хусусиятлари – сифатларини) онгимизда юқори даражадаги умумий бир яхлитликка бирлаштирамиз. Мана шу умумлашма айтилган фильм ҳақидагитушунчадир. Бу тушунча шу фильм билан узвий боғланган бўлиб, “Келинлар қўзғолони” фильми бу тушунчанинг шакл томони, уни дейлик, “Келинлар қўзғолони” хикоясидан, “Келинлар қўзғолони” пьесаси ва “Келинлар қўзғолони” спектаклидан фарқлаб туради. “Келинлар ўз олони” фильми тушунчасининг мазмун томонини ўша фильмдан олинган ахборот мажмуаси, фильмнинг санъат асари сифатида шу ахборотни етказиш хусусиятлари ҳақидаги билимлар ташкил этади. Демак, тушунча инсоний билиш жараёни маҳсули бўлиб, **гўё билиш натижалари (концепт) солиб қўйиладиган идиш ва қутичаларга ўхшайди**; хазинада – онгда, хотирада бу идишлар юксак тартиб билан каттароқ идишларга (категорияларга), улар эса махсус жавонларга, жавонлар хоналарга шу даражада қатъий тартиб ва қулайлик билан жойлаштириладики, киши сўзлаётган пайтида – ҳеч қийналмай юз минглаб тушунчалар ичидан кераклисини вақт сарфламай топа олади ва қўллайди. Концептнинг барқарорлиги ва тўлиқлиги, мукамаллиги ва изчиллиги тушунчанинг сифатини белгилайди¹²³.

Тушунча сезиш-идрок-тасаввур билан биргаликда ўқиш, эшитиш, тушунтириш орқали ҳам қабул қилиниши мумкин. Демак, **тушунча нафақат концепт идиши, балки уни узатиш воситаси ҳамдир.**

Тушунча – материянинг олий маҳсули бўлмиш миянинг юксак даражадаги маҳсулидир.¹²⁴ **Тушунчанинг сезги, идрок ва тасаввур ва концептдан фарқи шундаки, у муайян белги ва жиҳатларни эмас, балки у концептдаги энг умумий, энг муҳим умумлашмаларнигина сақлаб қолади.** Тушунча учун умумийлик хос. ЎТИЛда тушунчага қуйидаги изоҳ берилган:

“ТУШУНЧА1 Предмет ва ҳодисаларнинг мантиқан ажратилган муҳим белгиларини умумлаштириб, бирлаштириб акс эттирувчи тасаввур. Сўз туркумлари а идаги тушунча. Материя а идаги тушунча. ўшимча иймат тушунчаси. **2**Умуман нарсалар, ҳодисалар ҳақидаги тасаввур, тушуниш. шло а янги замоннинг янги одамлари келар... ва янги ном, янги тушунча олиб келардилар П. Турсун. Ўқитувчи.” “Советский энциклопедический

¹²³ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 132.

¹²⁴Хайруллаев М. , Ҳақбердиев М. Мантик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 105.

бўлмаганидек, тушунчанинг ҳам миллийлиги масаласини кун тартибига кўйиш лозим. Тушунча нафақат миллий, ҳатто балки маълум даражада ҳар бир инсонда маълум маъно ва микдорда индивидуал табиатга эга, чунки у инсоннинг билим ва тажрибаси, қолаверса ҳаёти, фаолияти, тарбия ва маданияти билан, ўй-фикрлари-ю одатлари, дунёқараши ҳамда маънавий дунёси билан алоқадор. Шу боис тушунчани ривожлантириш ва юксалтириш, шу орқали нутқни ўстириш билим ва мантиқий билишга, тажриба ва интилишга боғлиқ. Бунинг барчаси – сўз-тушунча-концепт боғланиши – тил-тафаккур боғланишидек барқарор, бири иккинчисини талаб этадиган, бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган диалектик бирлик эканлигидан далолат беради. Шундай яқин алоқа ва боғланишда бўлган ҳолда тасаввур концептга, концепт тушунчага, тушунча сўзга тенг эмас ва уларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари бор.

; сўз ташқи – моддий ҳамда ички – мазмун томонларидан иборат. Шу туфайли сўзни лексикологияда мазмун томонидан, фонетика, морфологияда ифода томондан текшириш мумкин. Концепт ва тушунча эса бир томонлама, у – абстракциядан, умумлаштиришдан иборат. Шунинг учун ҳам концепт ва тушунчанинг ташқи структурасини ўрганиб бўлмайди. Сўз эса ўзининг маъноси билангина концепт ва тушунча билан боғланади. Концепт ва тушунча онгимизда фақат мазмун томондан система ҳосил қилади, сўз эса семантик системага ҳам, грамматик, лексик, морфологик, стилистик ва бошқа доираларга ҳам тортилади. Шу асосда сўз ва тушунча, концепт муносабатида биринчи антиномия (зидланиш) ни **“сўз икки томонли лисоний бирлик, концепт ва тушунча эса бир томонли бўлиб, тафаккур бирлигидир”** деб бериш мумкин.

B сўзлар мустақил, ёрдамчи ва сўз-гапларга ажралади, концепт ва тушунча билан боғлиқлик эса мустақил сўзларнинг бир қисми – олмош туркумидан бошқаларига хос. Ёрдамчи сўз, олмош концепт ва тушунча билан боғланмаган. Ундов, модал, таклид ва таклиф-ишора (масалан, о , албатта, ти **-**) сўзларнинг концепт ва тушунча билан боғланганлиги мунозарали. Бундан ташқари, концепт ва тушунча нафақат сўз билан, балки сўз бирикмаси ва уланинг занжирлари билан ҳам ифодаданади. Масалан, аёллар кийими, “Келинлар ўз олони” икояси, “Келинлар ўз олони” пьесаси, “Келинлар ўз олони” спектакли, “Келинлар ўз олони” фильми. Шу асосда сўз, тушунча, концепт муносабатида иккинчи антиномияни **“барча сўзлар ҳам тушунча ва концептнинг шакли эмас ва тушунча ва концептнинг шакли фақат сўз ҳам эмас”** деб бериш мумкин. Шу зидланишга асос сифатида концепт ва тушунча олинганда “концепт ва тушунча сўз билан ҳам (олим), сўзлар кўшилмаси билан ҳам (Абу Наср Форобий), сўз бирикмаси билан ҳам (FmZebfb khgbc RZfklhl_eb), гап билан ҳам (Форобий – **Ж**) ифодаланади” дейиш мумкин. Шунинг учун соф мантиқий нуқтаи назардан урғочи от – байтал, қулунли от – бия, онанинг акаси – тоға айни бир тушунчанинг шакллари дир. Лекин уларни синоним деб аташ мумкин эмас, чунки улардан бири сўз, бошқаси эса сўз бирикмаси бўлиб, турли лисоний сатҳ бирликларидир.

MbghZ , тилда айна бир концепт ёки тушунча нафақат турли сатх бирликлари билан, балки айна бир сатхнинг бир неча бирлиги билан ҳам берилиши мумкин (синонимия): кичик – ~~h~~^M ± ~~h~~^M ± ~~h~~^M . . ва, аксинча, айна бир сўз бир неча тушунчани ифодалаш ҳам мумкин (омонимия): от – ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ . . . Бундан ташқари, тилда яна шундай ҳодисалар мавжудки, уларда сўз – сўз маъноси – тушунча, концепт муносабатларидаги номуносабатлик яққол кўришиб туради. Б.А.Плотников қуйидаги далилни келтиради: “Диалектические соотношения содержания и формы языковых единиц наблюдается и в случаях эмантисемии, когда одна и та же материальная форма слова вливает в себе понятия с противоположными значениями. . Так, например, слово “герой”

~~h~~^M

~~h~~

± ~~h~~^M

~~h~~^M

~~h~~ - ~~h~~^M

~~h~~^M

± ~~h~~^M

~~h~~^M

~~h~~ ~~h~~

~~h~~

Шу асосда сўз-тушунча-концепт муносабатларида учинчи антиномияни “айна бир тушунча ёки концепт бир неча сўз билан ва бир неча концепт ва тушунча айна бир сўз билан ифодаланиши мумкин” деб бериш мумкин. Шу боисдан когнитологияда “бахт” концепти, мантиқда “бахт” тушунчаси шартли равишда сўздан фарқлаш мақсадида қўштирноқ билан берилади.

LbghZ , концепт ва тушунча тафаккур бирлиги, борлик алоҳидаликлари ва муносабатларидаги умумий ва муҳим томонларнинг онгдаги инъикоси бўлган ҳолда баҳолаш, унга кимнингдир муносабати қўшимча (ёндош, ҳамроҳ) маънолари хос эмас; у баҳо маъносидан холидир. ¹²⁶ Сўз эса, аксинча, коннотатив (қўшимча услубий) маъно бўёғисиз бўлмайди. Масалан, тур – ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ ± ~~h~~ . . сирасида юз лексемаси бўёқсиз эмас, балки бетараф бўёқли. Шу хусусият асосида тўртинчи антиномияни “концепт ва тушунча учун қўшимча маъно хос эмас, сўз эса қўшимча маъносиз бўлолмайди” деб шакллантириш мумкин. изча сўзига эътибор берайлик. Бунда икки тушунча – “қиз” тушунчаси ҳамда “кичрайтириш” маъноси ёки тушунчаси мавжуд, яъни “кичкина қиз” тушунчасини берувчи бир ифода. Демак, икки ва ундан ортиқ тушунча худди шундай ҳолатда биргина сўз билан ифодаланиши мумкин.

;_r bghZ , концепт ёрқин динамик табиатли бўлиб, тушунча нисбий статик табиатга эга бўлса-да, у ҳам тарихий тараққиёт натижасида ўзгариши, ҳатто ўз аксига ўтиши ва бу сўзга таъсир этмаслиги, шунингдек, сўз тамоман ўзгариб, концепт ва тушунчага мутлақо таъсир этмаслиги мумкин. Биринчи ҳолатни биз Ер ва Қуёш ҳақидаги бундан юз йил олдинги ва бугунги тасаввур, билим ва тушунчаларимизнинг қиёсида кўришимиз мумкин. Иккинчи ҳолатни бундан 20 йил олдин кенг ишлатилдан ревизия, трагедия, область, министр сўзларининг тафтиш, фожеа, вилоят, вазир сўзлари билан алмашганида кўрамиз. Шу асосда “сўз ўзгариб, концепт ва тушунча ўзгармаслиги ва,

¹²⁶Чунки “муносабат”, “ижобийлик”, “салбийлик”, “бетарафлик/нейтраллик”, шунингдек, “сўзловчи”, “тингловчи” кабиларнинг ҳар бири алоҳида тушунчалардир.

аксинча, концепт ва тушунча ўзгариб сўз ўзгармаслиги мумкинлиги”, баъзан ҳар иккаласининг ҳам ўзгариши мумкинлиги ҳақидаги бешинчи антиномияни ифодалаш мумкин.

Хулоса шуки, фикрлаш ва унинг натижаси ўлароқ сўзлаш қобилияти – инсоннинг икки буюк ютуғи. Тафаккур шакли бўлмиш тушунча умумийлиги, мавҳумлиги билан сўздан фарқ қилади. Тушунчанинг вазифаси, ўзига хослиги – предмет, воқеа, ҳодисалар моҳиятини акс эттиришдан иборат.

Когнитология концептни, мантиқ фани тушунчани ўрганар экан, уларни ҳосил қилиш йўл ва механизмларига таянади. Улар таққослаш, анализ, синтез, умумлаштириш, абстракция қабилардир. Бу мантиқий усуллар мантиқий билиш, ақлий меҳнат жараёнида катта роль ўйнайди.

Сўз – инсон онги, юксак тафаккури маҳсули, у концепт ва тушунчалар билан алоқадор. Сўз ва тушунча ўзаро диалектик муносабатда бўлганлиги боис, концепт, тушунча ва сўз орасида номувофиқлик ҳам, мувофиқлик ҳам бўлиши мумкин. Бу тилнинг – серқирралиги, ниҳоятда кенг имконият ва шароитга эгалигидан далолат беради¹²⁷.

Концепт ва тушунча – инсоний билиш ва тафаккур маҳсули, сўз унинг воқеланиш шакли. Инсоният, жамият, маданият ва маънавият ҳамиша ривожланишда экан, бу уч унсур ҳам мутараққий бўлиб, бир-бирига таъсир этади, ўзгаради ва янгиланади.

Ҳукм ва гап

Ҳукм ҳақида тушунча. Тушунчалар муносабатни, яъни нарса ва ҳодисаларнинг объектив борлиқдаги зиддиятли табиатини, уларнинг диалектик муносабатини ифодалаш натижасида фикр пайдо бўлади. Фикр ҳукм орқали воқеланади. “Ҳукм фикр бўлиб, унда бирор нарса ҳақида нимадир тасдиқ қилинади ёки инкор этилади. Фикрнинг манбаи – реал борлиқ. Масалан, Барглар шитирлади. Реал борлиқда барглар ва уларнинг ҳаракати мавжуд, борлиқдаги бу предмет ва унинг ҳаракати онгда акс этиб, икки тушунча (предмет – барглар ҳақидаги тушунча ва унинг белгиси – ҳаракати ҳақидаги тушунча) шаклланади ва бу тушунчаларнинг қўшилиши ҳукми, фикрни келтириб чиқаради.”¹²⁸ Демак, ҳукм бирор предмет, воқеа ё ҳодиса ҳақидаги тасдиқ ёхуд инкор фикрдир. Тафаккур барча инсонлар (улар қайси тилда гаплашишларидан қатъи назар) учун объектив реалликни, олам асосидаги, ривожланишидаги диалектик қонуниятларни акс эттириш воситаси бўлганидек, тафаккур категорияси бўлган ҳукм ҳам реал боғланишларни, нарса муносабатларини ифодалайди. Масалан, Копток – ~~М~~^М. Копток реал борлиқдаги (биздан ва онгимиздан ташқарида бўлган, онгимиз, сезги аъзоларимизга таъсир этадиган) маълум бир воқелик, думалоқлик воқелиқдаги мавжудотларнинг белгиларидан, шакллари ҳақидаги тасаввурлардан бири. “Копток – думалоқ” ҳукмида шу икки тушунча ва уларни атаб келаётган сўзлар

¹²⁷ G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.142.

¹²⁸ Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 115.

яна бири сўроқ, ундов ва буйруқ гапларда ҳам ҳукм мавжудлиги ёки йўқлиги масаласи. Уларда тасдиқ ёки инкор маъноси ноаниқлиги сабабли бундай гаплар мустақил ҳукм эмас, деган қараш мантиқшуносликда Арасту давридан бошлаб ҳозиргача мунозара бўлиб келмоқда.¹³²

Ҳукмнинг гап билан боғлиқлиги. Ҳукмнинг тилда ифодаланиш шакли – гап. Гап лисоний категория, у тилшуносликнинг синтаксис бўлими объекти. У коммуникатив (алоқа-аралашув вазифасини бажарувчи) бирлик, фикрни ифодалаш ва узатиш, яъни фикр алмашиш учун хизмат қилади. Гап мантиқий-предикатив муносабатнинг лисоний ифодаси бўлган эга-кесимнинг синтактик боғланиши натижасида юзага келади. Демак, гап ҳукмнинг тилдаги шакли, тафаккур маҳсулини тилда (аниқроғи, нутқда) ифодалаш учун хизмат қилади. Гап – тугалланган маъно ва тугалланган оҳангга эга бўлган нутқий бирлик. Ҳукм ва гапнинг ўзаро муносабатини ўрганар эканмиз, аввало, улар орасида қуйидагича мутаносибликка эътибор бериш лозим: $NP \rightarrow VP \rightarrow CP$ ҳукми ва гапида отам бирлиги мантиқан субъект (С), грамматик жиҳатдан эга (Э)дир. Ў итувчи қисми мантиқан предикат (П), грамматик кесим (К) бўлиб, –дир мантиқан боғлама (Б), грамматик жиҳатдам кесимлик кўрсаткичи – аффикси (А) дир. Юқорида келтирилган ҳукм–гапда $C = Э, П = К, Б = А$ муносабатлари, яъни мантиқий ва грамматик ходисаларнинг ўзаро мутаносиблиги воқеланган. Мана шундай мутаносибликни Каримжон ухлади, ~~бу~~, ~~бу~~ каби ҳукм-гапларда ҳам кўрамиз. Ҳукм ва гап таркибий қисмлари орасида ўзаро мутаносиблик мана шундай ҳолатлар билан чекланади, холос. Чиройли изча баланд овоз билан китоб ўқи дагапида юқорида кўрилган мутаносиблик бўлмайди, чунки бу гапнинг грамматик бўлинишида эга ва кесим каби гап бўлақларидан ташқари аниқловчи ва ҳол ҳам бор. Мантиқан эса бу ҳукм $C (b\dot{h}ceb\ b\dot{m}\dot{a}\dot{q})$ ва $P ([z\dot{z}n\dot{h}\dot{a}[be\dot{z}db\dot{l}h[b\dot{m}$ -) ҳамда $B (-mo\ \dot{d}\dot{a}$ қисмларидан иборат.

Шу асосда биз ҳукм ва гап орасидаги қуйидаги фарқларни ажратишимиз мумкин.

$b\dot{h}geb\dot{z}$ ҳукм ҳамиша икки асосий ва бир боғлама қисмдан иборат, гап эса эга, кесимдан ташқари бошқа бўлақларни ҳам ўз ичига олади.

$B\dot{d}db\dot{g}b\dot{z}$, бир гапда (масалан, Ўзбекистон – ~~бу~~ гапида) мантиқий урғу қайси бўлаққа қўйилиши ва гапнинг актуал бўлинишига боғлиқ равишда субъект (актуал тема) мавқеида ҳам, предикат (актуал рема) мавқеида ҳам шу гап таркибидаги ҳар қандай тушунча кела олади, гап бўлақлари мавқеи эса (ўрни ва шакли ўзгармаса) барқарордир. Ёки Кеш Амир Темур томонидан обод илиндигапида Кеш эга, обод илинджесим, Амир Темур тарафидан тўлдирувчи мавқеида. Бу ҳукмда эса $C - :fb\dot{l}_fmj$, P эса Кеш обод илинджисмидир. Бундан гапнинг бўлақларга ажралиши билан шу гап замирида яширинган ҳукмнинг тушунчаларга ва C, P га бўлиниши кўп ҳолларда бир-бирига мос келмайди деган хулосага келиш мумкин.

$M\dot{q}gb\dot{z}$, айрим То а чи илади $brgb\dot{l}_a\dot{z}r\ ehabf$ каби

¹³²Фанда диалектик позицияда турмаган тадқиқотчилар ўрганиш манбаидаги бундай онтологик зиддиятларни, одатда, фандан четлаштириб, ёндош фанлар таъсирида вужудга келган ва бу фан учун бегона бўлган сунъий муаммолар сифатида баҳолайдилар. Хусусан, юқорида саналган муаммолар тилшуносликнинг мантиққа таъсири сифатида қаралади.

шахссиз гапларда эга мутлақо йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Улар – бир таркибли гаплар. Хукм эса ҳеч қачон бир таркибли бўлмайди. Юқорида келтирилган гапларда ифодаланган хукм мажҳул (номаълум, ноаниқ, лекин мавжуд) субъектли хукм саналади. Демак, **гап бир таркибли ҳам, икки таркибли ҳам бўла олади, хукм эса ҳамиша икки таркиблидир.**

Лўғибғў , мантиқий [С – П] предикатив муносабати ҳамма вақт ҳам эга-кесим муносабатига тўғри келавермайди. Масалан:

Ўфғд_е]Ўғб[һре

Ў

Ў

Ў

Ў

хукмларида 8 та [С – П] бор: 1) Каримжон келгач; 2) Ўфғ Ўғб [һре ; 3) Ўфғ д_е] ; 4) Кўфғғ Ўғб [һре ; 5) Ўфғ д_еб ; 6) Кўфғғ ; 7) Ўфғд_еб ; 8) ЎфғЎғб [һре .

Бу ерда келтирилган гапларда эса 6 та кесим шакли бор, холос (Каримжон келгач бирикмасида мантиқий предикатив алоқа бор, лекин эга –кесим алоқаси йўқ). Шу асосда **хукм асосини ташкил этувчи мантиқий предикатив алоқа ҳамма вақт ҳам гап асосини ташкил этувчи эга-кесим (кесимлик) алоқасига тўғри келмайди, предикативлик кесимликдан кўра кенгдир** дея изоҳлашга тўғри келади.

Бу масала туркий тилшуносликда алоҳида мавқе ва аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, унинг устида бирмунча тўхталиш лозим: предикативликнинг кесимликка мос келмаслиги ҳодисаси туркий тилларда ҳинд-европа тилларидан кўра кенгроқ тарқалган ва анча муаммолар туғдирган. Чунки туркий тилларда хусусий бажарувчили (субъектли, фоилли) равишдош (Ўфғ д_е]д_еб[һTMд_е]кғ] д_ефкғ br]Ўбпрбд), сифатдош (Сиз ў иган китоб изи арли)дангайган бирикмалари, сочи узун из. . . каби қурилмаларда предикатив алоқа мавжуд, лекин кесимлик муносабати йўқ. Бундай қурилмалар ҳинд-европа тиллари учун хос бўлмаганлиги, Ғарб тилларида гап билан берилиши сабабли мантиқий ва европача грамматик мезонлар асосида уларни гап сифатида баҳолаш ҳоллари кўп учрайди ва фанда (жумладан, ўзбек тилшунослигида) ҳар хил зиддиятлар, грамматик талқинларда ўнғайсизликлар туғдиради, масалан, кўшма гапга “икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг мазмун ва оҳанг жиҳатдан бутунлиги” дея таъриф берилгани ҳолда Ра имжон келгач, Салимжон дарсни бошладисингари гаплар (иккита предикатив муносабат борлиги сабабли) кўшма гап дейилади. Ваҳоланки, кўшма гап таърифи асосида бундай қурилмаларни кўшма гап сифатида баҳолашда мантиқий хатолик бор. Бу хатони соф мантиқ нуқтаи назаридан силлогизмлар асосида аниқлаш мумкин:

1. Кўшма гап таркибий қисмлари – содда гаплар.

2. Ўфғд_е]КўфғғЎғб[һре

кўшма гап.

3. Демак, Ра имжон келгачва Салимжон дарсни бошлади содда гапдир.

Бу хукм Салимжон дарсни бошлади қисми учун тўғри, чунки у ҳақиқатан ҳам нутқда мустақил қўланилиши ва маълум бир фикр англатиши мумкин.

Лекин бу фикримиз гапнинг Ра имжон келгач қисми учун хато, зеро бу таркибий қисм мустақил қўлланиш, алоҳида содда гап бўлиб келиш имкониятига эга эмас. Бунда С = П, П = К бор, лекин Б = А (яъни мантиқий боғламанинг кесимлик аффиксларига тенглиги) йўқ. Шунинг учун Ра имжон келгач таркибий қисмида мантиқий [С – П] (яъни ҳукм) бўлиши мумкин, лекин грамматик [Э – К] бўла олмайди, сабаби – d_e]Ғ сўзи таркибида бу шаклга нутқда мустақил қўлланиш қобилятини берувчи [А] таркибий қисми йўқ. Шунинг учун у содда гап бўла олмайди. Демак, бу силлогизмнинг асосларида хато бор. У қуйидаги икки йўлдан бири ёрдамида тузатилиши мумкин:

а) биринчи асос тузатилади: “ ўшма гапнинг таркибий ~~БМ~~ ~~Ғ~~ ”;

а) иккинчи асос тузатилади: “...” гапи ўшма гап эмас Шунинг учун А.Ғуломов ва М. Асқароваларнинг юқорида келтирилган ~~Вфhg d_e]Ғ~~ ~~Кзbfhg]Ғgb [hre]Ғ~~ каби гапларни қўшма гап сифатида талқин этувчи дарслигида “қўшма гапдаги қисмлар мустақил содда гап, айрим гап саналмайди” деб алоҳида таъкидланади.¹³³

Бундай муносабатни Сиз ў иган китоб ~~БМ~~ ~~Ғ~~ , Khq mamg ~~БМ~~ ~~Ғ~~ , ~~Вфhg~~ ~~dæe]Ғ~~ ~~БМ]ҒМ~~ , ~~Кhe]Ғ~~ ± ~~БМ~~ - ~~ҒМ~~ ~~Ғ~~ ± ~~ҒМ~~ ~~Ғ~~ каби қурилмаларда ҳам, русча ҳазиломуз, диалектал шаклдаги Сняв шляпу дождь пошел (Л.Толстой)¹³⁴ ходисаларда ҳам кўриш мумкин. Бу қўлланишларда [С – П] мавжуд, лекин [Э – К] йўқ.

~~Вфhg d_e]Ғ~~ ~~Кзbfhg]Ғgb [hre]Ғ~~ гапида бошқа ҳолатни кўрамиз. Бунда келди ҳам, бошлади ҳам [А] билан (яъни кесимлик аффикслари) билан шаклланган ва бемалол мустақил қўллана олади – мантиқий П грамматик К га мос келади.

Мантиқий [С-П] ва грамматик [Э-К] номувофиклиги сабабли тилшуносликнинг мантиқ билан чуқурроқ алоқада бўлган семантик синтаксис йўналишида грамматик гапдан ташқари пропозиция тушунчаси ажратилади. Пропозиция мантиқий ҳукмга грамматик гапдан кўра анча яқин.¹³⁵ Ҳабиб категорияси кўп ҳолларда мантиқий ва грамматик фарқларни ҳаспўшлашга хизмат қилади.

Ҳукм (мантиқий ҳодиса) ва гап (лисоний ҳодиса) нинг ўзаро муносабати билан танишиб, хулоса қилиш мумкинки, бу ходисалар ўзаро алоқадор, бир-бири билан боғлиқ ва мутаносиб, аммо айнаи бир нарса эмас. Уларни бир-бирининг алоқадорлигида кўриш ва таҳлил этиш шарт ва зарур, аммо мантиқий ҳодиса асосида лингвистик, аксинча, лисоний ҳодиса асосида – мантиқий (яъни мантиққа оид) хулоса чиқариш мумкин эмас. Тилшунос мантиқ, мантиқий ҳодиса ва мезонларни, мантиқшунос тилшунослик, лисоний бирлик ва лингвистик мезонларни билиши ва фарқлай олиши, уққан бўлиши шарт, лекин уларни аралаштирмаслик кўникмасига ҳам эга бўлиши зарур. Акс ҳолда мантиқшунос олдида ҳам, тилшунос олдида ҳам қатор сунъий муаммолар пайдо

¹³³Маҳмудов Н., Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Тошкент: Фан, 1992. – Б. 49.

¹³⁴Рус тили учун бу номезърий шакл ва қўлланиш туркий тиллар таъсирида пайдо бўлган бўлиши мумкин.

¹³⁵Қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992.

бўлади.

Назорат саволлари:

1. Тил ва тафаккурнинг диалектал бирлиги тушунтириб беринг.
2. Тилнинг тафаккур турларига муносабати қандай?
3. Алишер Навоийнинг тил ва тафаккур муносабати қандай изоҳлайди?
4. Концепт, тушунча, сўз бу бирликларни моҳиятини тушунтириб беринг?
5. Ҳукм ва гапнинг ўзаро ўхшашликлари қандай?

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш. – Т.: Шарқ, 2010.
2. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание. – Т., 2004.
3. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
4. Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8-62
5. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.
6. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
7. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
8. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.
9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.
10. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. -Тошкент, 2008
11. Холманова З. Тилшуносликка кириш. -Тошкент, 2007
12. Ҳамид Неъматов, Бахтиёр Менглиев. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. – Тошкент, 2015.
13. G.Hegel. The science of Logic. Cambridge
14. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company

5-мавзу. ТИЛ РАМЗИЙ СИСТЕМА СИФАТИДА

Режа:

1. Рамз ва унинг табиати.
2. Рамзнинг муҳим жиҳатлари.
3. Тил – рамзий тизим сифатида.
4. Тилшунослик семиотика эканлиги. Лисоний рамз. Лисоний рамз хоссалари.

Таянч тушунчалар: **fbkhe kbE** **j kZbE**
ekhgT e **khgtL ohkkZb**, **kbE**
fb

Рамз ва унинг табиати. **fb** тушунчаси – кўп маъноли. Олимлар томонидан унга ҳар хил таъриф берилган. Баъзи олимлар рамзни ниманидир алмаштира олувчи, қулайлик учун бирор нарса ўрнини эгалловчи бошқа нарса деб ҳисоблашса (масалан, Ж.Бирс), бошқа бир нуқтаи назар эгалари “бошқа бир нарсаларни ўзининг табиий хусусиятлари орқали эмас, балки инсонлар томонидан келишилганлик, қабул қилинганлик асосида англантиш учун яратилган моддийлик” сифатида талқин қиладилар.¹³⁶ Қомусий адабиётларда эса рамз (рус. знак, ингл. kb]g, нем. зеичен) тушунчаси қуйидача тавсифланади:

1. “Рамз (знак) – моддий (материал) қабул қилинадиган предмет (ҳодиса, кўриниш) бўлиб, ҳиссий билиш жараёнида ва одамлар орасидаги муносабатларда бирор предмет ёки предметнинг муайян хусусияти, муносабатини ифодалаш ҳамда ахборотни сақлаш, уни ёки унинг маълум бир қисмини узатиш учун хизмат қилади”¹³⁷.

2. “Рамз (знак) – бошқа бир предметнинг, белги ёки муносабатининг вакили сифатида намоён бўлувчи, ахборот (информация, билим) га эга, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш учун ишлатиладиган моддий предмет (ҳодиса)”¹³⁸.

3. “Рамз (знак) – бошқа бир нарса, воқеа-ҳодиса, ҳаракатни аташ, ифодалаш, у ҳақда хабар беришга хизмат қилувчи, бевосита кузатишда берилган (сезги органларига таъсир этадиган) моддийлик.”¹³⁹

Одатда, рамз атамаси ишора, белги, **fbkhe** (символ) терминларига синоним сифатида қўлланилади. Аммо улар орасида маълум фарқ мавжуд. Белги, асосан, предметнинг маълум бир хусусияти, муҳим, ажралиб турувчи сифати бўлса, тимсол муайян бир ғоянинг, идеал ҳодисанинг

¹³⁶Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М.: ИПЛ, 1971. – С. 95.

¹³⁷Философская энциклопедия. I. П. – М.: Изд. ИЗД. СЭ, 1962.

¹³⁸БИЗД. СЭ. – М.: ИПЛ, 1972. Т. 9; Изд. СЭ С. – М.: Изд. ИЗД. СЭ, 1981.

¹³⁹Философский словарь. Под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина. – М.: Изд. ИЗД. СЭ, 1968. – С. 120.

моддийлаштирилган ифодаланиши, нарсанинг ўзи эмас, балки уни эслатиб турувчи, кўз олдимизда гавдалантирувчи моддийлик маъносига эга бўлиб, унга кўпинча кўтаринкилик, тантанаворлик бўёғи, қўшимча маъно хос: Кабутар – ~~Ў~~ . Раамз бирор предметнинг воқеа-ҳодиса ёки хусусиятига ишора қилувчи, англлатувчи, унинг ўрнида келиб, мулоқот жараёнида алмаштира олувчи моддийлик. ~~Ў~~ сўзи тимсол атамасига хос бўлган бўёқлардан холи. Фан, жумладан, тилшуносликдаги ишора сўзи ҳам, баъзан шартли белги бирикмаси ҳам, шу маънода қўлланади. Бу атамаларнинг қўлланишидаги фарқ кескин эмас, улар бир-бирини бемалол алмаштира олади. Биз, асосан, раамз атамасидан фойдаланамиз, чунки бу сўзда биз учун зарур бўлган “нарсa (аталувчи, номланувчи) нинг ўзи эмас, балки бошқа, лекин уни эслатувчи моддийлик” маъноси бошқа атамалардагидан кўра ёрқинроқ. Раамз муайян бир мазмунни, ғояни бошқаларга етказиш вазифасини бажаради. Масалан, йўл четидаги қошиқ ва вилка (ёхуд бошқа шунга ўхшаш) тасвирли раамз яқин ерда ошхона, тамадди қилиш имконияти мавжуд жойни билдиради – у ошхона раамзи. Шундай қўлланилишда раамз атамасининг тимсол, белги, ишора атамаларига кўра қулайлиги қуйидаги гапларни қиёслаганда ойдинлашади:

Қошиқ-вилкали тасвир – ошхона борлиги	раамзи
	тимсоли
	белгиси
	ишораси
	шартли белгиси

Lbfkhe[_e]b brhZ каби сўзларга бу матнда воқеланган маънодан бошқа маънолар ҳам хос. Раамз сўзига эса шу матнда воқеланган маънодан ўзга мазмун хос эмас. Шу боис махсус термин сифатида шу сўздан фойдаланиш қулай. Бундан ташқари, ~~Ў~~ сўзидан раамзлик, раамзий, раамзсимон каби сўзларни яшаш қулай.

Раамзнинг муҳим жиҳатлари. Раамз учун умумий онтологик (табиий, зотий) хусусият – сезувчига ўзи ҳақида эмас, балки **сезилиш** (кўрилиш, эшитилиш, туйилиш каби) **асосида** бошқа нарсa ҳақида **ахборот** бериш. Ана шундай икки томонли моддийлик раамз саналади. Раамзнинг икки томонлилиги моддий (материал, ташқи, зоҳирий, очик, ифодаловчи) ва маъновий (мазмуний, идеал, ички, ботиний, ифодаланмиш)¹⁴⁰ томонлардан иборат бўлишида намоён бўлади.

Илмий адабиётларда раамзнинг таснифи хилма-хил. Дастлаб уларнинг 3 тури фарқланади:¹⁴¹

- 1) раамз-нусха;
- 2) раамз-белги;
- 3) раамз-тимсол.

Раамз-нусха – предметнинг ташқи кўрииниши билан айнан, ўхшаш раамзлар.

¹⁴⁰Илмий адабиётларда, одатда, даракчи ва хабар атамалари қўлланади.

¹⁴¹Қаранг: Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М.: ИПЛ, 1971. – С. 94: “Определение Пирса включает в число знаков широкий круг объектов, которые делятся на три группы: 1) знаки-изображения (icon); 2) знаки – индикаторы (index) и 3) знаки-символы (symbol).

Масалан, фотосурат, кўл излари нусхаси, пиктографик ёзувлар бу турга мисол бўла олади. Рамз-нусхада шакл томони билан хабар томони орасида табиий боғланиш мавжуд бўлади, бунда, одатда, ифода хабар асосида шаклланади.

Рамз-белги, маълум бир сабабга кўра, ўзи билан боғланган предмет (ходиса)лар ҳақида маълумот берадиган кўрсаткичлардир. Буни симптом ёхуд белгилар ҳам деб аташади. Мисол учун юқори ҳарорат (иситма) ёки йўтал – касалликнинг, кулиб турган чехра – қувноқлик белгиси (симптоми). Рамз-белгиларда шакл ва хабар орасидаги боғланиш кўп ҳолларда табиий.

Рамз-тимсол кўпинча сиёсий ва бадиий мақсадда ишлатилади. Масалан, Чўлпон шеъриятида “кундан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал” дея таърифланган гўзал эрк ва озодлик тимсоли, символидир. “Лисонут-тайр” достонида Семурғ борлиқни яратувчи ва унинг асоси, моҳияти бўлмиш Ҳақ тимсоли, кушлар Ҳаққа етишишни мақсад қилиб қўйган солиқлар, ундаги водийлар эса риёзат босқичларининг мажозий рамзи. Бутун маърифий мумтоз адабиётимизнинг “Қутадғу билиг”дан бошлаб Алишер Навоий ва Машраб асарларигача барчаси мана шундай маърифий рамз-тимсоллар асосида ёзилган.¹⁴² Байроқ, герб, муҳр каби тимсоллар ҳам шундай рамзлардир. Бундан ташқари, рамзнинг кенг тарқалган турларидан бири шартли рамзлар (ёки соф рамзлар)дир. Соф рамзларда шакл ва хабар орасидаги боғланиш ижтимоий шартланганлик табиатига эга бўлади. Шартли рамзлар моҳиятан рамз-тимсолларга жуда яқин.

Рамзларнинг яна бир таснифи уларнинг зотий/онтологик, натуралистик, биологиклиги (ифодаловчи билан, масалан, тутун/ хабар/олов / орасида боғланиш зотий, онтологик ва бирисиз иккинчиси бўлмаслиги) ёки сунъийлиги (одамлар томонидан ўрнатилганлиги) хусусияти асосида. Бунда рамз-белгилар, рамз-нусхалар – зотий рамз, рамз-тимсол, шартли рамзлар эса сунъий рамзлар сирасига киради.

Рамзларнинг бошқа бир таснифи уларнинг табиийлиги (ифодаловчи ва хабар орасида боғланиш табиат томонидан, инсон аралашувисиз ўрнатилганлиги) ёки ижтимоийлиги (конвенционаллиги – инсон томонидан маълум бир жамият доирасидаги шартлилик, келишилганлик асосида қабул қилинганлиги) асосида. Бу таснифда рамз-тимсол ва шартли рамзлар ижтимоий, рамз-белги ва рамз-нусхалар табиийлик сифатида тасниф этилади. В.М.Солнцевнинг фикрича, рамз вазифасига кўра нимагадир ишора қилиш ва конвенционаллик (яъни келишилган ижтимоийлик) хусусиятига эга. Олим бу ўринда “рамзий кўлланилиш” тушунчасини киритади ва шу йўл билан рамзларнинг шартлилиги ва шартсизлиги табиатини очиб беради: “Знаками, в терминологическом смысле слова, по видимому, “целесообразно” называть предметы, которые обозначают другие предметы не в силу своих природных свойств, а в силу того, что они, эти предметы, наделены людьми свойством обозначать какие-~~то~~ ~~предметы~~ ~~и~~ ~~т.д.~~

~~предметы~~ ~~и~~ ~~т.д.~~.” Шартсиз рамз, яъни рамзий ишлатилган, рамз бўлмаган предметни тавсифлаш учун қуйидаги мисолни келтиради:

¹⁴²Қаранг: Комилов Н. Тимсоллар тимсоли. Алишер Навоий. Ҳазаллар ва шарҳлар. Тўплаб нашрга тайёрловчилар: А.Шаропов, Б.Эшпўлатов. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 98-109; Воҳидов Р., Неъматов Х., Маҳмудов М. Сўз бағрида маърифат. – Тошкент: Ёзувчи, 2001.

“Предметнинг маълум бир белгиси ё хусусияти шу нарсанинг ўзини аташ учун қабул қилинган ҳолатдагина рамзга айланади. Масалан, кўз ўнгингиздаги гулханнинг тутуни гулханнинг рамзи бўлолмайди. Биз гулханни кўрмай, масалан, узоқдан фақат тутунни кўриб, ўша ерда ўт, олов, гулхан борлиги ҳақида ахборот олган тақдирдагина бу тутун гулханнинг рамзи, зотий, табиий рамз-белгиси – шартсиз рамз бўла олади. Бундай ҳолатда тутуннинг рамзий кўлланилиши, яъни тутуннинг гулхан атрибути ва даракчиси сифатида келиш ҳодисаси юзага чиқади.¹⁴³

Дарҳақиқат, истаган исм, ном – бу шартли белги, у ихтиёрий, шу йўл билан бирга жамият учун мажбурий ҳамдир. Бунда исталган предмет ёки хусусият исталган предмет, ҳодисанинг рамзи бўлиб келиши мумкин. Мисол учун, семофор чироқлари муайян мақсадни, вазифани бажаради. Қизил чироқ тўхташ, йўлнинг берклиги маъносини билдиради. Аммо бу қизил ранг “тўхтамоқ” маъносини ифодалайди, дегани эмас. Қизил рангнинг ўзи тўхташ маъноси билан ҳеч қандай зотий, табиий алоқада эмас. Бизда қизил ранг кишилар онгида турлича ғояларни – қон, ёшлик, жўшқинлик, севги (қизил гул мисолида) кабиларни билдира олиши мумкин. Бундан ташқари, семофорнинг “тўхташ” вазифасини англатувчи чироғи ранги сифатида исталган ранг олиниши мумкин эди, лекин жамиятимизда шу ранг мана шу вазифада қабул қилинган, ижтимоий келишилган ва барча йўловчилар учун мажбурий ва қатъий. Бу ерда рамзда даракчи ва хабар орасидаги боғланишнинг ихтиёрийлиги (тўхташ маъносини ифодалаш учун исталган ранг қабул қилиниши мумкин эди) ва ижтимоий мажбурийлиги (қабул қилингач, жамият аъзолари учун ихтиёрсизлиги) ёрқин намоён бўлади. Яна бир мисол. Йўтал, одатда тумов ва шамоллашнинг белгиси (симптоми). Бу табиий, биологик рамз. Йўтални шартли-ижтимоий (конвенционал) рамзга айлантириш мумкин. Масалан, икки киши (Раҳимжон ва Каримжон) ўзаро келишиб, шартлашмоқда.

Вfhg

- ~~fghg~~

- ~~ghgf~~

~~ghgf~~

~~fghg~~

Бу ҳолатда касалликнинг табиий рамз-белгиси бўлган йўтал тамоман бошқа ижтимоий вазифада – маълум бир киши учун маълум бир киши унинг олдига кираётганлигини ифодалаш учун сунъий ижтимоий рамз сифатида кўлланмоқда.

Ҳар қандай сунъий ижтимоий рамз маълум бир жамиятдагина (юқоридаги мисолда икки ўзаро шартлашган кишилар Раҳимжон ва Каримжон орасида) ва фақат бошқа бир рамз билан боғланиб (бошқа бир рамз билан оппозицияда бўлиб), бутунлик – система тузгандагина белгиланган бир вазифани бажара ва яшай олади. Юқоридаги мисолда ҳам йўтал рамзи йўталнинг эшитилмаслиги (йўқлиги) билан оппозиция ҳосил қилади. Зеро, бунда Каримжон учун йўталнинг эшитилиши ҳам, эшитилмаслиги ҳам аҳамиятга эга. Шунинг учун сунъий ижтимоий рамзларнинг яшаш тарзи маълум бир бутунликда, системада

¹⁴³Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М.: ИПЛ, 1971. – С. 96.

бирлашиш билан боғлиқ. Бундай системалар – рамзий система (рамзий тизим, семиотик система) деб аталади.

Демак, ҳар қандай нарса ёки ҳаракат маълум бир рамзий тизимда сунъий ижтимоий рамз сифатида исталган турдаги воқеа-ҳодиса, ғоянинг даракчиси, хабарчиси сифатида воқеланиши мумкин. Бу эса жамият учун жуда улкан ва қулай имкониятлар яратиб беради – битта оддийгина рамзда жуда катта миқдордаги ахборотни ҳеч қандай зиддиятсиз мужассамлаштириш – кодлаштириш, турли-туман шаклларда унга ишлов бериш, сақлаш, узатиш, қабул қилишга йўл очади. Жамиятимизда бу масалалар билан шуғулланувчи ва оммавий ютуғи замонавий компьютерлар бўлган махсус фан – семиотика фани мавжуд. Информатика – семиотиканинг бир тармоғи.

Семиотика фани ва рамзий тизимлар. Семиотика (ёки семиология; юнонча сема – “рамз” сўзидан) – рамз ва рамзий системалар хусусиятини ўргатувчи махсус фан. Семиотика барча фанларга алоқадор – ҳам улардан озикланадиган, ҳам уларни озиклантирувчи фан. Зеро, барча фанлар, ҳаётимизнинг барча жабҳалари ҳамиша рамзлар билан иш кўради. Барча соҳа ва фанлар рамзий тизимлари ва рамзларининг ўз хусусияти бор. Семиотика – рамзларнинг, рамзий тизим (система)ларнинг умумий қонуниятларини ўрганувчи ва ўргатувчи фан. Шу боис унинг бошқа фанлар билан боғланиши икки томонлама – ҳам улардан озикланади, ҳам уларни озиклантиради¹⁴⁴.

Семиотиканинг асосчиси америкалик файласуф, математик ва мантиқшунос Чарлз Пирс (1839-1914) дир. Мустақил фан сифатида бизда у яқинда шаклланди.¹⁴⁵ СССРда 1960- йилларга қадар семиотика ҳам кибернетика, генетика, структурализм фанлари билан бир қаторда қувғин қилинган, “буржуа уйдирмалари ва антимарксистик фан” тамғасини олган соҳа эди. Шу боис 70-90-йилларда совет оммавий электрон ва компьютер техникаси Ғарбдагидан кескин орқада қолди. Семиотика фанининг улкан ютуқлари, шубҳасиз, электроника, ҳисоблаш машиналари ва информатика равнақи билан боғлиқ. Семиотика бу соҳаларнинг ривожига тўртки бўлди ёки аксинча, буни айтиш қийин бўлса-да, ушбу соҳаларнинг ўзаро зич алоқаси шубҳасиз.

Семиотика рамзларнинг маълум тизимларда ўзаро муносабатларини ўрганувчи ва рамзнинг ифода томони тадқиқига кўпроқ эътибор берувчи **синтактика**, рамзларнинг хабар бериш, ахборот узатиш имкониятини ўрганувчи **семантика**, рамз ва рамзий тизимларнинг амалиётда қўлланилиши билан шуғулланувчи **прагматика** каби бўлимлардан иборат.

Семиотиканинг рамз ва рамзий тизимларга қўядиган асосий талаблари қуйидагилар:

1) ҳар бир рамзий тизим нисбатан ёпиқ ва қатъий чегараланган бўлиши лозим;

2) тизим ичида рамзлар ўзаро барқарор (турғун) ва қатъий муносабатда туриши керак;

¹⁴⁴ Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.47.

¹⁴⁵ 1960-йиллар комусларида семиотика мустақил фан сифатида ажратилмайди. У ё тилшуносликнинг бир бўлими (Қаранг: Словарь иностранных слов. – М.: ИЗД. СЭ, 1964. – С. 583) ёки бир соҳа деб баҳоланади (Философский словарь. – М.: Изд. ИЗД. СЭ, 1968. – С. 316)

3) ҳар бир тизимда рамзларнинг ташқи ва ички (ифода ва хабар) мутаносиблиги (симметрияси) таъминланиши зарур.

Кундалик ҳаёт ва фаолиятимизда – ҳар куни, ҳар соат хилма-хил рамзий тизимлардан фойдаланамиз. Ёзув ва ҳарфлар, йўл ҳаракати қоидалари ва белгилари, дарс жадвали, турли хил кўнғироқ, гудок, муассаса ва бинолардаги лавҳа ва шиорлар, транспорт воситаларидаги ёзув ва рақамлар ва ҳ. Улар сон-саноксиз. Барча фанлар ёзувдан ташқари фақат шу фан учун хос бўлган ўнлаб рамзий тизимларга эга. Масалан, математикада қуйидаги рамзий тизимлар билан иш кўрилади:

- 1) рақамлар;
- 2) амаллар;
- 3) касрлар;
- 4) фигуралар;
- 5) математик амалларни бажариш алгоритми (тартиби);

б) турли-туман математик тушунча ва функцияларни ифодаловчи ҳарфий ва бошқа турдаги рамз ҳамда қисқартмалар (масалан, R – радиус, C – сатҳ, юза, a, b, c, \dots исталган турдаги сон, $tg, \frac{1}{b}$ каби).

Фақат математика фани доирасида яна ўндан ортиқ рамзий тизимларни санаш мумкин. Айтиш мумкинки, рамзий тизимлар ҳар қадамда учрайди ва бу тизимлар ичида энг оммавий, кенг тарқалгани ва каттаси тилимиздир. Тилимиз ҳам рамзий система бўлиб, шу тизим қонуниятлари асосида яшайди, ишлайди ва ривожланади. Шу сабабли тилни ўрганувчи фан – тилшуносликни Фердинанд де Соссюр семиотиканинг бир тармоғи деб таърифлаган эди: “Тил – ғояларни ифодаловчи рамзлар системаси, нутқий қобилятнинг ижтимоий маҳсули, ижтимоий жамоа томонидан ҳосил қилинган зарурий рамз (имконият)лар мажмуидир. Ҳақиқатан ҳам, моҳият эътибори билан табиий тил ўзининг хусусиятлари билан рамзлар тизимини эслатади. Воқеликдаги битта предметни, масалан, ҳар ким ва ҳар кун фойдаланадиган суюқлик – сувни олайлик. Ўзбек кишиси бу суюқликни сув, тожик об, рус вода, араб мў, инглиз $w\text{ater}$ деб атайди. Нега бир хил суюқликни беш халқ беш хил номлайди? Бунинг сабаби шундаки, нарсанинг номи билан шу нарсанинг ўзи (бошқача, илмий атамалар билан айтганда – аталмиши, денотати, борликдаги муқобили) ўзаро рамзий, шартли боғланган; ном билан нарсанинг ўзи орасида ҳеч қандай табиий-онтологик боғланиш йўқ¹⁴⁶. Акс ҳолда, бир денотатнинг номи турли тилларда бир хил бўлур эди.¹⁴⁷

Тил – рамзий тизим сифатида. Тил ҳар бир жамият учун “азалдан тайёр”, қабул қилиниши умумий ва мажбурий бўлган авлодлар меросидир. Жамият аъзолари тилнинг қандай пайдо бўлгани, ким яратгани-ю, ким тузгани, ундаги рамзларни ким ҳосил қилгани (яъни, предметларни муайян бир номлар билан ким илк марта атагани каби) каби масалалар билан, табиийки, қизиқмайди. Кундалик ҳаётимизда “Нега бу предметнинг номи шундай (масалан, китоб)?” деган саволни ҳеч ким бермайди. Жамият аъзолари тилни “қандай бўлса,

¹⁴⁶ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 155.

¹⁴⁷ Бунга яқин хусусиятни фақат таклид сўзлардагина қисман учратишимиз мумкин.

шундайлигича” қабул қилиб кўникишган. Улар рамзларнинг ички хусусияти, тарихи кабиларга қизиқишга ёки бир рамз ўрнида бошқа рамзни қўллашга эҳтиёж сезмайди. Ҳатто ўзгартира олмайдилар: тил алоҳида шахсларнинг бўйруқ ва хоҳишларига бўйсунмайди.

Тилнинг қурилиш (структур) бирликлари бўлган фонема, морфема, лексема ва қолип (қурилма, модел) лар сирасида фонема бошқа барчаси рамз табиатига эга. Масалан, -eʒ унсурининг ташқи – даракчи томони тилда маълум фонемаларнинг (ёзувда ҳарф ва талаффузда товушларнинг) барқарор бутунлиги бўлса, унинг ички – хабар томони ўзбек тили учун хос сон категориясининг кўплик шакли учун хос бўлган маъноларни ифодалаш ва вазифаларни бажаришдир. –лар унсурида бу икки томоннинг боғланиши зотий ёки табиий эмас; жамиятдан бу боғланишни тайёр ҳолда қабул қилганмиз (бизни шунга ўргатишган) ва унга риоя қиламиз. Демак, бу унсурда томонларнинг боғланиши шартли, конвенционал ва -eʒ рамз моҳиятига эга.

Лексеманинг рамзий табиати сув сўзи мисолида кўрсатилди. Қолип (қурилма)лар эса тилда морфема ва лексемалар асосида тузилади ва қурилиш материали рамзий табиатга молик бўлгач, қурилмалар ҳам шундай моҳиятга эга бўлиши шарт.

Тилнинг структур (қурилиш) бирликларидан фонеманинг рамзий моҳияти тилшуносликда мунозарали, чунки фонемалар тилнинг бир томонли – фақат моддий томонли бирликлари бўлиб, маъно ва мазмун билан бевосита боғланмаган. Шу асосда уни кўп олимлар рамз деб ҳисобламайдилар. Лекин фонемаларда маъно фарқлаш вазифаси мавжуд бўлганлиги сабабли айрим тилшунослар рамз сифатида қараш лозим деган фикрни илгари сурадилар – рамзий тизимда ҳеч бир нарса рамзийликдан холи бўлмаслиги лозим¹⁴⁸.

Инсоннинг муҳим белгиларидан бўлган тил моҳият ва қурилиш жиҳатидан рамзий тизим. Лекин у бошқа рамзий тизимлардан кескин фарқланади. Ўтган асрнинг боши ва ўрталарида (Соссюр ва илк структурализм даврида) тилнинг рамзий тизим эканлигига алоҳида урғу берилар – бу ўша даврда туб янгилик эди. Ҳозир эса тилнинг бошқа рамзий тизимлардан фарқига урғу бериш даври. Алоҳида таъкидлаш лозимки, табиий тил барча рамзий тизимлардан устун, чунки у исталган сунъий рамзий тизимни алмаштира олиши, ўрнини босиши мумкин. Аслида, барча рамзий тизимлар лисоний тизим асосида яратилади, уларнинг асосида табиий тил ётади. Рамзий тизимни бирламчи-иккиламчилик асосида тасниф этишда тил бирламчи – қолган барча сунъий рамзий тизимлар учун асос, уларни алмаштира оладиган система сифатида тасниф этилади, иккиламчи рамзий тизимлар қулайлик учун соф прагматик мақсадларни кўзлаб тузилади. Масалан: $2Z2 + [2 - c3 = 0$ тенгламасида $2Z2$ хонасини лисоний ифодалайдиган бўлсак, у қуйидаги шаклга эга бўлади: “маълум бир сон ўзини ўзига кўпайтмасининг икки баравари”. Бу саккиз сўзли ибора олдида $2Z2$ нинг афзаллиги исботталаб эмас.

Тил ҳар қандай сунъий рамзий тизимни алмаштира олади, лекин бирор-бир бошқа рамзий тизим – қанчалик мукамал бўлмасин – тилни алмаштира

¹⁴⁸ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P.172.

олмайди.

Тил шундай рамзий тизимки, у маълум бир жамият ҳамма аъзоларининг барча фаолият турлари учун умумий ва мажбурий. Қолган рамзий тизимлар жамиятнинг алоҳида гуруҳлари, айрим фаолият турлари учун хосланган.

Тил – ўз-ўзидан ривожланиш, ўзгариш, таъсирга берилиш, жамият талаблари асосида янгиланиш, биологик органик системалар сингари эҳтиёжларга мослашиш, заруриятни қондириш, эскилик (етишмайдиган)ни тўлдириш хусусиятига эга, бошқа рамзий тизимларда эса муқимлик мавжуд, улар фақат табиий тил асосида, яъни инсон онги ва фаолияти орқали янгиланиши, ўзгариши, ривожланиши мумкин.

Тил шундай рамзий тизимки, унинг бирликлари (рамзлари)га даракчи ва хабар номутаносиблиги (асимметрик дуализм) хусусияти хос ва бу масала устида алоҳида тўхталиш лозим.

Лисоний рамз

Лисоний рамз, унинг бошқа семиотик рамзлардан фарқи. Предмет, уни ифодаловчи сўзнинг маъно ва товуш томони муносабати масаласи ҳатто антик файласуфларни ҳам қизиқтириб келган. Ўша даврлардаёқ бу муаммонинг ҳар хил нуқтаи назардан ечими таклиф этилган. Булар ичида энг кўп мунозараларга сабаб бўлгани сўзнинг товуш томони билан у ифода этган маъно (хусусан, атаб келаётган нарса) орасида боғланиш табиийми ёки тасодифий (келишилганлик асосида)ми деган саволга қандай жавоб бериш билан боғлиқ. Антик давр файласуфлари бу жиҳатдан иккига – аналогистлар ва аномалистларга бўлинган. Аномалистлар саволга ижобий жавоб беришга – нарса номи унинг табиати билан боғлиқлигини асослашга интилсалар, аномалистлар бунга салбий жавоб беришган.¹⁴⁹ Мана шу салбий жавобда тилга рамзий тизим сифатида ёндашиш асоси яширинган ва бу масала, юқорида кўриб ўтилганидек, ҳозирги тилшуносликда етарли даражада тадқиқ этилган, таснифланган ва ечимини топган – бугунги кунда ҳеч ким, ҳатто изчил ва қатъий диний дунёқарашда турган олимлар ҳам, тилнинг рамзий система эканлигига шубҳа билан қарамайди. Лекин лисоний рамз деганда нимани тушуниш лозим, деган саволга келганда яқдиллик тугайди – бир гуруҳ олимлар рамз деганда лисоний бирликнинг фақат ташқи (моддий, товуш, ҳарф каби) томонини тушунсалар, кўпчилик уни ташқи ва ички томонлар бирлигида кўради.¹⁵⁰ Ҳақиқатан ҳам рамзда ички ва ташқи томон бир-биридан узилса, рамзлик моҳияти ҳам йўқолади. Зоҳиран, масалан, китоб ҳарфлар тизмаси “ўқишга мўлжалланган ўқув қуроли” мазмунининг рамзи ва рамз деб фақат ташқи томонни тушунса бўладигандек. Лекин тилда, масалан, та ара рамз эмас, ваҳоланки, унга жуда ўхшаш ба ара рамз? Бунга фақат “иккинчиси маъно, ифодаланмиш билан боғланган, шунинг учун у рамз, биринчисида эса бундай боғланиш йўқ” деб жавоб бериш мумкин. Рамз, албатта, моддий, лекин мазмун томон билан боғланган ва у билан бутунлик ҳосил қилгандагина рамзлик моҳиятига эга бўлади. Ички томонидан узилган рамз рамзлик моҳиятини тамоман йўқотиб,

¹⁴⁹Қаранг: Томсен И. История языковедения до конца XIX века. – М.: Учпедгиз Наркомпроса, 1938. – С. 13-16.

¹⁵⁰Қаранг: Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. – М.: ИПЛ, 1971. – С. 85.

Рамзнинг ясалмаслиги. Лисоний рамзда бунинг тамоман аксини кўриш мумкин. Тил рамзлари ҳамisha ҳаракатда: бир сўз (ўзак) дан ўнлаб сўз яшаш, эскириш, архаиклашиш, замонавийлашиш, янгилашиш, ўзлашиш, калькалашиш каби. Ҳар бир тилнинг лисоний рамзлари шу тилгагина хос бўлган йўл, анъана билан ривожланади, бир-биридан, ўз-ўзидан ясалади.

Тил рамзларида барқарорлик ва ўзгарувчанлик диалектикаси. “Тилнинг келиб чиқиши” бўлимида предмет ва исм, предмет рамзи масаласи борасида бир қатор диний (Одам Ато томонидан сўзлар, исмларнинг яратилиши) ҳамда илмий (ундов ва тақлид назарияси) қарашлар билан танишиб ўтилган эди. Аслида, ҳозирги тил доираси ва даражасида қачонлардир предметларга муайян ном қўйиш, муайян бир акустик образларни танлаш ҳодисаси ёки далилини учратмаймиз. Аслида, жамият аъзолари ўзида тил белгисини ўзгартиришга, алмаштиришга эҳтиёж сезмайди. Ахир, “китоб” лисоний рамзи ўрнида “книга” ёки “боок”, “буч” сўзларини қўйишга, муомала-муносабатни мураккаблаштиришга нима сабаб бўла олади?! Бундан ташқари, лисоний рамзлар бошқа рамзлардан фарқли ўлароқ чексиз, ўз-ўзидан кўпайиб боради. Айнан мана шу хусусиятлар тилда муайянлик, барқарорлик ва ўзгарувчанликни мувозанатга келтиради. Тил – мураккаб система тузилишига эга ҳодиса бўлганлиги боис уни ўзгартириш анча-мунча кишининг қўлидан келмайди. Истиклолга эришилгандан сўнг тилимизда қўллана бошлаган тайёра, тайёраго , аким, тирилтириш (реанимация), миршаб (милиционер, мелиса), рўзнома, ойнома сингари сўзлар матбуотда қўлланишига қарамай, ўзлашмаганлиги, оммалашмагани бунинг ёрқин далили бўла олади. Барча ижтимоий қонунларни, бошқа рамзий ифодаларни қонун ва қарор асосида ўзгартириш мумкин, лекин тилга нисбатан бундай зўравонлик ҳеч қандай фойда бермайди, зеро, ундан ҳар бир киши, ҳар куни фойдаланади. Тилсиз, демакки, тил рамзларининг барқарорлигисиз инсоният ҳаётини тасаввур этиб бўлмайди.

Тил фақат вақт, замон, давр ва ижтимоий зарурат таъсирида – ўшанда ҳам ўз ички тараққиёт қонунларига мувофиқ йўналиш ва кўламда – ўзгариши мумкин. Лисоний рамз алоҳида шахслар истаги асосида ўзгармайди.¹⁵² Шу асосда XIX аср тилшунослигида тилни биологик организм сифатида талқин этувчи натурализм оқими шаклланган ва ривожланган эди.¹⁵³ Оксфорд университети профессори Макс Мюллер (1823-1900) нинг тилшунослик назарияси бўйича натуралистик нуқтаи назардан ёзилган қўлланмаларидан бирида шунга жуда яқин бир воқеа тасвирланади. Русия императори монарх (мутлақ ҳоким) Александр II черковда роҳиб (монах, зоҳид дарвеш)лар ҳузурида нутқ сўзлаганда кофе сўзини средний род шаклида (оно тарзида) қўллаган. Шунда роҳиблардан бири ва император орасида шундай суҳбат бўлган:

ЎБ[: Шоҳим, кофе мужской родга мансуб.

¹⁵²Бунда ёзув, имло каби тилнинг ташқи томонига алоқадор ҳодисалар тушунилмайди. Чунки ёзувнинг ўзи лисоний рамз эмас, балки график (бамисли йўл ҳаракати белгилари, ёки математик формулаларда ишлатиладиган ёзма белгилар) рамзлардир.

¹⁵³Қаранг: Амирова Т. и др. Очерки по истории лингвистики. – С. 352-362.

Vfi_ʝj : Ким айтди?

ʝʝ[: Шундай қабул қилинган.

Vfi_ʝj : Монарх Александр фармони: Бугундан эътиборан кофе сўзи
средний родда бўлсин!

Лекин император фармони ҳам сўзнинг род шаклини ўзгартира олмади.¹⁵⁴

Лисоний рамз маълум вақт давомида барқарор ва маълум маънода турғун бўлмоғи шарт. Лисоний рамзнинг ўзгаришини эса вақт ҳал этади. Бунга ҳар бир тил захирасидан истаганча мисол, далил топиш мумкин. Замон оқими ё рамзнинг ифода томонига, ё мазмун томонига таъсир этиши мумкин. Мисол учун тилимиздаги ишло сўзи тарихан “қишлаш учун жой” маъносини билдирган. Ҳозир эса бу рамзнинг мазмун-моҳияти бутунлай ўзгарган. Ёки инглиз тилидаги ҳозирги фот (оёқ) рамзини олиб қарайлик. Англосаксон тилида илгари фот (оёқ) ҳамда фоти (оёқлар) кейинчалик фет (оёқлар) шаклига келган. Ниҳоят, ҳозирги кўплик шакли феет (оёқлар) кўринишида сақланган. Бу лисоний рамз даракчи (ифодаловчи) томонининг ўзгарувчанлигига далил.

Тил рамзларида асимметрик дуализм. Лисоний рамз даракчи (ифодаловчи) ва хабар (ифодаланмиш) томонларидан иборат экан, уларнинг ўзаро боғланиши ҳам бошқа семиотик тизимлардан анча фарқ қилади, бу ҳодиса лисоний рамзда ташқи ва ички томон – шакл ва мазмун боғланишининг асимметрик дуализми сифатида намоён бўлади. Бошқа рамзлардан фарқли ўлароқ, лисоний рамзларда битта шаклга бир неча маъно (омонимия) ёхуд, аксинча, бир маънога бир неча шакл (синонимия) тўғри келиши мумкин. Масалан:

а) битта ифодаловчига икки ва ундан ортиқ хабар (маъно) тўғри келади (омонимия):

<i>om</i>	bkfghfeʝʝ
	wrʝʝmyoʝʝ
	lʝʝʝl mehʝʝ ...
	khgkbnʝʝ_teʝʝ

б) битта хабар(ифодаланмишга) икки ва ундан ортиқ даракчи (ифодаловчи) тўғри келади(синонимия):

ʝʝ	тананинг ушлашга мослашган аъзоси
bebd	
ʝʝ	

Ҳ.Неъматов ва Р.Расулов лисоний рамзда асимметрик дуализмни шундай изоҳлайдилар. Тилдаги шакл ва мазмун номутаносиблигининг сабаби шундаки, тил рамз (бирлик)ларининг моҳияти оддийгина шакл ва мазмун боғланиши орқали эмас, балки тил бирликларининг ўхшашлик (парадигматик) ва кўшничилик (синтагматик) муносабатлари орқали аниқланади. Масалан, от

¹⁵⁴Қаранг: Чикобава А.С. Проблема языка как предмета языкознания. – М.: Учпедгиз, 1958. – С. 55-56.

шаклдош луғавий бирлигини ўхшашлик қаторида (парадигмада) кўриб чиқамиз:

а)от ҳайвон номи сифатида от, улов, хачир, эшак кабилар билан;

б)ном маъносида ном, атама , исм кабилар билан;

в)тилшунослик термини сифатида сифат, сон, олмош кабилар билан;

г)фёъл-ҳаракат маъносида хилма-хил фёъллар билан ўхшашлик қаторларига киради¹⁵⁵.

Кўшничилик қатори (синтагматика) эса асимметрик дуализмга деярли барҳам беради. Исбот тариқасида суз лисоний рамзининг синтагматик муносабатлари – бирикиш қаторларини кўриб ўтамиз:

kma- (“қуй”, “сол” маъносида) овқат ва суюқликларни атовчи сўзлар – hr
rhc сингарилар билан;

kma – (“сувда ҳаракат қил” маъносида) сувлоқ жойларни атовчи сўзлар –
kmr. . . . кабилар билан;

kma – (кўзнинг махсус ҳаракати маъносида) асосан кўз лексемаси ва
жўналиш келишиги шаклидаги тўлдирувчи билан;

kma – (“шохи/пешанаси билан урмоқ” маъносида) мол, жониворларни
атовчи сўзлар билан синтагматик муносабатларга киришади.

Кўринадики, матнда (конспектда) номутаносиблик тамоман йўқолади.

Лисоний рамзлардаги асимметрик дуализм тил қурилишида жуда катта аҳамиятга эга. “Тилнинг ўз ҳолича ривожланиб, кунма-кун ўсиб бораётган жамият талабини қондира олиши, жамият аъзоларига ҳеч бир қийинчилик туғдирмай ривожланиши шакл ва мазмун номутаносиблиги асосида юз беради”¹⁵⁶.

Лисоний рамз ҳақидаги шарҳ якунида айтиш мумкинки, у нолисоний рамзларнинг барча тури хусусиятларини ўзида мужассалаштирган ҳолда бошқа рамзларда кузатилмайдиган қатор ўзига хосликларга эга.

3-§. Сунъий тиллар ва рамз

Сунъий тил тушунчаси. Сунъий тил – маълум бир мақсадга йўналтирилган махсус семиотик система. Сунъий тил табиий тил асосида яратилади, бироқ у табиий тилга кўра анча тор ва хусусий. Масалан, информатсион тиллар, олимлар томонидан яратилган эсперанто тили, математик тиллар каби.

Сунъий тилларнинг табиий тиллардан асосий фарқи шундаки, улар бир маъноли – симметрик – бир шаклга бир маъно, бир рамзга бир вазифа мувофиқ келади. Табиий тилда эса бир шаклда бир неча маъно бўлиши ёхуд бир маънони бир неча шакл ифодалаш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, табиий тилларда рамзларга шакл ва мазмун асимметрияси хос бўлса, сунъий тиллар унинг симметрияси асосида тузилади. Бундан ташқари, табиий тил рамзлари – ўзгарувчан ва ривожланувчан. Сунъий символлар эса барқарор бўлиб, ўз-

¹⁵⁵Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т: Ўқитувчи, 1995. – Б. 33.

¹⁵⁶Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т: Ўқитувчи, 1995. – Б. 33.

Ўзидан ривожлана олмайди, табиий тил каби давр, муҳит ва замон таъсирига учрамайди. Аниқроқ айтганда, сунъий тилни фақатгина инсоннинг ўзи – унинг яратувчиси ва ишлатувчисигина ўзгартириши, алмаштириши мумкин.

Сунъий тил рамзлари тушунча билан алоқадор. Масалан (-) “айирмоқ” тушунчасини, энд эса “тугамоқ” тушунчасини билдиради. Сунъий тиллар фақат бир соҳа, муайян жамоа эҳтиёжига асосан яратилади, табиий тил эса барча учун хизмат қилади.

Эсперанто тили ва бошқа ёрдамчи тиллар. Одатда, инфор­мацион ҳамда халқаро ёрдамчи тиллар ажратилади. Халқаро тилни яратиш ғояси 17-18-асрларда лотин тили халқаро мавқеининг аста-секин камайиши натижасида туғилган. Аввал бу мантиқий тушунчалар таснифига асосланган тил эди, кейинчалик табиий тил материаллари ва намуналари асосида қатор лойиҳалар пайдо бўлади. Бундай лойиҳалардан биринчиси 1880 йилда машур немис тилшуноси Август Шлейхер (1821-68) томонидан яратилди. Сунъий тиллар орасида энг машҳури эсперанто тили бўлди: у ўз атрофига халқаро тилнинг фаол тарафдорларини тўплаб, кенг ёйилди. Эсперанто 1887 йилда варшавалик ҳаким Людвиг Заменгоф (1859-1917) томонидан яратилди, унинг тахаллуси билан Эсперанто (бу сўз ҳаким яратган тилда “умидвор” маъносига эга) дея аталди. Эсперанто воқеликдаги турли жабҳалар тушунчаларини ифодалаш учун ҳар хил тиллардан олинган, табиий тиллар сўз қурилиши қолиплари асосида яратилган минглаб сўз-терминлардан, ўнлаб аффикслардан, сўз яшаш, сўз бирикмаси ва гап қурилиши моделларидан фойдаланади. Эсперанто тилида кўплаб журналлар, илмий тадқиқотлар, бадиий асарлар, таржималар нашр этилган ва этилмоқда. 50 дан ортиқ тилдан жаҳон бадиий тафаккури ва ижодининг энг яхши маҳсули бўлган назм ва наср намуналари таржималари (жумладан, Шарқ ёзувчилари – Ҳофиз, Алишер Навоий асарларидан намуналар) бу тил бадиий адабиёти хазинасини безайди. Эсперанто тилида бадиий ижод ҳам анча оммалашган ва ўзига хос анъана ва ҳатто мактабларга эга.

1905 йилдан бошлаб ҳар йили “Эсперанто ассоциацияси” (Эсперанто-Асоцио) доирасида халқаро анжуманлар ўтказилади. Шунингдек, “Эсперантистларининг тинчлик учун Бутунжаҳон ҳаракати” ҳам мавжуд.

Сунъий тиллар сирасига 1922 йилда эстониялик Э.Валем томонидан ишлаб чиқилган оксидентал (интерлингве), даниялик О.Есперсен томонидан яратилган новел (1928) тиллари ҳам киради. Шунингдек, интерлингва 1908 йилда италян математиги Ж.Пеано ҳамда 1950 йилда А. Гоуд раҳбарлигидаги “Ёрдамчи тиллар халқаро ассоциацияси” (Нью-Йорк) томонидан ишланган. Бундай сунъий тилар олимлар, дипломатлар, матбуот ходимлари ўртасидаги алоқаларда қўллашга мўлжалланган, лекин булардан бирортаси ҳам табиий халқаро тиллар (ВИИИ-ХВ асрларда Шарқда араб, Европада ИХ-ХВИИ асрларда лотин, ХВИИ-XX асрларда француз, ҳозирги кунларда норасмий бўлса-да, инглиз тили) даражасига кўтарилгани йўқ. Бутунлай бошқа ҳолатни ҳар бир фан ичида мавжуд бўлган атамалар ва символлар тизимида – табиий соҳавий тил ичида катта муваффақият билан ишлаб ва яшаб келаётган семиотик тизимларда – табиий тилнинг илмий услублари ичидаги касбий-профессional

“тиллар”да кўрамиз. Бу тизимлар ҳозирги кунда физика, математика, кибернетика, информатика каби соҳаларда шу даражада ривожланганки, бутун дунё олимлари бир-бирининг ёзма нутқини бемалол тушунади; ҳар бир фан соҳасидаги ички семиотик система соҳавий халқаро тил мавқеига кўтарилмоқда ва кундан-унга ривожланмоқда.

Олимларнинг сунъий тилларни яратишга қизиқиши XX асрда кибернетика ривожини асосида бутунлай янги турдаги изланишларга – инфор­мацион тиллар ва технологияларнинг яратилишига, кенг оммалашига олиб келди.

Информацион тиллар, уларнинг афзалликлари. Информацион тиллар – ҳозирги кунда электрон ҳисоблаш машиналари (компьютерлар) ўқийдиган, тушунадиган тиллар бўлиб, ахборотга ишлов бериш учун фойдаланадиган махсус сунъий тиллар ҳисобланади. Бунда инфор­мацион-ман­тикий система учун фойдаланиладиган семиотик системалар дастурлаш тиллари (Паскаль, Бейсик, Фортран каби 50 дан ортиқ тиллар) ҳамда ахборот излаш учун талаб қилинадиган инфор­мацион тиллар фарқланади. Информацион тиллар ахборотнинг аниқ, бир маъноли берилиш ва қабул қилинишини таъминлаши керак. Масалан, библиографик тасниф ишларини амалга ошириш учун матнларнинг идентификациясини бажариш лозим. Унинг таркибида библиографик элементлар (муаллифларнинг исм-фамилияси, сарлавҳалар, муассаса номи, нашр маълумотлари каби) бўлиб, ҳар бир қисм қатъий бир тартиб билан берилади. Бунда ҳар бир белги ўз маъно ва вазифасига эга бўлади. Масалан, электрон почтада, Ошибка! Закладка не определена манзили кўрсатгичи тўрт қисмдан иборат. Шу манзил бахтиёрмен@маилру ёки бахтиёрмен@маил-ру ёки бахтиёр. мен@маил. ру тарзида битта белги билан фарқланувчи шаклда берилса, бу ёзув ўқилмайди.

Дастурлаш ва инфор­мацион тиллар ҳозир мактабда ҳам, таълимнинг бошқа бўғинларида ҳам босқич эҳтиёжлари доирасида ўрганилиши сабабли бу ерда уларнинг тузилиши ва хусусиятлари устида тўхталиш шарт эмас. Масаланинг фалсафий моҳияти шундан иборатки, бу тиллар махсус яратилган ёпиқ семиотик системалар бўлиб, биринчидан, ҳар бир рамз фақат шу системадагина яшайди, шу система доирасида аҳамиятли. Бу тизимдан ташқарида у тамоман бошқа қиймат ва аҳамиятга молик бўлиши мумкин. Масалан, Ф рамзи физика ва кимиёда тамоман бошқа-бошқа қиймат ва моҳиятга эга. Иккинчидан, бу тиллар асимметрик дуализм, ривожланиш, ўзгариш қобилиятидан холи. Дастурлаш замонавий тиллари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: Делпъи, Висуал Басис, Жава, С++.

Назорат саволлари:

1. Рамз ва унинг табиати нимадан иборат?
2. Рамз тушунчаси – кўп маъноли ҳақида айтинг?
3. Семиотика бошқа фанлар билан алоқаси ҳақида гапиринг?
4. Семиотиканинг асосчиси ким?
5. Тил – рамзий тизим сифатида нимадан иборат?
6. Лисоний рамз, унинг бошқа семиотик рамزلардан фарқи нимада?
7. Тил рамзларида барқарорлик ва ўзгарувчанлигини айтинг?

8. Сунъий тиллар хақида маълумот беринг?
9. Информацион тиллар, уларнинг афзалликлари нимада?

Адабиётлар рўйхати:

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдишлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
3. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
4. Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013.
5. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.
6. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 2001.
7. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.
8. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.
9. Ҳамид Нейматов, Бахтиёр Менглиев. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. – Тошкент, 2015.
10. Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8-62
11. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company.
12. G.Hegel. The science of Logic. Cambridge.

6-мавзу. Тилнинг ривожланиши, тил ва жамият

Режа:

- 1.Ривожланиш тушунчаси ва тил тараққиёти.
- 2.Тил тараққиётининг ички қонуниятлари.
- 3.Объективлик ва такрорланувчанлик. Тил = лисон – меъёр – нутқ. Тежам. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид).
- 4.Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Тилда аташ ва ифодалаш

бўлади. Бу ўзгаришларни алоҳида-алоҳида босқичлардагина – чақалоқ кизалоққа, қизалоқ вояга етган қизга, қиз келинчакка, келинчак жувонга, жувон кекса аёлга, аёл бувига айланганда, яъни янги сифат босқичларига ўтгандагина ёрқин сезамиз. Одатда, бир сифатдан янги сифатга ўтиш жараёни – “сакраш” деб аталади. Сакраш икки хил бўлиши мумкин: эволюцион ва революцион. Эволюцион ривожланиш аста-секин, босқичма-босқич ривожланишни ўз ичига олса, революция, аксинча, бирданга – портлаш, кескин сакраш, инқилоб тарзида содир бўлади. Жамиятнинг осуда ҳаёти, маданий, иқтисодий, сиёсий ўсиши учун эволюцион ривожланиш мақсадга мувофиқ. Хуллас, диалектик ривожланиш қонунияти шундан иборат, у табиат, жамият ва тафаккур яшаш тарзининг доимий, мақсадли, қонуний тараққиёти йўналишини белгилаб беради. “У объектив дунё ривожланиш жараёнини тўғри тушуниб олиш, нарса ва ҳодисаларнинг сифат жиҳатидан ўзгариш тарзини англаш ва ундан жамиятни янада ривожлантиришда фойдаланиш имконини беради.”¹⁵⁷ Шахс кишилиқ жамиятининг бу тараққиёт йўналишини тўғри уқиб, шу йўналишда ҳаракат қилса – оқим йўналишида борса, у тарихда ижобий мавқе, даҳолар сирасидан жой олиб, тарих зарварақларига битилади. Агар шахс ва жамиятнинг ҳаракат йўналиши тараққиёт оқимиға қарши бўлса, у маълум бир муддат тараққиётга тўсқинлик қилиши, тарихда салбий мавқе эгаллаши мумкин. Лекин тарихий тараққиёт – оқим бу аксилҳаракатни эртами-кечми, албатта, синдириб ташлайди. Зеро, тарихий тараққиёт қонунлари – объекти – инсон иродасига бўйсунмайдиган ҳақиқат.¹⁵⁸

Тил тараққиёти. Ривожланиш – диалектик, объектив жараён экан, у инсоний жамиятнинг асоси, алоҳида қуроли бўлган тилға ҳам дахлдор ҳодиса. Демак, тил тараққиёти – объектив ва узлуксиз жараён.

Тилнинг яшаш, мавжудлик тарзи – унинг ривожланиши. Бу эса тил бевосита боғлиқ бўлган жамият ҳаёти, унинг доимий ҳаракати, ўзгариши билан узвий боғлиқ. Жамият ҳаракатдан тўхтаса, тил ҳам ривожланишдан тўхтади. Жамиятдан узилган тил эса ўлади, ривожланишдан қолиб, ўлик тилға айланади. Бу ҳақда В.А.Звегинцев, жумладан, шундай ёзади: “Жамиятсиз тил ривожланиш хусусиятини йўқотади ва сунъийлашади. Масалан, лотин тили католик динининг тилиға айланди, ўрта асрларда эса илм-фаннинг халқаро тили вазифасини бажарди. Шарқ мамлакатларида шундай мавқени ўрта асрларда араб тили эгаллади.”¹⁵⁹ Олим шу ўринда бу масалани хетларнинг қудратли ҳокимияти қулагандан сўнгги несит, лувий, палай ва хет шевалари ва қатор тилларнинг йўқолганлиги сингари тарихий далиллар билан исботлайди.

Тил жамият, хусусан, тафаккур билан зич алоқадор ҳодиса сифатида шу жамият таффақури ривожига боғлиқ равишда ўзгаради. Илм-фан, техника ва маданият ўзгариб, янгилашиб борган сари тил ҳам ўзгариб, янгилашиб боради. Жамият турғунликка учраса, тилда ҳам турғунлик ҳукмрон бўлади. Буни ўзбек

¹⁵⁷Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 6-жилд. - Тошкент: ЎзМЭ, 2003. – Б. 34.

¹⁵⁸Масалан, СССРда XX асрнинг 20-60-йилларида мулкчилик, товар ишлаб чиқариш, нархни белгилаш (яъни бозор иқтисодиёти) объектив қонунлари зўравонлик тазйиқ ва қатағонлар билан бузилди. Уни тузатиш учун 1960-80-йиллардаги ҳаракатлар натижа бермади ва 1985-90-йилларда СССРда ҳукмрон иқтисодий-сиёсий тузумнинг тўлиқ таназзулиға, 1990 йилда эса жаҳонга даҳшат солган бу империянинг парчаланишиға олиб келди.

¹⁵⁹Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. - М.: Наука, 1962. – С. 178-179.

тили тарихи мисолида ҳам кўриш мумкин. ХИВ асрда теурийлар даврида ўзбек давлатчилиги, мумтоз илм-фан, адабиёт ва санъат ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Бу ҳодиса унинг тилида ҳам акс этди – Алишер Навоий туфайли XV аср ўзбек адабий тили (Алишер Навоий асарларининг тили) бутун маданий туркийзабон дунёнинг муштарак тилига айланди – ўнлаб туркийзабон қавмлар уни севиб ўқийдиган ва ҳатто унда ижод этадиган бўлишди. Мутафаккир “Фарҳод ва Ширин” да ифтихор билан ёзади:

:]Z [bçkXackg]mj

~~б~~

~~б~~

~~б~~

~~б~~

~~б~~

~~о~~

†а

Аксинча, XVIII-XIX асрларда мустабит ва музтабит исломий ҳукмронлик даврида (сўнгги шайбонийлар-аштархоний-манғитийлар ҳукмронлиги даврида) хонликларга бўлинган ўзбек заминиде турғунлик ва таназзул ҳукм сурди. Адабий тил ҳам тушкунликка учради. Шунинг учун Абулғозий Баҳодурхон бу тилни кенг турклар оммаси учун тушунарли бўлмаган, улар учун узоқ бўлган чи атой тили деб атайди ва “туркларга туркона (уларга тушунарли разда) ёзиш” шиорини ўртага ташлайди. Тилшунослар орасида “тил – ижтимоий тараққиёт ойнаси” ҳикматининг мавжудлиги бежиз эмас: тил жамият тараққиётини ўзида акс эттириб боради. Манбанинг иккинчи бўлимида келтирилган Алишер Навоийнинг “Ки ҳар ишники қилмиш одамизод, тафаккур бирла билмиш одамизод” мисраси ва борлиқ (жумладан, ижтимоий ҳаёт, жамият, унинг тараққиёт даражаси) – тафаккур – тил муносабати шарҳланган эди.

Борлиқ ривожланар, ўзгарар экан, тил ҳам ривожланади, тараққий этади. 15-20 йил олдин ёзилган асарларни ҳозирги кун нутқи билан солиштирсак, тилнинг ўзгаришига амин бўламиз. Масалан, 1990 йилгача ёзилган бадий асарларда партия, Компартия, коммунист, райком, секретар, колхоз, совхоз, план, район, область, мажбурият, мусоба а, коммунизм, социализм каби сўзлар кенг истеъмол лексика сифатида ҳар саҳифада учраса, ҳозир бу сўзлар хронимларга¹⁶⁰ айланган, лекин бизнес, ра обат, тадбиркор, ўшма корхона, компьютер, файл, дисплей, электрон почта, банк, фирма, фермер, савдогар, грант, шартнома каби янги сўзлар (ёки эски сўзларнинг тамоман янги маънолари)ни учратамиз. Бу тилимизнинг кейинги ўн йилликларда ривожланганлигини кўрсатади.

Тилнинг ўзгариши (тараққиёти) пала-партиш, бетартиб юз берадиган ҳодиса эмас. У маълум қонун ва қонуниятлар асосида содир бўлади. Қонун – бу зарурий, мойвий, қатъий, жамият ва табиат ҳодисаларининг такрорланувчи муносабати. Қонунлар – нафақат табиий, балки ижтимоий ва ҳатто сиёсий (жамиятни бошқариш учун инсон томонидан ўрнатиладиган) қонунлар ҳам – объектив характерга эга – улар бизга бўйсунмайди, онгимиздан ташқарида

¹⁶⁰Эскирган (архаиклашган) сўзлардан историзмлар (тарихий сўзлар) гуруҳининг маълум киска бир даврда қўлланилган тури.

мавжуд, онг ва тафаккур уларни акс эттиради, холос – уларни яратмайди ҳам, ўрнатмайди ҳам. Лекин моҳияти укиб, очилган бўлса, уларни бошқариш, кўзланган мақсадларда фойдаланиш мумкин.¹⁶¹

Тил тараққиётида – дастлаб тилнинг ички (интерлингвистик) ва тилнинг ташқи (экстралингвистик) тараққиёт қонунларини, булардан ҳар бири ичида умумий ва хусусий қонуниятларни ажратиш мумкин.

Тил тараққиётининг ички қонуниятлари. Тилнинг ички тараққиёт қонунлари деганда тилнинг ички қурилиши, бирликларининг табиати ва уларнинг ўзаро муносабатлари – тилнинг бутун системаси – зотан (табиатан, моҳиятан, имманент ва онтологик равишда) йўл қўядиган, талаб қиладиган ўзгара олиш ва ривожлана олиш имконият ва қонуниятлари тушунилади. Тилнинг ташқи тараққиёт қонунлари деганда тилдаги жамият, нутқ шароити, нутқ иштирокчиларининг хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ўзгариш ва ривожланиш қонун-қоидалари тушунилади. Эслатиб ўтиш керакки, тараққиёт қонунларини ички ва ташқи турларга ажратиш ўта шартли, зеро тилнинг ички қурилиш хусусиятлари, ривожланиш қонуниятлари имкон бермаса, ташқи омил тилга таъсир эта олмайди – тил унинг ички системаси йўл қўядиган ўзгариш ва янгилашларнигина қабул қила олади – ички тараққиёт қонунлари йўл бермаса, ташқи тараққиёт омил тилга таъсир эта олмайди¹⁶². Лекин ташқи тараққиёт қонунлари (талаблари) тилнинг ички тараққиёт қонунлари билан уйғун бўлган даврларда тилнинг ривожланиши инқилобий тус олади, тил тарихий тараққиётида сакраш – бир сифат босқичидан янги сифат босқичига кўтарилиш ҳолати юз беради. Бу икки омил орасида узилиш ёки зиддият туғилган пайтлар эса тил тараққиётида турғунлик ва таназул (инқироз, тушкунлик, фожеа ва ҳалокат) даври саналади. У ҳам, албатта, инқилобий бурилиш – ёки тилнинг ўлиши ва ёки ижтимоиж шарт-шароитнинг таг-тубдан янгилаши билан яқунланади. Шунинг учун тил тараққиётида ички ва ташқи омиллар, одатда, уйғунликда, ҳамкорликда таъсир этади.

Умумий қонуниятлар барча тилларнинг – инсон тилининг энг умумий белги-хусусиятларини ўз ичига олади. Масалан, тилнинг коммуникативлик хусусияти, нутқ фаолиятининг лисон-меъёр-нутқ каби таркибий қисмлардан иборатлиги, тилнинг қатламларга бўлиниши, қатламлар орасида лексик қатламнинг грамматик структурага нисбатан ўзгарувчанлиги, сўз туркумлари ва гап бўлаклари кабилар ҳақидаги қонуниятлар тиллар учун умумий – уларни ҳар бир тилда топиш мумкин.

Хусусий лингвистик қонуниятлар эса ҳар бир конкрет тилнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради ва тилнинг ўзига хос фонетик тизими, лексик сатҳи, грамматик қурилиши, стилистик таркиби билан боғлиқ. Ҳар бир тилда умумлисоний ва хусусий тараққиёт қонунлари ўзаро уйғунликда бўлади.

Лисоний тараққиёт қонунларининг айримлари билан танишиб ўтамыз.

1. Объективлик ва такрорланувчанлик. Юқорида қайд этилган

¹⁶¹Бунинг энг ёрқин далили ва исботи ҳозирги кунда компьютер технологиясидир. Бу технология тилнинг семиотик қурилишидан онглик билан фойдаланишга асосланади.

¹⁶² G.Hegel. The science of Logic. Cambridge. P.155.

хусусиятни – табиат ва жамият қонунларидек тил қонуниятларининг ҳам объективлигини ва қонуният сифатида такрорланувчанлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Улар ҳақиқий ва инсон иродасига бўйсунмас. Қонуннинг такрорланувчанлиги эса тил тараққиётининг турли даврларида, тилнинг турли сатҳ бирликлари тараққиёти хусусиятларида такрорланиб туришида намоён бўлади. Шунинг ичун диахроник тилшуносликда “тилнинг ҳозирги тараққиёт босқичида амалда бўлган қонуниятлар бевосита кузатишда берилмаган қадимги даврларида ҳам амал қилган бўлиши мумкин” деган қонун ҳам мавжуд эди.

2. Тил = лисон – меъёр – нутқ. Тилнинг умумий ички тараққиёт қонунларидан бири тилнинг лисон¹⁶³, меъёр, нутқ каби бир-бирини ҳам талаб, ҳам инкор этувчи томонларнинг диалектик бутунлигидан иборат бўлишдир. Фалсафий умумийлик, моҳият, имконият ва сабаб (УМИС) моҳиятига эга бўлган лисон алоҳидалик, ходиса, воқелик, оқибат (АХВО) моҳиятли нутқ шаклида юзага чиқар экан, у меъёр “элаги”дан ўтади ва унинг талабларида мос шакл, мазмун ва вазифа касб этади. Шунинг ўзигина УМИС табиатли ҳар бир лисоний бирликка меъёр талаб ва эҳтиёжларига мос равишда чексиз миқдордаги ЯХВО шаклида воқеланиш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, тилга ўзгариш ва ривожланиш имкониятини бериб, бу имкониятни унинг субутий (мутлақ, зотий, ўзгармас, онтологик, имманент, энг муҳим ва ҳ.) сифатларидан бири даражасига кўтаради.

Тилда мавжуд бўлган ривожланиш усулларининг кўпчилиги (жумладан, бир лисоний қолип (қурилма, конструкция, модель, қонуният, механизм ва ҳ.) асосида чекланмаган миқдорда янги-янги содда, кўшма, жуфт ва таркибли сўзларни, сўзшаклларни, сўз бирикмаларини, ҳар хил нутқий қурилмаларни, гапларни ҳосил қилиш; нутқий ҳосилаларнинг идеомалашуви – ихтосослашуви – яхлитлашуви – содаллашуви – тублашуви босқичлари орқали лисоний бирликларга ўтиши каби) лисон-меъёр-нутқ муносабатлари билан боғлиқ. Бунинг турли томонларини атрофлича тадқиқ ва тавсиф этиш, жараённинг фалсафий томонларини очиш тилшунослик олдида турган муҳим масалалардан.

3. Тежам. Бу қонуният жуда кўп ходисаларда намоён бўлади. Улардан айримини келтирамиз. Аср бошида тилимизга электрон ҳисоблаш машинаси – ЭҲМ (эхэм) кенг қўллана бошлади. Лекин ЭҲМнинг инглизча номи – *компьютер* ЭҲМ сўзидан қисқа ва талаффуз учун қулай эди. Шунинг учун компьютер сўзи Э Мқисқартмасини сиқиб чиқарди.

Ўзбек тилида уч бўғинли сўзнинг иккинчи бўғинида тор унли бўлса, бу сўз икки бўғинлига айланишга интилади. Масалан, ў илим ў лим; буруним бурним; я иши я ши я шиҒежамшқонуни тиллар учун умумий бўлган кучли қонуниятлардан бири бўлиб, у ранг-баранг кўринишларда воқеланади¹⁶⁴ ва баъзан тил тизимини кескин ўзгартириб юбориши мукин. Дейлик, туркий тилларда энг қадимги даврларда сўз ўзагидаги товушларнинг

¹⁶³Совет тузуми даврида ўзбек тилшунослигида истиқлол даври ўзбек фанида қўлланила бошлаган ва бугунги кунда етарли даражада оммалашган eбkhg атамаси ўрнида lbe атамаси қўлланилар эди. Қаранг: Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972; Қўчқортоев И.Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. – Тошкент: ТошДУ, 1976; Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

¹⁶⁴Қаранг: Мартин А. Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии). – М.: ИИЛ, 1960. – С. 262; Нурмонов А. Принцип экономии в фонетических явлениях узбекского языка: Автореф. дисс. . . . канд. филол. наук. – Ташкент, 1973.

уйғунлиги – қаттиқ ва юмшоқлиги фарқланган. Лекин В асрдан олдинги даврларда бу фарқланиш ундошлар асосида бўлиб, тўрт жуфт унли қатор (қаттиқлик ва юмшоқлик) билан фонологик жиҳатдан фарқланмаган; унлилар қаттиқ ундошлар билан ёнма-ён келганда қаттиқ, юмшоқ (тил олди) ундошлар билан ёнма-ён келганда юмшоқ вариантга эга бўлган. Шу ҳолатда тил тизимида 36 дан ортиқроқ ундош бўлиб, улар фонологик фарқланувчи 18 жуфтни ташкил этган. Лекин унлилар сони атиги тўртта бўлиб, улар қаттиқлик/юмшоқлик жиҳатдан фонологик фарқланмаган. Тежам қонуниятига кўра, туркий тилларда ундошлар тизимида қатор фонологик фарқини йўқотиш ва унлилар тизимини қатор бўйича фарқлашга ҳаракат бошланади – 18 жуфтни фарқлашдан кўра 4 жуфтни фарқлаш тил учун жуда тежамли. В асрдан ҳозирги кунгача бу қонуният бир неча босқични бошдан кечирди. Қатор туркий тилларда (масалан, ёкут, қирғиз, хакас, қозоқ, турк каби) у яқунланган ва унлилар гармонияси қонунияти ҳукмрон бўлган. Айрим тилларда (жумладан, ўзбек тилида) бу ҳодиса яқунланмаган ва унлилар уйғунлиги қатъий қонуният сифатида мутлақлашмаган.¹⁶⁵ Бунинг сабаби ўзбек тилида қаттиқлик/юмшоқлик билан фонологик фарққа эга бўлган икки жуфт ундош (г – ғ, к – қ) фонемаларнинг мавжудлигида, ваҳоланки, бу фонемалар орасидаги фарқни йўқотган тиллар унлилар уйғунлиги изчил қонуниятини ривожлантирган.

Кўринадики, тежам қонуни оддийгина кўп бўғинли сўз/кўп товушли сўзни кам бўғинли/товушлига айлантиришдан бошлаб, тил тизимида катта ўзгаришлар келтира оладиган ҳодисаларгача намоён бўлиши мумкин.

4. Плеоназм (эхтиёт, таъкид). Бу қонун уч хил кўринишга эга. Биринчи кўриниши таъсирида тил бир нутқий бутунлик таркибида айна бир грамматик маънони икки ва ундан ортиқ марта такрорлаб, нутқий бутунлик таркибий қисмлари ичидаги нисбий бутунликларнинг ўзаро алоқасини белгилашни, ахборотни тўғри қабул қилишни, унга нутқда содир бўладиган жузъий ўзгаришларга чидамлилиқни таъминлайди. Бу масала ўзбек тилшунослигида проф. Ғ.Н.Зикриллаевнинг “Истиқлол ва адабий тил” (-Тошкент: Фан, 2004) монографиясида таҳлил этилган.

Плеоназмнинг иккинчи кўриниши – лисоний бирликда сўнаётган грамматик маънони таъкидлаш мақсадида унга яна бир кўрсаткич бериш тавсифи Н.Маҳкамовнинг “Адабий норма ва плеоназм” (-Тошкент: Фан, 1988) монографиясида берилган.

Эҳтиёт қонунининг учинчи кўриниши тилда ҳар қандай микросистеманинг марказ ва қуршов гипонимик муносабатлар асосида қурилишида, қуршов бирликларининг сони ва сифати эркинлигида, бу бирликларда марказ функциясининг жузъий хусусийликлар билан мураккаблашишида (муайянлашишида), марказий бирлик исталган қуршов бирлиги ўрнини бемалол боса олишида намоён бўлади. Бу қонуният Л.Неъматова ва З.Юнусоваларнинг номзодлик диссертацияларида тавсифланган. Масалан, ўзбек тилида от марказий лексемаси 500 дан ортиқ гипонимларни ўз атрофида бирлаштиради. Лекин ўзбек нутқини уқиш ва унда ўз фикрини баён қилиш

¹⁶⁵Неъматов Ҳ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 40-45.

учун бу сўзларни билиш шарт эмас. Шу 500 сўзли қуршов бирликларининг ўрнини битта от лексемаси бемалол эгаллай олади.

5. Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Унинг моҳияти ва тил тизими тараққиётидаги ўрни масаласи олдинги бўлимда тавсифланди.

6. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Бу қонун тилнинг семиотик ва тасвирий тизим сифатида зиддиятли табиатини белгилайди. Чунки семиотик система қонунларига биноан битта мазмунни ифодалаш учун битта шакл етарли.¹⁶⁶ Лекин ифода воситаси сифатида айна бир маъно турли бўёқ билан бир неча шакл воситасида берилиши лозим: . . . ораз – ~~Ў~~ ± ~~Ў~~ ± ~~а~~ ± ~~Ў~~ ± [~~Ў~~ ± ~~М~~

7. Ўхшатиш (аналогия) қонуни. Бу қонун ва унинг тил тараққиётига таъсири масаласи Ёш грамматиклар йўналишида (Лейпциг тилшунослик мактабида, туркийшуносликда В.Радлов ва П.Мелиоранский ишларида) чуқур ўрганилган.

8. Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Бу қонун функционал лингвистиканинг тил рамзларида ихтиёрийлик ва мажбурийлик, лисоний рамзда асимметрик дуализм қонунларининг диалектик тамойиллар билан тўлдирилиши натижасида ўзбек субстанциал (формал-функционал) тилшунослигида шаклланди ва Ҳ.Неъматов, О.Бозоров, Б.Менглиев, Г.Неъматова, Л.Неъматова, З.Юнусова кабиларнинг ишларида ривожлантирилди.¹⁶⁷ Бу қонуннинг моҳияти шундаки, ҳар бир лисоний бирлик ўзининг серқирралиги (моҳиятининг ички зиддиятлиги, қарама-қаршилиги) асосида камида икки қатор оппозицияларда туради. Бу оппозициялардан камида бири, албатта, приватив табиатли бўлади. Натижада, масалан, А бирлигининг С билан Б1 асосида ва Д билан Б2 асосида оппозицияларидан “мажмуи асмо ва сифот” каби очиладиган моҳияти $A = B1 + B2$. . бўлади. Бу моҳият ўзгарувчанликни ҳам (B2), барқарорликни ҳам (B1+) ўз ичига олади ва тилга нисбий барқарорлигини сақлаган ҳолда муттасил ривожланишда бўлиш имкониятини беради.

Бу қонунлар умумий лисоний қонунлардан айримларидир. Хусусий қонунлар ҳар бир тилнинг ўзига хос, унинг ички тараққиётини белгилайди. Масалан, ўзбек тилида урғу сўзнинг охириги бўғинида бўлади. Шунинг учун қарийб етмиш йил давомида тилимизда русча сўзларда урғуни турли бўғинларда (рус тилидагидек) сақлашни ва урғу билан фарқланувчи ходисаларни (масалан, олма – ~~Ў~~ ± ~~Ў~~) жорий этишга уринишлар ҳеч қандай натижа бермади.

Тил тараққиётининг юқорида қисман санаб ўтилган умумий ички қонунлари билан бир қаторда унинг айрим бир сатҳларига, бўғинларига алоқадор лексик, грамматик, фонетик, ҳатто стилистик қонуниятлар ҳам бор.

Тилнинг энг тез ўзгарувчан, янгиланувчан қисми лексика, яъни луғат

¹⁶⁶Сунъий тиллар шундай тузилади.

¹⁶⁷См: Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: Фан, 1989. – С. 7; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995; Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Қарши, 2004; Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. д-ри. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2001; 2003; Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши (самовий ёритгичлар луғавий гуруҳи асосида): Филол. фан. номз. . . дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

таркиби ҳисобланади. Лексика мудом ҳаракатда, ривожланишда бўлади. Неологизмлар ва архаизмларнинг ҳосил бўлишидаёқ буни сезиш қийин эмас. Фан ва техника, илм ва тафаккурнинг тараққиёти натижасида тилимизда – dhkfhgZ dhkfhfufy)debiwklZ_dk_fZhg_fZ]xl]bq каби сўзлар пайдо бўлди. Шунингдек, фойтун, саройбон, амир, мироб каби сўзлар эскириб бўлган.

Лексик сатҳ учун семантик ривожланиш ҳам хос. Пайдо бўлган ёки ишлатилган даврда бир маънони билдирган сўзлар муайян даврга келиб бошқа маънони англатишга хизмат қила бошлайди. Масалан, ўзбек тилидаги ишло лексемасини олайлик. Ўз вақтида “қишлов, яъни қишлаш учун, қишни ўтказиш учун жой” маъносини билдирган бу сўз ҳозир буткул бошқа тушунчани ифодалашга хизмат қилади: “қишлоқ – шаҳар атрофида, четда жойлашган, асосан хўжалик ишлари, экин ва чорвачилик учун мослашган, аҳоли яшаш жойи”. Бундай ҳодисалар, деярли барча тилларда кузатилади. Р.А.Будагов ўз кузатишларидан қуйидаги маълумотни келтиради: “Траваил ~~hhd~~

~~hhd~~ *трипалуум* ± ~~ka hhd h~~
~~hhd hhd hhd hhd~~
~~hhd hhd hhd hhd~~ *трипалуум* ~~hhd hhd hhd hhd~~ [hhd]
~~hhd hhd hhd hhd~~ . ~~hhd~~ *траваиллар* ±
~~hhd hhd hhd hhd~~
~~hhd hhd hhd hhd~~ ³ ~~hhd~~ ¹ ~~hhd~~
~~hhd hhd~~ ”168

Ўзбек тили лексикасида соддалашиш ва яхлитлашиш, атамалашиш (терминологизация) каби кўплаб усуллар мавжудки, улар луғат таркибининг доим ўзгариб туришига хизмат қилади. “Яхлитланиш натижасида нутқ бирликларининг тил бирликларига – лексемаларга ўтиши ҳар куни содир бўлаётган фаол жараён.”¹⁶⁹

Ички лексик қонуниятлардан яна бири – семемаларнинг ўз ва кўчма маъноларда воқеаланиши. Масалан, Менинг холам – ~~hhd~~ хамда ~~hhd~~ гапларига эътибор қаратадиган бўлсак, икки хола сўзи орасида фарқ борлигини сезиш қийин эмас. Биринчисида “қон-қариндошлик”, “онамнинг опаси” (ё сингласи) семалари устун бўлса, иккинчи кўлланилишда “ёши катта”, “аёл” каби маънолар мавжуд.

Лексик ривожланишнинг ички қонуниятлари ҳар бир муайян тилда ўзига хос, бу тилнинг бойиб бориши, ривожланиши учун асосий омил ҳисобланади.

Жамиятга кириб келган нарса тилга ўз номини олиб келади. Бу беҳад оддий қонун, жамиятда пайдо бўлган (четдан келтирилган) ҳар бир нарса ўз номи билан аталишини ва бошқа нарсалардан фарқланишни талаб этади. Ҳар кунлик ҳаётимизда бу қонун воқеаланишининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Ҳатто енгил машинанинг янги кўриниши (масалан, “Матиз”) тилга ўз номини олиб киради.

Жамиятда истеъмолдан чиққан нарсанинг номи тилда эскиради ва маълум

¹⁶⁸Будагов Р. А. Проблемы развития языка. – М. – Л.: Наука, 1965. – С. 42.

¹⁶⁹Қар.: Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

мақсадлардагина қўлланилади. Бу олдинги қонуннинг акси бўлиб, бу ҳам изоҳга ҳожат қолдирмайди. Ҳозирги кунда омуҳ нимани англатганлигини болага махсус ўргатиш лозим.

Грамматика лексикага нисбатан анча турғун тил сатҳи ҳисобланади. Лекин унда ҳам даврлар ўтиши билан жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Грамматикага оид умумий тараққиёт қонунлари сифатида, жумладан, қўйидагиларни санаб ўтиш мумкин.

Мустақил сўзлардан ёрдамчи сўзларнинг, ёрдамчи сўзлардан аффиксоид ва аффиксларнинг ривожланишини олайлик. Буни инглиз тилида то [_, h ~~ʒ~~], немис тилида сеин, ~~ʒg~~ , бу тиллардаги модал феълларда, ўзбек тилида феълнинг ҳаракат тарзи аналитик шакллари ҳосил қилувчи кўмакчи феълларда, от кўмакчилар мисолларида кўриш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида ~~oʻʒ~~ ~~h~~ ~~ʒ~~ ~~fn~~ ~~k~~ - каби сўз ясовчилар аффиксоид саналади, ўзбек шеваларида бора ётибман, бора ётибди аналитик шакли боропман, боропти кўринишига эга: кўз олдимизда ~~ʒ~~ - аналитик шаклидан ~~h~~ - қўшимчали синтетик шакл ривожланмоқда.

Тил грамматик қурилишининг синтетизмдан аналитизмга қараб ривожланиши қонунини ҳам ҳинд-европа ва туркий тиллар тарихи мисолларида кўплаб кўриш мумкин.

Тилнинг тараққиёт қонунлари тилга муттасил таъсирини ўтказиб туради. Лекин ҳар бир алоҳида олинган давр чегарасида қонунлар таъсири остидаги ўзгариш шу даражада кичикки, уни бир авлод сезиши баъзан қийин. Шунинг учун И.И.Мешчанинов тил тараққиётини қўйидаги риёзий формулада берган эди: $0 \times \text{чексиз такрор} = \text{м}$, яъни чексиз кам миқдордаги ўзгариш чексиз кўп марта такрорланса, маълум бир миқдорни беради.

Бундан ташқари, одатда, тил рамзларида шакл ва мазмун томон бирданига ўзгармайди – улардан бири ўзгариб, иккинчиси барқарорлигини маълум муддат сақлайди ва ўзгариш, ривожланишни сўзловчилар учун сезилмасдек қилади. Шунинг учун тил ички тараққиёт қонунлари таъсири остида ҳамиша жуда кам миқдорда бўлса ҳам, ўзгаришда бўлади ва жамият аъзолари буни сезмайди.

Тилнинг ички тараққиёт қонунларидан бошқа тараққиётнинг ташқи – экстралингвистик омиллари ҳам борки, улар ҳақида қўйидаги бўлимда сўз боради.

Тил ва жамият

Жамият тушунчаси ва таърифи. “Жамият – кишиларнинг тарихан қарор топган ҳамкорлик фаолиятлари мажмуи.”¹⁷⁰ Бу ҳамкорлик кишиларнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, маданий соҳаларда, моддий ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёнидаги узвий бирлигидан иборат. Инсон жамиятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди, балки жамиятда туғилади, камол топади, яшайди ва ривожланади. Умуман, “инсон” тушунчаси жамият тушунчаси билан узвий боғлиқ. Шунинг учун социология ва иқтисодиётда инсоннинг таърифи

¹⁷⁰Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2002. – Б. 543.

“ижтимоий муносабатлар кесишуви” деб берилса ва инсон жамият орқали таърифланса, жамият инсон орқали таърифланади – бу икки тушунча бири-бирдан ажралмас. Инсон (шахс) ва жамият ўзаро диалектик бутун-бўлак муносабатида турган бутунликлардир – инсон (шахс) жамиятнинг бир бўлаги, таркибий қисми бўлганлиги учун ҳам инсондир. Ўз навбатида, жамият инсонларни хилма-хил муносабатлар билан бирлаштирганлиги сабабли жамиятдир, масалан, турналар ёки бўрилар тўдасига нисбатан жамият сўзини қўллай олмаймиз.

Жамиятнинг муҳим таркибий қисмларидан бири тилдир. Тил жамият аъзоларини бирлаштирувчи энг муҳим омиллардан бири эканлиги билан “Тилнинг келиб чиқиши” бўлимида танишган эдик. Тилшунослик бўйича ўқув фанларидан – жумладан, “Умумий тилшунослик”дан сизга маълумки, тил (нутқий фаолият)нинг ўзи мураккаб ходиса бўлиб, у:

а) маълум бир жамият аъзолари учун тайёр, умумий ва мажбурий бўлган, УМИС табиатли имкониятлар мажмуасидан иборат бўлган лисон;

б) бу имкониятларнинг бевосита воқеланишини ташкил этадиган ЯХВО табиатли нутқ;

д) шу имкониятнинг юзага чиқиш шарт-шароитлари ва шаклларини белгиловчи меъёр каби томонларнинг диалектик бирлигидир¹⁷¹.

Тил ва жамият. Тил – ижтимоий ходиса сифатида. Киши ўз тафаккур тарзига, фарқлаш қобилияти ва имкониятларига қараб сўзлайди – лисоний имкониятлардан фойдаланади. Бу унинг билим ва маданий савиясига, ҳаётий кўникма, тажриба ва дунёқарашига боғлиқ. Қолаверса, ҳар бир инсон характери ва диди, маънавий олами, тафаккур кўлами ва маданий савияси, ички руҳий дунёси ва истеъдоди, яшаш муҳити, жамиятининг тараққиёт даражаси каби юзлаб омиллар таъсирида турли нутққа эга, яъни лисоний имкониятлардан ҳар хил даража, савия ва мақсадда фойдаланади. Шу туфайли сўзловчининг нутқидан унинг маданий савияси, ижтимоий мавқеи, тафаккур тарзини сезиш қийин эмас. Бу омилни Алишер Навоий “Муҳокаматул луғатайн”да алоҳида таъкидлаб ўтади. Халқимиз ҳам “суратига эмас, сийратига боқ” мақолида инсоннинг ташқи қиёфасига эмас, ички оламига эътибор бериш лозимлигини таъкидлайди. Юсуф хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”нинг тил моҳиятига бағишланган бобларида сўз (тил, нутқ) инсоннинг ички оламини – савияси ва руҳияти, тафаккур тарзини юзага чиқарувчи энг муҳим восита деб баҳолайди. Худди шундай таърифни тил ва нутққа – фақат ХВИИИ ва ундан кейинги асрларда Европанинг буюк олимлари Франс Бопп, Август Шлейхер, Якоб Гримм, Ҳерман Паул, Вилхелм Хумбольдт, Карл Маркс, Фердинанд де Соссюр кабилар ҳам такрорлашди. Инсон ва тил (нутқ қобилияти) каби тил ва жамият ҳам ажралмасдир.

Тил – ижтимоий ходиса экан, ҳамиша жамият билан бирга ривожланишда. Тилнинг даврий ҳамда минтақавий бўлиниши ва ўзгариши сизга диалектология, ареалогия, тил тарихи ўқув фанларидан маълум. Лекин айни бир жамиятнинг ўзидаги ҳар қандай ҳолат – ҳатто бир ҳудуд ва даврда жинс, ёш, касб-корга

¹⁷¹ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P.166.

кўра бўлинишлар ҳам тилда ўзини намоён қилади. Бу ҳақда Р.Шор, жумладан, шундай ёзади: “Там, где в структуре общества выделяются обособленные классы и группы, служащие различным производственным целям, язык этого общества распадается на соответствующие социальные диалекты. Там, где только есть разделение труда (а подобное разделение наблюдается по всюду, совпадая у народов примитивной культуры с дифференциацией полов, откуда возникновение особых “женских языков”), каждая отрасль производства принуждена создавать свой особый запас “технических терминов” –

~~h m b k z h k z h~~

~~h m~~

~~h m~~

172

В.А.Звегинцев фикрича, жамиятнинг ижтимоий тафовутига кўра тил ходисалари 3 гуруҳга бўлинади:

1. Тилларнинг ижтимоий ва махсус ишлатилиши.
2. Махсус тилларнинг яратилиши.
3. Оммавий(миллий) тилнинг ижтимоий ва касбий фарқланиши.

А.Самойлович эса олтой турклари тилидаги аёл ва эркак лексикаси параллелизми ҳақида шундай қизиқарли маълумотларни келтиради:

Умумий шакл	Аёллар нутқида	Эркаклар нутқида
;ɸ	Memɸ	Ihɸ
[heZ	Mɹ	;heZ
Lhm TM	Mɹ	ĩnr
Lbe	:am	Lbr
HI	mgZ	:l

Тилда синономияни юзага келтирувчи ва ижтимоий ҳодисалар таъсирида рўй берадиган ҳодисалардан яна бири арго, жаргон ва иборалар, табу ва эвфемизмларнинг вужудга келишидир. Тилимизда, кўк, кабутар, малах, со каби сўзлар жаргонлар бўлиб, муайян ижтимоий қатлам, гуруҳ нутқида хос хисобланади. Кишилар дунёқараши, тушунча ва эътиқодларига кўра сўз ва тушунчаларга янги маъно бериш ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, илон –

~~h m~~

± ~~h m~~

~~h m~~

[~~h m~~]TM

ва х.;

пес бўлмо – ~~h m~~

± ~~h m~~

ва х.

Бу тарзда қўллашларнинг баъзилари этика, маданият билан боғлиқ бўлса, бошқалари кўрқув, ирим (гўёки илоннинг номини ёки пес касалини (нарса номини) аташ – шу нарсани чақирриш билан тенг каби шомоний қараш) ларга асосланади.

Тилнинг ижтимоий ўзига хос кўринишлари ҳақида гапирганда, бундай хосланиш аввало лексикада – семантика, фразеология ва стилистикада содир бўлишини унутмаслик керак. Бундай хосланиш лексикада шу даражада кучлики, айти бир жамиятнинг нафақат эркак-у аёллари, балки ёш-у кексаларининг, авом ва зодагонларининг сўзлари, услублари фарқлидир . А.И.Герцен бу борада шундай дейди: “Простой смертный носит рубашку, а

¹⁷²Цитируется по книге Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 261.

Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Жамиятнинг таркибий қисми, ўзига хос субутий белгиларидан бири – маданият.¹⁷⁴ Маданият – муайян тарихий даврда халқ ва миллатларнинг меҳнат, турмуш, бадиий ва бошқа соҳаларини ўзида қамраб олувчи маънавий тушунча. Тил – маданият белгиси. Тилсиз маданият бўлмайди. Тил ва маданият ўзаро уйғунликда ривожланади. Кўпгина олимлар жамиятнинг маданият даражаси билан унинг тилини баҳоласа, бошқа бир гуруҳ тил орқали ижтимоий маданиятни белгилайди. Ҳар иккала гуруҳ ҳам ўзича ҳақ, зеро, тарихий, тугаб кетган, лекин тили ва унинг ёдгорликлари сақланиб қолган жамиятнинг маданияти, руҳияти, оламини тушуниш тарзини унинг тили воситасида бемалол тиклай олганимиздек, юксак маданиятга эга жамият тили ҳақида ҳам маданияти орқали аниқ тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин. Бу ҳақда В.А.Звегинцев шундай ёзади: “Лингвистика собрала богатый материал, свидетельствует вующий о том, что языки народов отсталой культуры часто не располагают словами, обозначающими родовые понятия (нет, например, слов для обозначения дерева или животного вообще, но зато имеется очень разветвленная номенклатура обозначений разных их видов и пород) и обладают формантами, классифицирующими слова по чрезвычайно конкретным признакам (так называемые классы слов).”¹⁷⁵

Тил ва маданият муносабати, таъсири масаласи барча даврларда, барча лингвистик мактаб ва оқимлар диққат-эътиборини тортган. Масалан, Э.Сепир бунга оид жуда қимматли фикрларни ёзиб қолдирган: “Маданиятни шу (мазкур) жамиятнинг илаётган ва ўйлаётгани сифатида ба олаш мумкин. Тил эса андай (ай тарзда) ўйлашдир.”

Тил, нутқ – маданият, маънавий олам кўзгуси. Шунинг учун тил қанчалик гўзал, бетакрор, самимий бўлса, маданий савия ҳам шундай намоён бўлади. Ҳар бир халқнинг ўз маданий муҳити ва тафаккурига мос равишда лисоний имкониятлари мавжуд.

Фан тараққиёти, сиёсий ва иқтисодий шароитлар ҳам тилда намоён бўлади. Кундан-кунга янги сўз ва тушунчалар пайдо бўлмоқда, махсус ва сунъий тиллар ярарилмоқда, соҳавий ва илмий стилистика ривожланмоқда. Маданият инсоний онг маҳсули экан, у тил билан диалектик алоқада, бирликдадир.

Тил ривожлаишининг ташқи (экстералингвистик) омиллари деганда, тилнинг жамият, биринчи навбатда, унинг маданияти билан боғлиқ равишда тараққиёти тушунилади. Жамият ва унинг маданияти ривожланган бўлса, унда сўз санъаткорлари томонидан ишланган, пардоз ва жило берилган адабий тил

¹⁷³Цитируется по книге Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 261. Указывается: Герцен А.И. Сочинения. Том 6. – СПб, 1905. – С. 191.

¹⁷⁴Қаранг.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2003. – Б. 372.: “Маданият- жамият, инсон ижодий куч ва тараққиётининг муайян даражаси. Маданият – арабча мадина сузидан келиб чиққан. Араблар кишилар ҳаётини 2 турга: бирини бадавий ёки саҳровий турмуш; иккинчисини маданий турмуш деб атаганлар. Бадавийлик – кўчманчи холда дашту саҳроларда яшовчи, маданийлик – шаҳарда ўтроқ холда яшаб, ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган халқларга нисбатан ишлатилган.” Демак, дастлаб араб тилида маданий – “шаҳарлик” ва бадавий – “саҳройи, кўчманчи” атамалари ўзаро оппозитив бўлган.

¹⁷⁵Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 272: “Культуру можно определить как то, что данное общество делает и думает. Язык же есть то, как думают.”

хам устувор бўлади, ўз таъсирини шу жамиятдан узоқ-узоқ ўлкаларга етказди. Буни ўзбек тилининг XV-XVI асрлардаги мавқеидан ҳам биламиз. Туркийшунослар Алишер Навоӣ асарлари тилининг бу даврда Қримдан Олтойгача, Румдан Чингача (Туркиядан Хитойгача) бўлган улкан минтақада ҳукмрон адабий меъёр бўлиб келганлигини қайд этадилар. Шоир ифтихор билан:

Heb[f_g]Z olbn**g**bf**khg**

~~g~~

деб ёзса, шоир Абдулла Орипов:

L_fm]b]bhef**g**_gb

~~g~~

дея ғурур билан куйлайди.

Жамиятда фанларнинг тараққиёти тилда илмий атамалар, мураккаб илмий тушунчалар, жараён ва тавсифларни ифодаловчи сўзлар ва услубнинг шаклланиши ҳамда ривожланишига олиб келади. Тилнинг қўлланилиш соҳаси кескин кенгаяди, у узлуксиз ривожланади, янги-янги сўз ва тушунчалар билан бойийди.

Дунёда яқка ҳолда, бошқалардан батамом узилган шаклда яшаган жамият бўлмаган – кўшни халқлар ҳамиша бир-бири билан яқин алоқаларда бўлишган. Кўп ҳолларда эса турли-туман қавм-элатлар кўшничиликда ёнма-ён яшашган. Турли халқларнинг тили бир-бирига таъсир этиб, бир-бирини бойитган – сўз берган, сўз олган. Бундай ўзаро таъсирлар тилларнинг қоришуви ва натижада тамоман янги бир тилнинг пайдо бўлиши даражасигача бориб етиши мумкин. Шу боис дунёда соф – бошқа тиллар таъсиридан холи тил умуман йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Турли жамият – давлатлар орасидаги иқтисодий-маданий алоқалар бундай бойишга кенг йўл очади.

Жамиятнинг сиёсий тузуми, ишлаб чиқаришнинг етакчи усул ва воситалари ҳам тилнинг тараққиётига кучли таъсир кўрсатади. Масалан, ибтидоий табиий-овчилик ва кўчманчи чорвачилик хўжалик усули етакчилиги даврида тилларнинг қоришуви, ўзаро яқинлашуви кучли бўлади, кескин шевавий фарқлар сезилмайди. Қадимги туркий (Ўрхун-Енисей) даври тилида, козоқ, қорақалпоқ, туркман қирғиз каби XIX асрларгача тўла ёки ярим кўчманчи тарзда ҳаёт кечирган халқлар тилида шева фарқларининг нисбатан озлиги шу билан боғлиқ. Аксинча, узоқ шаҳар маданияти, ўтроқ деҳқончилик хўжалик тарзи маҳаллий шевалардаги фарқларни чуқурлаштиради. Бу шу даражага бориб етиши мумкинки, бир тилнинг икки шеваси вакили бир-бирини мутлақо тушуна олмаслиги мумкин. Хитой тили шеваларида худди шу ҳолат кўзга ташланади. Ўзбек, озарбайжон, турк, уйғур каби туркий тилларнинг кўп шевалилиги, шевалараро кучли фарқларнинг мавжудлиги айни шу ходиса билан боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти, саноат ишлаб чиқариш усули, фан ва техника тараққиёти, таълим ва маданият ривожини, матбуот хилма-хил воситаларининг кенг оммалашуви маълум бир халқ (миллат)нинг турли минтақа ва ҳудудларини – демак, тилларини ҳам – яқинлаштиради; жамиятда меъёрлаштирилган, санъаткор ва олимлар томонидан ишланган шевалардан

юқори турадиган койне – адабий тилнинг кенг оммалашувига сабаб бўлади. Шунинг учун кўп шева бўлишига қарамай француз, немис, инглиз тиллари ахборот воситаларида – сўзлашув нутқида ҳам, жонли мулоқот ва суҳбатларда ҳам – шевавий фонетик ёки лексик фарқлар сезилмайди – омманинг маданий савияси юксак ва ҳамма адабий меъёрларга риоя қилиш кўникмасига эга. Бу даврда адабий тил мактаб, матбуот, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишлаб чиқариш орқали шева фарқларининг йўқолишига, адабий тилнинг кенг оммалашуви ва меъёрлашуви олиб келади.

Тил ва тарихий муҳит. Жамият тилнинг ривожланишига салбий таъсир этиши ҳам мумкин. Бу ҳолат кўпинча жамиятда номиллий мафкура ҳукмронлиги даврида юз беради. Бундай даврларни халқимиз IX-XI, XII-XV асрларда, XX асрнинг 40-80-йилларида бошидан ўтказди. Маълумки, туркий халқларнинг ислом динини қабул қилишида сомий (араб) ва эроний халқларнинг таъсир ва таъйиқи кучли.¹⁷⁶ Шу сабабли IX-X асрларда ҳукмрон доира орасида араб ёки форс тилида сўзлаш, илмий-бадий асарларни ҳам шу тилларда ёзиш авж олади. Туркий тил кўпол тил дея таъқирланади. Бу даврларда туркий тил кўчманчи-сахройиларнинг сўзлашув тили, ўчоқбоши тили бўлиб қолади. XII асрда Қорахонийлар давлатининг юксалиши билан майдонга “туркий тил баҳодури” – Махмуд Қошғарий чиқади. У туркий тил мавқеини тиклашга интилади. Олим “Девону луғотит турк” асарида туркий тилни араб тили билан пойгада чопаётганда ундан ўзиб кетаётган улоқчи отга қиёслади. XII-XIII асрларда туркий адабий тилининг мавқеи тикланади. У даврдан бизгача шох асарлар етиб келган. XIII-XIV асрларда туркий тил яна таъйиққа учрайди ва XV асрда бошқа бир туркий баҳодир – Алишер Навоий майдонга чиқади-ю, қалами билан ярим жаҳонни забт этиб, XIX асрнинг ўрталаригача ҳукмронлигини давом эттиради.

XX асрнинг 40-йилларидан ўлкамизда рус тилининг таъйиқи кучаяди. Бу таъсир йилдан-йилга ошиб, 80-йилларда “замонавий ва маданиятли” ўзбеклар ўз она тилларида гапиришга уяладиган бўлишди. Тилимиз яна ўчоқбоши тилига айланишига сал қолади. 1988-1989 йилларда ўзбек миллий тилининг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш учун росмана кураш бошланди. Бу ҳаракат 1989 йилнинг 21 октябрида “Давлат тили ҳақида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ва тилимиз тараққиётида янги тараққиёт даври – миллий истиқлол даврининг бошланиши билан амалга ошди.

Миллий мафкура, миллий тил, миллий тилшунослик ва тил таълими

Миллий мафкура ва миллий тил. Жамиятда номиллий, антимиллий мафкура ҳукмронлиги даврида миллий тил мавқеининг пасайиши, қўлланилиш доирасининг торайиши, хилма-хил (хусусан илмий, матбуот, ҳуқуқий, дипломатик, байналмилал банк-иқтисодий ва молия ва ҳ.) услубларининг ривожланмаслиги – ҳукмрон мафкура тили бу соҳаларни эгаллаши ҳақида

¹⁷⁶Қаранг: Бартольд В. В. Сочинения. Том 5. – М. – Л: Наука, 1974. – С.132.

эслатиб ўтилди. Номиллий ҳукмрон мафкура миллий тил таълимига ҳам ўзининг кучли таъсирини ўтказади. Бу таъсир, айниқса, икки йўналишда кучли намоён бўлади. Улардан биринчиси – миллий тил грамматик қурилиши ҳукмрон мафкура тилининг грамматик қурилиши меъёрлари асосида талқин қилиниб, миллий тил грамматик қурилишида миллий руҳ, шу тилда фикрловчи ва сўзловчи халқ руҳияти ва маданияти инъикоси батамом сўндирилади. Натижада миллий тилда сўзловчи ва фикрловчи халқ онгига ғайримиллий мафкура уруғларини сепишга, номиллий мафқурани сингдиришга, ундиришга қулай шароит туғилади. Зеро, миллий тил қурилишининг номиллий талқинини миллат болалари онгига сингдириш миллат онгига номиллий тафаккур тарзи ва олам – борликни қабул қилишни сингдиришга олиб келади – таълим оловчи миллий маркура гуллаб-яшнаши мумкин бўлган миллий дунёқараш ва миллий тафаккур тарзидан махрум қилинади.

Бу таъсирнинг иккинчи кўриниши ҳукмрон мафкура тилини ўрганишга, унинг кенг оммалашувига улкан имконият яратиб бериш, ижтимоий юксалишга лисоний тўсиқлар қўйишдан иборат. XX асрнинг 80-йилларида фақат олийгоҳларда рус гуруҳларида ўзбек, ўзбек гуруҳларида рус тилининг ўқитилишига ажратилган ўқув соатлари ҳамда рус тили ва ўзбек тили ўқитувчларини тайёрлашга ажратилган давлат грантларини солиштирсак, бунинг гувоҳи бўламиз. Бу даврда рус гуруҳларида ўзбек тили кўпинча ўқитилмас, ўқитилган тақдирда ҳам бир ўқув йилида 120 академик соатдан ошмас эди. Ўзбек гуруҳларида рус тили эса энг асосий фанлардан саналиб, уч ўқув йилида 900 академик соат миқдорида ўқитилар ва яна кўшимча соат ва махсус курслар киритиш тавсия этилар эди.

Ҳукмрон мафкура тили тазйиқи ўша даврларда миллий тилшунослик ва луғатчиликда ҳам кучли сезилар эди. Маълумки, исталган бир тилда ифодаланган фикр бошқа бир тил воситалари билан берилиши мумкин. Масалан, русча здесь, туда, там сўзларига тилимизда бу ерда, у ерда, ўша ерда сўз бирикмалари мос келади. Русча сўзлар равиш сўз туркумига мансуб, ўзбекча муқобиллари эса кўрсатиш олмошлари ва ер сўзининг ўрин-пайт келишиги шаклидаги бирикмасидан иборат. Лекин русларга кўр-кўрона эргашиб, бу сўз бирикмалари тилимизда ҳам равишлар деб ўргатилди. Бундай уйдирма-мосламаларга, 1940-80-йиллардаги расмий “стабил” талқинларга (ўрта ва олий мактаб дарсликларида) юзлаб мисол келтириш мумкин. Бундай уйдирма-мослама талқинлар онгимизга шунчалик чуқур сингдирилганки, унинг ёпиқ-яширин таъсиридан яқин йилларда қутула олмаймиз – у тилимизнинг барча бўғинлари илмий талқинини қамраб олган ва зўрлик билан шууримизга 60 йилдан зиёд вақт давомида ёш гўдакликдан қуйилган. Ундан батамом қутулиш осон эмас.

Ҳукмрон мафкура тилининг миллий луғатчиликка тазйиқи ҳам икки йўналишда намоён бўлади. Унинг биринчи йўналиши миллий тил учун ўта зарур бўлган луғатларни рус тили луғатлари шакл ва мазмунида тузишда намоён бўлса, иккинчи йўналиши миллий тилда ўқув (мактаб) луғатлари тури, сони ва сифатини мумкин қадар чеклашда ўз аксини топади. Тилшунослигимизда биринчи масала бутун мураккаблигида Ҳ.Саидованинг

1995 йилда, Ш.Бобожоновнинг 2004 йилда Самарқанд университети ҳузурида ёқланган диссертацияларида очиб берилган бўлса, иккинчи масала ўзбек, рус, инглиз ўқувчилари учун она тили дарсларида фойдаланишга мўлжалланган ўқув луғатларининг турлари, сифати ва сонини қиёслаш асосида магистр Ш.Ҳамроева ишларида таҳлил этилди. Тадқиқотчи ўзбек болалари учун ўқув луғатлари нашри ривожланган давлатлардан кўра бир неча юз марта паст эканлиги, шунинг учун бугунги кунда бизда луғатларга эҳтиёж ва улардан фойдаланиш маданияти ачинарли аҳволда эканлиги ҳақида хулоса чиқарди. Матбуотда тилшунос Б.Баҳриддинова томонидан мавзуга доир эълон қилинган мақолалар фикримизни қувватлайди.

Ғайримиллий ҳукмрон мафқуранинг миллий она тили таълимига зарарли таъсирини нафақат миллий тил грамматик талқинини руслаштириш, ўқув луғатлари тури ва сонини чеклаш, балки мактабда она тили таълими мазмуни ва усулини сохталаштириш билан ҳам ўтказди. Маълумки, тил ва тафаккур бири-биридан ажралмас – тил тафаккур орқали, тафаккур тил орқали тивожланади. Она тили таълими совет тузуми ҳукмронлиги даврида тилшунослик фани асосларини – илмий тилшуносликни ўрганишга бўйсундирилди. Мактабда ўқувчилар вақтларини она тилида ижодий тафаккур кўникмаларини ривожлантириш ва ижодий тафаккур маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва рагон ифодалашга эмас, илмий грамматик билимларни ёдлашга сарфлашди. Бундай усулда тайёрланган билимдон-ижрочи мустақил фикр ва ҳаракатга лаёқатсиз бўлиб, фақат буйруқни кўр-кўрона бажаришга яроқли эди, холос¹⁷⁷.

Ўзбекистон Республикаси 1991 йилда миллий истиқлолга эришганда совет тузумидан миллий тил тадқиқи ва таълими соҳасида мана шундай аянчли ҳолатни мерос қилиб олди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов миллий истиқлолнинг илк қадамлариданоқ мамлакатда иқтисодий-сиёсий ислохотлар билан бирга таълим тизимини тубдан ислох этишга, миллий мафқурани шакллантириб, уни оммалаштиришга катта эътибор беришлари, давлат сиёсати ва умумхалқ ҳаракатини шу йўналишга қаратишлари бежиз эмас эди. Зеро, миллий мафқуранинг муҳим таркибий қисмларидан бири миллий тил – она ўзбек тилидир. “Мафқура – жамиятда яшайдиган одамларнинг ҳаёт мазмунини, уларнинг интилишларини ўзига мужассамлайди.”¹⁷⁸ “У муайян бир ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, жамият, давлатнинг манфаатлари, орзулари, мақсадлари ифодаланган қарашлар ва уларни амалга ошириш тизими.”¹⁷⁹ Шунинг учун ўзбек миллий мафқурасининг муҳим таркибий қисми сифатида ўзбек тили ҳам истиқлолдан сўнг ўлкамизда тамоман бошқа – мустақил республикамизда асосий алоқа-аралашув ва иш юритиш тили мавқеини олди, оддий алоқа-аралашув тилидан ҳуқуқий, иқтисодий-молиявий, байналмилал дипломатик алоқалар, Интернет робиталари тизими воситасига айланди. Тилимиз қўлланиш соҳаларининг кенгайганлигини, шаклланган ва

¹⁷⁷ Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company. P. 177.

¹⁷⁸ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Тошкент: Ўзбекистон. 2000. – Б. 6.

¹⁷⁹ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2003. – Б. 525.

ривожланган янги услублар ва терминологик тизимларни, тилимизни ўрганишга хорижий давлатлар вакилларининг қизиқиш даражаларини ўтган давр билан мутлақо қиёслаш мумкин эмас – тараққиёт кескин ва бемисл даражададир; бундан 20 йил олдин истаган турдаги йиғингоҳда ўзбек тилида чиқиш фавқуллоҳда бир ҳодиса саналган бўлса, бугун Олий Мажлис йиғилишидан маҳалла кўмитаси мажлиси-ю дипломатик қабулларгача она тилимиздан ўзга нутқни эшитиш шунчалик ғайриоддийдир. Миллий истиқлол, миллий мафкура она тилимизнинг янграши, яшнаши, ривожланиб камол топишига чексиз имкониятлар яратиб берди ва бу имкониятлардан самарали фойдаланилмоқда.

Миллий тилшунослик ва тил таълими. Миллий истиқлол шарофати билан тилшунослигимиз ҳам рус тилшунослигига эргашишдан озод бўлиб, янги – мустақил тараққиёт йўлига ўтди. Тилшунослик фанида қатор мустақил илмий йўналиш ва мактаблар шаклланди. Фанимизда тез оммалашаётган семантик синтаксис, субстанциал, субстанциал-прагматик¹⁸⁰ илмий йўналишлари шулар жумласидан. Бу йўналиш талқинларида ўзек тилининг туркона – европа тиллари қурилишидан тамоман ўзгача қурилиш тизими ўз аксини топмоқда, янги – ўзбекона грамматик тизимлар яратилмоқда ва оммалаштирилмоқда. Она тили грамматик қурилишининг миллийлиги эса миллий мафкуранинг одамлар онгига сингиши ва гуркираб яшнаши учун мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтамоқда.

Истиқлол йилларида она тили таълими соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди. Ўзбекона грамматик талқин ва тизимларнинг ишлаб чиқилиши, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида таълим тизими, мақсади ва самараси олдига тамоман янги вазифалар қўйилди. Бу вазифаларни – 1940-80-йилларда бўлганидек, марказда ишлаб чиқилган “типовая программа”лар асосида амалга ошириш мумкин эмас. Таълимнинг барча тур, бўғин ва босқичлари миллийлаштирилди, илғор давлатларнинг таълим мезонлари билан тенглаштирилди – бугун шижоат ва ғайрат билан иккинчи босқичи амалга оширираётган, марказида ижодий тафаккурли шахс турган Кадрлар тайёрлашнинг ўзбек миллий модели бутун дунё олим ва мутахассислари томонидан эътироф этилди, юксак баҳоланди.

Умумий ўрта таълимда она тилини ўқитишнинг онгли вербал когнитив-прагматик таълим усули йўлга қўйилди. Бу таълим усулининг мақсади ўқувчида ижодий тафаккурни шакллантириш ва маҳсулини нутқ шароитига мос равишда тўғри ва равон ифодалаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборатдир. Энди истиқлол фарзандлари она тили дарсларида қуруқ грамматикани, тилшунослик фани асосларини ўрганиш билан қимматли вақтларини ўтказмайди, балки миллий кадриятларнинг энг олийи бўлмиш она тили хазиначиларини очиш, унинг ноёб дур-у гавҳарларини териш, чексиз имкониятлар – айна бир фикрни ўнлаб-юзлаб шакл ва кўринишларда ифодалай олиш, она тили орқали миллий кадриятларга, Ватанга, жамиятга, инсониятга ва ўзига ҳурмат ва севги туйғларини сингдириш устида ижодий

¹⁸⁰Бу ҳақда қаранг: Менглиев Б. Тилда имконият ва воқелик муштараклиги // “Маърифат” газетаси, 2013 йил 15 май.

изланиш олиб боради, яратади, ижод қилади. Шунга мувофиқ равишда, ўрта махсус ва олий таълимда ўзбек тили ўқув фани олдига ихтисосий нутқ малакаларини такомиллаштириш, танлаган касбига комилликка эришишга ундаш, унга муҳаббат туйғуларини тарбиялаш вазифаси қўйилди. Таълим дастурлари, дастурлар асосидаги дарсликлар шу асосларда тузилмоқда ва такомиллаштирилмоқда. Бу дастур ва дарслик, қўлланмаларда ўз аксини топган лингвистик ва методик тамойиллар, илмий талқинлар ўзининг ўзбекона моҳияти билан олдингилардан – русийзабонлар учун яратилган дарсликларга зўрма-зўраки ўхшатмалардан тубдан фарқ қилади, ўзбек миллий руҳи, миллий истиқлол мафкураси, умумбашарий кадриятларга йўғрилганлиги билан ажралиб туради. Тил таълими тизимида компьютер технологиялари, электрон дарслик ва қўлланмалар, Интернет материалларидан кенг фойдаланиш кириб келмоқда. Тўғри, тил таълимининг олдида ҳали катта вазифалар турибди. Биринчи навбатда, бу ўзбек тили таълими учун замонавий ахборот банклари, ижодий тафаккур соҳибини етиштириш учун зарур хилма-хил луғат ва маълумотномалар тузиш ҳамда оммалаштириш, бу ишларни амалга оширишда замонавий, жумладан, компьютер ва Интернет тармоғи имкониятларидан унумли фойдаланиш масалалари турибди. Аминмизки, бугун шаклланаётган ва миллий истиқлол мафкураси билан йўғрилган замонавий ўзбек тилшунослиги ва тил таълими назарияси ва амалиёти вояга етиб, жаҳон тафаккури хазинасига ўз гавҳарларини қўшади ва аждодлар ишини шараф билан давом эттиради.

Назорат саволлари:

1. Жамият тушунчаси ва таъриф беринг?
2. Ривожланиш тушунчаси изоҳланг?
3. Тил = лисон – меъёр – нутқ ўзаро алоқаларини изоҳланг?
4. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатидатутган ўрни нимадан иборат?
5. Миллий мафкура, миллий тил, миллий тилшуносликнинг ўзаро алоқалари ҳақида фикр билдиринг?
6. “Тилсиз жамият мавжуд бўлмади”, деган фикрни қандай изоҳлайсиз?
7. Тилларнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақида қандай хулосага келдингиз?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
3. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
5. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.

6. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.
7. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
8. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.
9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.
10. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясашининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010.
11. Ҳамид Неъматов, Бахтиёр Менглиев. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. – Тошкент, 2015.
12. Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8-62
13. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company.
14. G.Hegel. The science of Logic. Cambridge.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1 – амалий машғулот

Тилнинг серқирралиги ва кўп вазифалилиги

Ишдан мақсад: Тилнинг серқирралиги унинг кўп қирралиги ва кўп вазифалилиги масалаларини таҳлил қила олиш ва ушбу масалалар юзасидан мустақил илмий хулоса қила олиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи вариантда келтирилган топшириқларни бажариши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

х Борлиқ ҳодисаларининг серқирра ва кўп вазифалилиги масаласи бўйича савол-жавоб.

х Хусусият ва вазифанинг диалектик яхлитлиги бўйича машқ.

х Серқирралик ва имконият тушунчалари муносабати масаласи юзасидан дебат

х Тилнинг серқирралиги ва тилшунослик босқичлари ҳамда йўналишларини тавсифлаш.

Назорат саволлари:

1. Тилнинг серқирралиги деганда нимани тушунаси?
2. Тилшунослик босқичлари ва йўналишларини айтинг?
3. Тил ва тафаккур яхлитлиги деганда нима тушунилади?
4. Борлиқ ҳодисаларининг серқирралиги деганда нимани тушунаси?
5. Тилнинг кўп вазифалилиги ҳақида фикр билдиринг?
6. Тил рамзларида барқарорлик ва ўзгарувчанлик диалектикаси ҳақида фикр юритинг?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдишлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
3. Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013.
4. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.
5. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Тошкент: Университет, 2002.
6. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқ методологияси, методикаси ва методлари. –Т. 2010.

Сайтлар

- 1 [ъттп://ен.википедиа.орг/вики/Струстуралисм](http://en.wikipedia.org/wiki/Струстуралисм)
- 2 [ъттп://www.енг.фжу.еду.тв/Литерарй_Сритисисм/струстуралисм](http://www.енг.фжу.еду.тв/Литерарй_Сритисисм/струстуралисм)
- 3 [ъттп://www.зиё-нет.уз](http://www.зиё-нет.уз)
- 4 [ъттп://www.кутубхона.уз](http://www.кутубхона.уз)

2 – амалий машғулот

Тилшуносликда методология муаммоси

Ишдан мақсад: Ўзбек тилшунослигида илк эмпиризм ва унинг методологияси. Билим. Билиш аъзолари. Ирсий билим. Ҳиссий билим. Ақлий билим. Руҳий билим. Эмпиризмнинг ютуқлари. Намояндалари. Муаммолари. Истиқболлари.

Диалектик мантиқ – назарий билимлар методологияси. Диалектика тамойиллари ва уларнинг мазмун моҳияти ҳақида мустақил илмий хулоса чиқара олиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- х Инсоний фаолият структураси масаласи бўйича савол-жавоб.
- х Методология – лингвистик фаолият асоси бўйича машқ.
- х Формал мантиқ методологияси масаласи юзасидан дебат.
- х Диалектик методология масаласи юзасидан дебат.
- х Синергетик методологияни тавсифлаш.

Назорат саволлари:

1. Анализ ва синтез ҳақида гапиринг.
2. Билиш деганда нимани тушунасиз?
3. Билиш нима?
4. Диалектик метод қандай метод? Тушунтириб беринг.
5. Диалектик метод қандай қонуниятларни эътиборга олади?
6. Фалсафий методлар ҳақида гапиринг.
7. Метафизик методнинг ўзига хослиги нимада?
8. Методика, метод, методология каби тушунчаларни изоҳланг.
9. Синергетика нима? Унинг асосий белгилари қайсилар?
10. Умумий ва хусусий методлар деганда нимани тушунасиз?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
3. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.
4. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.
5. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 2001.
7. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.

Сайтлар

1. Ъттп://www.енг.фжу.еду.тв/Литерарй_Сритисисм/струстуралисм
2. Ъттп://www.броску.са/енглиш/соурсес/4Ф70/струст.Ътмл
3. Ъттп://www.зиё-нет.уз
4. Ъттп://www.кутубхона.уз

3 – амалий машѓулот

Тилнинг келиб чиќиши фалсафий масала сифатида

Ишдан маќсад: Тилнинг келиб чиќиши масаласини шархлаш. Тилнинг келиб чиќиш муаммоси, “тил-онг-жамият” муштараклиги, дуалистик қарашларнинг моҳияти, илмий қарашларнинг диний қарашларга муносабати, мусулмон филологларининг бошқа қарашлари, овозга таќлид назарияси, ундов назарияси, меҳнат қийќириќлари назарияси, имо-ишоралар назарияси, ижтимоий келишув назарияси, диалектик материализм қарашлари, илмий фаразлар ва улар ҳаќида илмий билимларга эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи вариантда келтирилган топшириќларни бажариши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- х Тилнинг келиб чиќиши (глоттогенез) масаласининг баҳсли мавзу эканлиги бўйича савол-жавоб.
- х Муаммо мифологик дунёқараш, диний ва илоҳий қарашлар бўйича баҳс.
- х Мукаддас китобларда тилнинг пайдо бўлиши масаласи бўйича дебат
- х Ўрта асрларда глоттогенез бўйича фикрлар муҳокамаси.
- х Дарслик қа қўлланмаларда глоттогенез масаласининг ёритилишини тавсифлаш.

Назорат саволлари

1. Тилнинг пайдо бўлиши қандай омиллар билан узвий боғлиќ?
2. Ўрта аср диний қарашларда тилнинг келиб чиќиши масаласининг моҳияти қандай эди?
3. Бу ҳаќда қандай назарияларни биласиз?
4. Бир-бирига зид таълимотларнинг вужудга келишига нима сабаб бўлди?
5. Тилнинг келиб чиќиши тўғрисидаги назариялар ҳаќида маълумот беринг.
6. Дуалистик қарашларнинг ўзига хос жиҳатлари нимада?
7. Ундовлар ва таќлидлар назарияси ҳаќида гапириб беринг.
8. Материалистик таълимотнинг мутлаќлашган ғоя сифатида синдиришига салбий ҳодиса деб қарайсизми?
9. Изҳор назарияси. Илҳом назарияларининг мазмун моҳияти нимадан иборат?
10. Тилнинг келиб чиќиши – глоттогенез масаласининг моҳияти нимадан иборат?
11. “Таврот” ва “Инжил” тилнинг пайдо бўлиши хусусида қандай фикрлар билдирилган?

12. “Қуръон” ва ислом филологияси тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида қарашлар ҳақидаги фикрингизни билдиринг?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Дадабоев Х. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
3. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.
4. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.
5. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.
7. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Тошкент: Университет, 2002.
8. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.

Сайтлар

1. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/структурализм.бтм>
2. <http://www.броску.ca/енглиш/соурсес/4Ф70/структ.бтмл>
3. <http://www.зиё-нет.уз>
4. <http://www.кутубхона.уз>

4 – амалий машғулот

Тил ва тафаккур муносабати

Ишдан мақсад: Тилнинг ижтимоий ҳодисалардан фарқлаш, тил ва тафаккур муносабати шарҳлаш, тилнинг биологик, ирқий, синфий ҳодиса эмаслиги ҳақида кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- х Тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича мунозара.
- х Тил ва тафаккур диалектикасига миллий ёндашув асослари мукаммоси бўйича машқ.
- х Алишер Навоий қарашларида тил ва тафаккур муносабати масаласи бўйича дебат.
- х Концепт, тушунча, сўз. Ҳукм ва гап тушунчаларининг ёритишини тавсифлаш.

Назорат саволлари:

1. Тил ижтимоий ҳодисалар орасида қандай ўрин тутади?
2. Тил ва тафаккурнинг диалектал бирлиги ҳақида гапиринг?
4. Тилнинг тафаккур турларига муносабати қандай?
5. Онг, тафаккур, тил тушунчаларининг алоқалари нимада кўринади?
6. Сезгилар орқали билиш – фаҳмий (эмпирик) билиш; Ақл, тафаккур орқали билиш – идрокий (рационал) билишнинг мазмун моҳияти нимадан иборат?
7. Тил ва тафаккур яхлитлиги ҳақида фикр билдирилинг?
8. Мантиқ ва тилшуносликнинг ўзаро алоқадорлигини изоҳланг?
9. Мантиқий ва грамматик бирликлар орасидаги мувофиқлик ҳамда номувофиқликни айтинг?
10. Мантиқий категория ва лингвистик категория қайсилар?
11. Концепт, тушунча ва сўз муносабатини изоҳланг?
12. Ҳукмнинг гап билан боғлиқлиги айтинг?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
2. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
3. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.
4. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. - Тошкент: Университет, 2010.
5. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.
6. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 2001.
7. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.
8. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.
9. Ҳамид Неъматов, Бахтиёр Менглиев. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. – Тошкент, 2015.
10. Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8-62

Сайтлар:

1. <http://en.wikipedia.org/wiki/Струстуралисм>
2. <http://www.утпа.еду/фасултй/мглазер/Тъеорй/струстуралисм.ътм>
3. http://www.енг.фжу.еду.тв/Литерарй_Сритисисм/струстуралисм
4. <http://www.броску.са/енглиш/соурсес/4Ф70/струст.ътмл>
5. <http://www.зиё-нет.уз>
6. <http://www.кутубхона.уз>

5 – амалий машғулот

Тил рамзий система сифатида

Ишдан мақсад: Рамз ва унинг табиати жуда ҳам кўп қиррали ҳодиса бўлганлиги учун унинг мазмун моҳиятини чуқур англаш ва таҳлил қилиш, тил ҳодисаларига рамзий белги сифатида ёндошиш ҳақида илмий хулосалар чиқара билиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи вариантда келтирилган топшириқларни бажариши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- х Рамз ва унинг табиати бўйича машқ.
- х Рамзнинг муҳим жиҳатлари масаласи юзасидан савол-жавоб.
- х Тилнинг рамзий тизим эканлиги юзасидан дебат.
- х Тилшунослик семиотика эканлиги. Лисоний рамз. Лисоний рамз хоссаларини тавсифлаш.

Назорат саволлари:

1. Рамз ва унинг табиати нимадан иборат?
2. Рамз тушунчаси – кўп маъноли ҳақида айтинг?
3. Семиотика бошқа фанлар билан алоқаси ҳақида гапиринг?
4. Семиотиканинг асосчиси ким?
5. Тил – рамзий тизим сифатида нимадан иборат?
6. Лисоний рамз, унинг бошқа семиотик рамзлардан фарқи нимада?
7. Тил рамзларида барқарорлик ва ўзгарувчанлигини айтинг?
8. Сунъий тиллар ҳақида маълумот беринг?
9. Информацион тиллар, уларнинг афзалликлари нимада?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
3. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
4. Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013.
5. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.
7. Ҳамид Неъматов, Бахтиёр Менглиев. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. – Тошкент, 2015.

Сайтлар

1. <http://en.wikipedia.org/wiki/Струстуралисм>
2. <http://www.утпа.еду/фасултй/мглазер/Тъеорй/струстуралисм.ътм>
3. http://www.енг.фжу.еду.тв/Литерарй_Сритисисм/струстуралисм
4. <http://www.броску.са/енглиш/соурсес/4Ф70/струст.ътмл>
5. <http://www.зиё-нет.уз>
6. <http://www.кутубхона.уз>

6 – амалий машғулот

Тилнинг ривожланиши, тил ва жамият

Ишдан мақсад: Тил тараққиётидаги тил ҳодисаларининг ўзгарувчанлиги ҳақида кўникма шакллантириш. Тил тараққиётидаги ташқи омиллар, жамият ва тил, тилнинг экстралингвистик омиллари, дифференция, интеграция ҳодисаларни шархлай олиш, тилларнинг ўзаро таъсири, тилларнинг чатишуви, тил ва жамиятнинг ўзаро муштарак эканлиги ҳақида кўникмаларга эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи берилган саволларга жавоб бериши ва натижа олиши лозим.

Ушбу амалий иш давомида қуйидагиларни **бажариш лозим:**

- х Ривожланиш тушунчаси ва тил тараққиётини баҳолаш.
- х Тил тараққиётининг ички қонуниятларини тавсифлаш.
- х Объективлик ва такрорланувчанлик. Тежам. Плеоназм (эҳтиёт, таъкид) масалари юзасидан машқ.
- х Лисоний рамзда асимметрик дуализм қонуни. Тилда аташ ва ифодалаш зиддияти қонуни. Ўхшатиш (аналогия) қонунини шархлаб тушунтириш.
- х Барқарорлик ва эркинлик (юкланганлик ва салтлик) қонуни. Жамият тушунчаси масалаларини тавсифлаш.
- х Тил ва жамият. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатида. Тил ва маданиятнинг ўзаро уйғунликда ривожланиши. Тил ва тарихий муҳит. Миллий мафкура ва миллий тил. Миллий тилшунослик ва тил таълими муносабати ҳақида фикрларни муҳокама қилиш.

Назорат саволлари:

1. Тилнинг яшаши ва ривожланиши қандай омиллар муҳим ҳисобланади?
2. Ривожланиш тушунчаси изоҳланг?
3. Тил = лисон – меъёр – нутқ ўзаро алоқаларини изоҳланг?
4. Жамият тушунчаси ва таърифи.
5. Тил – ижтимоий ҳодиса сифатидатутган ўрни нимадан иборат?
6. Миллий мафкура, миллий тил, миллий тилшуносликнинг ўзаро алоқалари ҳақида фикр билдиринг?
7. Миллий тилшунослик ва тил таълимининг мазмун моҳияти нимадан иборат?
8. “Тилсиз жамият мавжуд бўлмади”, деган фикрни қандай изоҳлайсиз?
9. Дифференция ва интеграция ҳодисалари нима сабабдан рўй беради?
10. Ҳозирги ўзбек тилига қайси тил(лар)нинг ташқи таъсири сезилади ва нима учун?

11. Тилларнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақида қандай хулосага келдингиз?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.
2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.
3. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
5. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.
6. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.
7. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.
8. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.
9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.
10. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010.
11. Ҳамид Неъматов, Бахтиёр Менглиев. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. – Тошкент, 2015.

Сайтлар:

1. <http://en.wikipedia.org/wiki/Струстурализм>
2. <http://www.utpa.edu/fасултй/мглазер/Тъеорй/струстурализм.ътм>
3. http://www.енг.фжу.еду.тв/Литерарй_Сритисисм/струстурализм
4. <http://www.броску.са/енглиш/соурсес/4Ф70/струст.ътмл>
5. <http://www.зиё-нет.уз>
6. <http://www.кутубхона.уз>

V. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;

- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;

- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;

- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;

- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

VI. ГЛОССАРИЙ

Аналогия – ўхшашлиги, прототипи танланадиган фикрий операция.

Аниқлаштириш - абстрактлаштиришга тескари жараён, яхлит, ўзаро боғлиқ, кўп томонлама объектнинг топилишини назарда тутати.

Аннотация - титул варағининг орқасида жойлашган, қандайдир нашр ҳақидаги қисқача ахборот; ҳужжат, унинг бир қисми ёки ҳужжатлар гуруҳининг вазифаси, мазмуни, шакли ва бошқа хусусиятлари нуқтаи назаридан тавсифномаси.

Дедукция - фикрлашнинг умумий қонуниятлардан хусусий фактларга томон ривожланишини назарда тутадиган фикрий операция.

Диссертация (лотинчадан таржимаси - тадқиқот, мушоҳада) - муайян илмий (академик) малакани (даражани) олиш мақсадида махсус тайёрланган, оммавий муҳокамага ва ҳимояга қўйиладиган асар.

Диссертация мавзуининг долзарблиги – бу унинг ижтимоий назария ва амалиёт учун керакли эканлиги бўлиб, фанда кўпинча олдинги назарий тасаввурлар доирасига яққол жойлашмайдиган янги фактларнинг кашф қилиниши натижасида вужудга келадиган вазиятнинг мавжудлиги билан белгиланади.

Фараз (гипотеза) (қадимги грек тилидан - асос, тахмин) — олдиндан ўрганилган фактлар, ходисалар, жараёнларнинг муайян мажмуига асосланган, уларни изоҳлаш учун илгари суриладиган ва тасдиқланиши ёки инкор этилиши лозим бўладиган назарий тахмин.

Идеаллаштириш – тадқиқотчининг нуқтаи назарида ҳодиса ёки жараённинг идеал образини, яъни назарий моделнинг яратилиши; фаразларни ишлаб чиқишда қўлланилади.

Илмий иш - бошқа ҳар қандай ишдан ўзининг мақсади янги илмий билимни олиши билан фарқ қилади. Айни шу иш жараёнида воқелик ҳақидаги объектив билимлар ишлаб чиқилади ва бир тизимга солинади.

Илмий иш режаси - жамулжам ҳолида унинг моҳиятини акс эттиради. Бу муаллиф айтмоқчи бўлган нарсанинг схематик ифодасидир.

Илмий мавзу – бу ечимини талаб қиладиган мураккаб вазифадир. Илмий-тадқиқотчилик иши мавзуи муайян илмий йўналишга ёки илмий муаммога тегишли бўлиши мумкин.

Илмий мавзулар турлари: амалий, аралаш, назарий. • Амалий мавзулар хўжалик амалиётини ўрганиш, умумлаштириш ва таҳлил қилиш асосида ишлаб чиқилади. • Аралаш мавзулар тадқиқотнинг назарий ва амалий жиҳатларини ўзида мужассамлаштиради. • Назарий мавзулар асосан адабий манбалардан фойдаланиб ишлаб чиқилади.

Илмий муаммо - бу билишни ривожлантириш жараёнида объектив тарзда вужудга келадиган масала ёки ечими амалий ёки назарий манфаат касб этадиган масалалар мажмуидир. У айни шу пайтгача эришилган билимлар даражасининг етарли эмаслигини идрок этиш, қайд қилиш бўлиб, бу янги фактлар, алоқалар, қонунларнинг, мавжуд назариялардаги мантиқий хатоларни аниқлаш оқибати ёки амалиётнинг олинган билимлар доирасидан четга

чиқишни талаб этадиган янги эҳтиёжларининг пайдо бўлиши оқибати ҳисобланади.

Илмий тадқиқот услуби – бу муайян билиш мақсадини ҳисобга олган ҳолда муайян билиш вазифаларини ҳал этишга қаратилган ақлий ва (ёки) амалий операциялар (русум-қоидалар) тизимидир.

Илмий йўналиш - деганда тадқиқот ўтказиш соҳасидаги фан, фанлар ёки илмий муаммолар мажмуи тушунилади.

Индукция - хусусий фактларни умумлаштириш мантиқига асосланган фикрий операция.

Концепт - лотин тилидаги сонсэптус «тушунча» сўзининг калкасидир. Рус тилшунослигида концепт тушунчаси XX асрнинг биринчи чорагида файласуф С.Асколдов томонидан илмий муомалага киритилади. Ушбу термин тилшуносликда ўтган асрнинг 80-йилларига қадар тушунча сўзига синоним сифатида ишлатилган бўлса, бугунги кунга келиб унинг изоҳи тушунча терминига нисбатан кенгайганини кўриш мумкин. Концепт икки томонли хусусиятга эгадир. Бир томондан, маданият концепт кўринишида инсоннинг ментал дунёсига кирса, бошқа томондан, инсон концепт ёрдамида маданиятга киради ва баъзан унга таъсир кўрсатади. Концептнинг когнитив тилшунослик, лингвокультурология, шунингдек, адабиётшунослик фанларидаги изоҳи ўзаро фарқланади. Концепт лингвомаданий бирлик сифатида у ёки бу халқ маданиятининг ўзига хос жиҳатларини ифодалайди.

Кузатиш - энг кўп ахборотли тадқиқот услуби бўлиб, у бўлган ва ўрганилаётган жараёнлар ва ҳодисаларни четдан туриб кўришга имкон беради.

Лакуна (лот. ласуна “бўшлиқ, чуқурлик, чўнқир жой”; франс. ласуне “бўшлиқ, бўш жой”) - бирон халқнинг маиший, маданий, ижтимоий ва тарихий ҳаёти учун характерли ва бошқа халқ учун бегона бўлган, бошқа тилда аниқ муқобили бўлмаган сўз ва сўз бирикмалари. Лакуналар қиёсланаётган тилларда ўхшаши бўлмаган сўзлар бўлиб, улар, асосан, тилларнинг қиёсида сезилади.

Лингвомаданий парадигма - бу дунёқарашнинг этник, ижтимоий, тарихий, илмий ва ҳ.к. ўзаро алоқадорликдаги категорияларини акс эттирадиган тил шаклларининг мажмуи.

Лингвомамлакатшунослик - тилда ўз аксини топган миллий реалияларни ўрганади. Миллий реалиялар муқобилсиз тил бирликлари бўлиб, улар мазкур маданиятга хос бўлган ҳодисаларни ифодалайди.

Лисоний шахс - муайян билимлар ва тасаввурлар мажмуига эга бўлган нутқий фаолиятни намоён қилувчи шахс.

Мақола – бу мустақил илмий тадқиқот бўлиб, у долзарб илмий муаммо бўйича ўз фикрларини баён қилишдир.

Менталитет (нем. менталитат < лот. менс, ментис - ақл, идрок) - жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маданий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитлардаги ақлий қобиляти, руҳий қуввати. Менталитет - халқ менталлигини, унинг ақлий ва руҳий қувватининг ички тузилишини ва дифференциациясини акс эттирадиган категория. Менталитетлар турли масштаблардаги лингвомаданий жамоаларнинг психолингво-интеллектларини

намоён қилади. Жамият, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос анъанавлари, расм-русмлари, урф-одатлари, диний эътиқод ва иримларини ҳам қамраб олади.

Методология - бу илмий-тадқиқотчилик фаолиятининг илмий тамойиллари ва усуллари тизими ҳақидаги таълимот.

Моделлаштириш — тадқиқотчиликнинг моделнинг қурилишини назарда тутадиган назарий услуби.

Мониторинг — бу тадқиқот натижаларининг доимий назорат қилиниши, мунтазам кузатиб борилиши.

Муаммо- бу билим билан билмаслик ўртасидаги ўзига хос чегарадир. У олдинги билим етарли бўлмаган, янги билим эса ҳозирча ривожланган шаклга эг бўлмаган ҳолатда пайдо бўлади.

Муаммони ҳал этиш - янги билимни олиш ёки у ёки бошқа ҳодисани изоҳловчи, ҳодисанинг хоҳлаган йўналишда ривожланишига таъсир кўрсатиш имконини берадиган омилларни аниқлаш демакдир.

Муаммонинг ифодаланиши — бу, ўз моҳиятига кўра, илмий тадқиқот мазмунининг кристаллаштирилишидир. Шунинг учун муаммонинг тўғри қўйилиши — бутун иш муваффақиятининг гаровидир.

Назарий асос – мазкур тадқиқот таянадиган концептуал қоидалар (ғоялар, тамойиллар).

Қиёслаш - объектларнинг ўхшашлиги ва фарқларини, умумийлиги ва алоҳидалигини аниқлаш мақсадида объектларнинг қиёсланишини назарда тутати.

Режа – энг қисқа ёзув бўлиб, у фикр баённинг изчиллигини акс эттиради ва умумлаштиради; матннинг мазмунини очиқ беради; манбанинг мазмунини хотирада қайта тиклайди; конспект ва тезислар ўрнини босади; ҳар хил ёзувларни (маъруза, ахборот, ҳисобот) тузишга ёрдам беради; бажарилган ёзувни яхшилади; ўзини ўзи назорат қилишни тезлаштиради; эътиборни жамлайди; яхши таниш бўлган матнни хотирада жонлантириш учун ишлатилади.

Резюмелаш- бу якун яшашдир. Резюме қилувчи ибора – бу нотиқнинг «ёпилган» тусдаги нутқи, унинг бош ғояси.

Синтез - фикрий операция, унинг жараёнида аниқланган элементлар ва фактлардан яхлит манзара қайта тикланади.

Сўнгсўз (хотима): якун, қисқача хулосалар.

Сўзбоши - муаллиф қўйган вазифалар баёни; нашр ёки қайта нашрнинг заруратини асослайди.

Социолингвистика — тилшуносликнинг тилни ва унинг мавжуд бўлган ижтимоий шароитлар билан боғлиқлигини ўрганадиган соҳаси. Ижтимоий шароитлар деганда, амалдаги тил ривожланаётган ташқи шарт-шароитлар мажмуи: мазкур тилдан фойдаланаётган кишилар жамияти, бу жамиятнинг ижтимоий структураси, тил эгаларининг ёши, ижтимоий мавқеи, маданият ва билим даражаси, яшаш жойи орасидаги фарқлари, шунингдек, уларнинг мулоқот вазиятига боғлиқ нутқий муомаласидаги фарқлар тушунилади. Демак, социолингвистика тилнинг жамият ҳаётидаги роли, унинг ижтимоий табиати,

ижтимоий функциялари, ижтимоий омилларнинг тилга бўлган таъсир механизми билан боғлиқ масалаларни ўрганадиган тилшунослик соҳасидир.

Сухбат – эмпирик услуб бўлиб, жавоб берувчи билан шахсий алоқани назарда тутди.

Тадқиқот дастури - бу аниқ мавзу устидаги бўлғуси ишнинг моҳияти ва таркибий қисмлари ҳақидаги аниқ тасаввурдир.

Тадқиқот долзарблигини асослаш - илмий билишнинг умумий жараёни соҳасида мазкур мавзунини ўрганиш заруратини изоҳлашни билдиради.

Тадқиқот фарази - бу бевосита кузатилаётган ҳодиса, ўрганилаётган ҳодисанинг тузилиши ёки унинг таркибий қисмлари ўртасидаги алоқалар туси ҳақидаги илмий асосланган тахминдир. Фаразлар мавжуд фактлар асосида ишлаб чиқилади. Хулоса сифатидаги фараз объектив воқеликда ўз илдизларига эга бўлади, фикрнинг бевосита кузатилаётган ҳодисалардан уларнинг сабабли изоҳланишига бўлган ҳаракати ҳисобланади.

Тадқиқот мақсади - бу тадқиқотчи ўз ишини яқунлашда эришишни хоҳлаган пировард натижадир. Фараз асосида ифодаланади.

Тадқиқот объекти - бу муаммоли вазиятни юзага келтирадиган муайян жараён ёки ҳодиса, бу муаммонинг ўзига хос ташувчиси, тадқиқотчилик фаолияти йўналтирилган нарса.

Тадқиқот предмети - объектнинг аниқ бир қисми бўлиб, унинг ичида изланиш олиб борилади. Ҳодисалар, уларнинг айрим томонлари тадқиқот предмети бўлиши мумкин. Тадқиқотчи илмий изланишлар натижасида тадқиқот объекти ҳақида оладиган янги илмий билим сифатида белгилаш мумкин.

Тадқиқот услубиёти (технологияси) – тадқиқот усулларининг бир тизимли мажмуи, тадқиқот услублари, усуллари, техникаларини қўлланиш ва улар ёрдамида олинган натижаларни талқин қилиш қоидалари тизими. Услубиёт ўрганиладиган объект характерига, тадқиқот методологияси, мақсадларига, ишлаб чиқилган услублар, тадқиқотчи малакасининг умумий даражасига боғлиқ бўлади.

Тадқиқот вазифаси - бу илгари сурилган фаразга мувофиқ мақсадга эришиш учун йўллар ва воситаларнинг танланишидир.

Тадқиқотнинг объектли соҳаси – бу фан ва амалиётнинг тадқиқот объекти жойлашган соҳаси бўлиб, амалиётда у, масалан, математика, биология, иқтисодиётнинг у ёки бошқа илмий ихтисослигига мувофиқ бўлиши мумкин.

Таҳлил – бу тадқиқотнинг назарий услуби бўлиб, тадқиқ қилинаётган жараён ёки ҳодисани махсус ва теран мустақил ўрганиш учун уни таркибий қисмларга ажратишни назарда тутадиган фикрий операциядир.

Таъриба - умумий эмпирик тадқиқот услуби бўлиб, у бошқариладиган шароитда ўрганилаётган объектлар устидан қатъий назорат юритилишига асосланади.

Таъриба иши – бирмунча юксак натижаларни олишни кўзлаб жараёнга олдиндан белгиланган ўзгаришлар, инновацияларни киритиш услуби.

Таснифлаш - ўрганиладиган объектлар, фактларни ўрганишнинг назарий услуби; ҳодисаларни бир-бирига нисбатан тартибга солишга асосланади.

Текшириш - бу тадқиқ қилинаётган объектнинг у ёки бошқа даражадаги теранлик ва деталлаштириш билан ўрганилиши бўлиб, бу тадқиқот мақсадлари ва вазифалари билан белгиланади.

Тезислар: ўқиб чиқилган (ёки оғзаки баён қилинган) парчани такрорлайди, лўнда ифодалайди ва хулосалайди; ҳар доим далилларга эга бўлади, мазмун моҳиятини аниқлайди; материални умумлаштириш имконини беради; мақола, маъруза, диссертацияни танқидий таҳлил этишда қимматлидир. Тезислар турлари: оддий – кўпинча кўчирмалардан иборат бўлади, асосий – одатда муаллиф томонидан мустақил ифодаланади, мураккаб – ўзида икки турдаги ёзувни чатиштиради.

Умумлаштириш - муҳим фикрий операциялардан бири бўлиб, унинг натижасида объектлар ва улар муносабатларининг нисбатан барқарор хусусиятлари ажратилади ва қайд қилинади.

Янгилик – фаннинг шу тармоғига ёки умуман фанга улуш даражаси; натижалар ҳар хил тусда бўлиши мумкин –натижалар ёки уларнинг бир қисми янги бўлиши мумкин, шунингдек натижаларнинг катта қисми янгилик сифатида қайд қилинмаслиги ҳам мумкин.

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

И.Раҳбарий адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.

III. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) –Т., 2014.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 9-сон, 225-модда.

3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ–4456-сонли Фармони.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365-сонли Қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги “Олий таълимнинг давлат таълим стандарти. Асосий қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида”ги № 343-сонли Қарори.

IIII. Махсус адабиётлар

1. Дадабоев Ҳ. Тилшунослик назарияси ва методологияси. – Тошкент, 2004.

2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари. – Андижон, 2006.

3. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.

4. Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013.

5. Ҳақимов М., Зокиров М. ва б. Тил назарияси ва амалиёти. –Фарғона, 2016, -Б.204.

6. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини

тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007.

7. Бушуй Т. Язык в истории развития человеческой мысли. – Ташкент: Фан, 2011.

8. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007.

9. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 2001.

10. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2011.

11. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Тошкент: Университет, 2002.

12. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Дарслик. – Тошкент, 2004.

13. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010.

14. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. - Тошкент: Университет, 2010.

15. Andrew Radford. Linguistics. An introduction Secon Edition. Cambridge University Press. P.8-62

16. G.Hegel. The science of Logic. Cambridge.

17. Ferdinand de Saussure. Course in General Linguistics. McGraw Hill Book Company.

ИВ. Интернет ресурслари (Сайтлар):

1 <http://en.wikipedia.org/wiki/Струстуралисм>

2 <http://www.утпа.еду/фасултй/мглазер/Тъеорй/струстуралисм.ътм>

3 http://www.енг.фжу.еду.тв/Литерарй_Сритисисм/струстуралисм

4 <http://www.броску.са/енглиш/соурсес/4Ф70/струст.ътмл>

5 <http://www.зиё-нет.уз>

6 <http://www.кутубхона.уз>